

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૮૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૫૨મી વર્ષ પછી

વિષય ૬ - : ૩

સરસ્વતી ગ્રંથમાલા

પચાસ વર્ષ પછી—

લેખક

રામનારાયણ નાં પાઠક

ઉપોદ્ધાતલેખક

રામનારાયણ વિં પાઠક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ

વર્ષ ૩

પુસ્તક ત્રેવીસ થી પચીસ

પુ. ૧ થી ૩

સંચાલક અને પ્રકાશક
રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

ચીમન લિધાપીઠ એશિયન
અમદાવાદ
સુસંગત બેંકીંગ સંસ્થા
અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ

શા. દ્ર., ૧૬૮૭

કિંમત

વાર્ષિક ફાળે

૦-૧૦-૦

ટપાલખર્ચ માફ

છટક

૧-૦-૦

ટપાલખર્ચ વધુ

મુદ્રક : ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા : વસંત મુદ્રણાલય : ધીકાંટા : અમદાવાદ

આભાર

સાહિત્ય સોનારાઓમાં જેમની કસોટી આપ્યા છે, એવા મુ. રામનારાયણબાઈએ આ પુસ્તકને પોતાની કસોટીએ કસી દેવાની કૃપા કરી છે તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની રચનામાં નિરંતર સહાય આપનાર, ગૂજરાતના ‘અરાત તપસ્વી’ સાધુચરિત ચમનલાલ વૈષ્ણવનો ઉપકાર માનું છું.

પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવામાં અથાગ શ્રમ વેડનાર સરસ્વતી મન્થમાળાના સંચાલક શ્રી. રણછોડજી મીસ્ત્રીનો હું આભારી છું.

છેવટ, આ પુસ્તકમાં સાક્ષરી દષ્ટિએ જેતા અનેક દોષો નજરે પડે છે, પરંતુ ગૂજરાતનો સાક્ષરવર્ગ તે સહી લેશે એવી આશા અને પ્રાર્થના છે.

રામનારાયણ ના. પાઠક

એક અજ્ઞાત તપસ્વીને—

અનુક્રમણિકા

	ઉપોદ્ધાત	...	...	૧
૧	ઉમારીનો પત્ર	...	...	૩
૨	બિતેંદ્રનાથ	...	...	૬
૩	ગોરખપુર	...	...	૧૦
૪	ખાન ઝાફરખાન	...	...	૧૭
૫	આંતરરાષ્ટ્રીય વિલાપીદ	...	...	૨૨
૬	શરતકુમાર	...	...	૨૯
૭	ઉમારીની મદદે	...	...	૩૩
૮	સ્વમાની છોકરો	...	...	૩૭
૯	‘ માદું નામ ઉમારી નહિ ’	...	...	૩૯
૧૦	છાત્રાલયમાંથી કાઢી મૂક્યો	...	...	૪૨
૧૧	પ્રેમળ માતપિતા	...	...	૪૬
૧૨	બેદી મુલાકાત	...	...	૫૦
૧૩	છૂપો જનસુસ	...	...	૫૩
૧૪	માલની રટીમરમાં	...	...	૫૫
૧૫	મુંબઈને કિનારે	...	...	૬૧
૧૬	‘ મદ્રાસી જુવાન ’	...	...	૬૯
૧૭	બંડખોર છોકરી	...	...	૭૮
૧૮	કુમાર છાત્રાલયમાં	...	...	૮૩

૧૯	લશ્કરી તાલીમ	...	...	૮૭
૨૦	લશ્કરી છાવણીઓ	...	...	૯૧
૨૧	” ” (ચાલુ)	...	...	૯૬
૨૨	ધસ્તામી એશિયાની સફર	...	...	૧૦૦
૨૩	ધંજીપતનો વેપારી	...	...	૧૦૯
૨૪	વોરંટ ઇસ્ટયું	...	...	૧૧૨
૨૫	હિંમતે મરદા તો...	...	...	૧૨૩
૨૬	કાવતરું	...	...	૧૩૨
૨૭	બળવો ફાટી નીકળ્યો	...	...	૧૪૨
૨૮	‘ધનાસિંહ’	...	...	૧૫૧
૨૯	આબાદ!	...	...	૧૬૦
૩૦	અમર શહીદ	...	...	૧૬૮
૩૧	‘એને તખ્ત પરથી હટાવી દો’	...	...	૧૭૩
૩૨	શરતકુમાર રણુમેદાને	...	...	૧૭૯
૩૩	અસહકાર	...	...	૧૮૪
૩૪	જેમાં અંગ્રેજ સરકાર ગાદી છોડે છે	...	...	૧૯૦
૩૫	વિજય-મહોત્સવ	...	...	૧૯૪

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૧૨	“હથિયારથી લડનારાની...નથી રહી” એ વાક્યની પહેલાં ‘અમારે ત્યાં’ એટલું ઉમેરો	
૨૩	૧૦	સારાં	સાદાં
૨૮	૧	પ્રજ્ઞને	પ્રજ્ઞાને
૩૧	૧૪	ગયો	જતો
૪૭	૧૦	વિક્ટોરિયા, ન્યાંજા	વિક્ટોરિયાન્યાંજા
૫૧	૧૫	જેપી	જેવી
૫૩	૫	અથવા	માટે
૫૯	૧૬	મકુયા	મકુપા
૫૯	૨૦	”	”
૬૫	૪	ખદિમ	ખાદિમ
૭૮	૧૫	ધ્યાનથી	ધ્યાનની
૮૧	૨૧	ચાલતા	આવતા
૧૦૪	૧૨	શેખ	શેરખાં
૧૩૪	૨૨	છોડી	છેડી
૧૭૮	૧૪	માથાના વચ્ચે	માથાની વચ્ચે

[આટલી અશુદ્ધિ માટે ક્ષમા કરી, કૃપા કરી થયેલી ભૂલો સુધારી લખ પછી વાંચશો ? વ્ય૦]

ઉપોદ્ધાત

આ વાર્તા માટે લખવાનું સ્વીકારું છું તે આ વાર્તાની માત્ર અપૂર્વતાને કારણે નહિ, પણ તેના લેખક સાથેના સંબંધને લીધે. એ સંબંધમાં પણ અમે બે એક ન્યાતના, એક કુટુંબના, એક ગોત્રના, એક ગામના છીએ એ સંબંધને લીધે નહિ, પણ અમે બે એક જ નામના છીએ તેને લીધે.

એકવાર અકસ્માત એક કેસમાં સાહેદી માટે જવાનું હતું. એમાંયંતુ સાંભળ્યું કે મને સાહેદીમાંથી કમી કર્યો ! કારણ એ કે રામનારાયણ તો બારડોલીની લડતમાં મરેલ છે અને હવે સાહેદીમાં આવી શકશે નહિ ! ખરી રીતે એ રામનારાયણ હું નહિ પણ

આ વાર્તાના લેખક રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક હતા. કોઈ વાર રસ્તે જતો હોવું અને કોઈ અભિનન્દન આપે: “‘કુમાર’માં તમારો લેખ ધણો સારો આવ્યો હતો!” કોઈ વાર કોઈ ઓચિંતુ પૂછે: “આફ્રિકાથી ક્યારે પાછા આવ્યા?”

સૌથી મોટો ગોટાળો તો હમણાં થયો. હું ગયા ઓકટોબર માસમાં જેલની સજા પૂરી કરી બહાર નીકળ્યો. તે પછી થોડે જ દિવસે આ રામનારાયણ નાં પાઠક જેલમાં ગયા. વર્તમાનપત્રો-વાળા, જેમને કદી લખવાની વસ્તુની ખોટ પડતી જ નથી, તેમણે એક અવાળે લખ્યું: રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના માણ અધ્યાપક, ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી, જેઓ હમણાં જ જેલમાંથી છૂટ્યા છે, તેઓને વગેરે વગેરે. ખીજી વાર કેદમાં જવાનું કોઈએ માન તો ન આપ્યું, પણ હું છૂટ્યો તે પ્રસંગ ઉપર જે જે મિત્રો મને પત્ર લખવાના હતા, તેમણે બધાએ લખવાનું માંડી વાળ્યું! સાહેદી આપવામાંથી બચી જાઉં, ‘કુમાર’ના સુંદર લેખોના કર્તૃત્વનું માન મળે, આફ્રિકાના અનુભવનો આરોપ થાય, તેમાં તો કોઈ ખાસ નુકસાન ન હતું, પણ મિત્રોના પત્રો તે પણ ખાસ કરીને જેલમાંથી છૂટ્યાના અભિનન્દનપત્રો અને મળવાનો પ્રસંગ જતો રહે, તો આ અંગ્રેજી રાજ્યના તારટપાલના ફાયદા નાનપણમાં ગોખેલા તે બધા વ્યર્થ જાય ના! મને પહેલું તે વખતે લાગ્યું કે અમે જે જુદી વ્યક્તિઓ છીએ તે આ વાંચનારી આલમને પ્રસિદ્ધ રીતે બતાવી શકું તો સારું. એટલામાં આ પુસ્તક માટે લખવાનું આમન્ત્રણ મળ્યું. તે તરત સ્વીકારી લીધું. એક જ પુસ્તકમાં બન્નેનાં જુદાં જુદાં નામો આવે તો હવે પછી આ ‘લુલુલુલૈયા’ ન થાય !

અને આ વાર્તાનો પરિચય કરાવતાં, વાર્તાના ગુણોને લીધે પણ મને હર્ષ જ થાય છે. આ વાર્તા અનેક દૃષ્ટિએ અપૂર્વ છે.

આવી વાર્તા આપણા સાહિત્યમાં તો પહેલી જ છે. અલબત્ત, કેઈ માનવવૃત્તિના ઉપહાસ કરવા, તે વૃત્તિનું વિકૃત સ્વરૂપ અત્યારે શક્ય ન હોય માટે, દૂરના ભવિષ્યમાં તેવું કદપીને તેના ઉપહાસની વાર્તા લખાઈ છે, પણ આ વાર્તા તેથી ભિન્ન પ્રકારની છે.

આ વાર્તા એક આદર્શ સમાજની કલ્પનાની છે. ઇંગ્લંડના સાહિત્યમાં યુટોપિયાની કલ્પના છે, પણ યુટોપિયા અત્યારે અવ્યવહારના અર્થમાં કાલ્પનિક ગણાય છે, તેવી આ વાર્તા નથી. આ વાર્તા પ્રમાણે સમાજરચના વ્યવહારમાં શક્ય છે એવો તેના લેખકનો દાવો છે, અને એવું તેનું નિરૂપણ છે.

આવી વાર્તા સફળ થવા લેખકમાં બે ગુણો આવશ્યક છે: એક પોતાના આદર્શમાં શ્રદ્ધા, અને તે સાથે આદર્શને કલ્પનાથી મૂર્ત કરવાની શક્તિ. આ લેખકે આ બંને ગુણો બતાવ્યા છે. હિંસા, અપ્રમાણિકતા, અન્યાય, કુટિલતા, કાવાદાવા, ગોપન, વગેરે જે કેટલીક વસ્તુઓ રાજ્યપ્રકરણમાં અપરિહાય ગણાતી આવી છે, તેનાથી રાજ્યપ્રકરણને શુદ્ધ રાખવાનો સમય આવી ગયો છે એમ ઘણા હાલના અગ્રગણ્ય વિચારકો માને છે અને કર્તાને પણ તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધા નાનામાં નાની બાબતમાં પ્રતીત થાય છે. અને એ આદર્શને મૂર્ત કરવાની શક્તિ પણ લેખકે એવી સારી બતાવી છે કે આ સમાજની કેટલીક વ્યક્તિઓ આપણી આંખ આગળ જીવતી હરતી ફરતી આપણને દેખાય છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે વાર્તાકારની શ્રદ્ધાનું પ્રભવસ્થાન મુખ્યત્વે પૂજ્ય ગાંધીજી છે. એમ જ હોય તેમાં નવાઈ નથી. વાર્તાકારે ગાંધીજીના ખ્યેયને પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કરેલું છે. તેમણે કલ્પેલા સમાજના આંતરશાસનમાં જ માત્ર નહિ પણ પરરાષ્ટ્રો સાથેના સંબંધમાં પણ અહિંસાને સર્વોપરિ સ્થાન આપ્યું.

છે. મિલકત સંબંધી ધોરણ, કેદખાનાની વ્યવસ્થા જેવા વિષયોમાં લેખક ઉપર રશિયન સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની અસર થઈ હોય એમ જણાય છે. એમ હોય તોપણ આ વિચારો ગાંધીજીના વિચારો સાથે સુસંગત છે, એમાંના કેટલાક વિચારોનું ગાંધીજીના લખાણોમાં સૂચન પણ થયેલું છે. પણ બહોળો વેપાર, વિમાનોમાં વ્યવહાર વગેરેનાં ચિત્રોમાં ગાંધીજી કરતાં સોવિયેટ આદર્શની વધારે અસર હશે. તેમ છતાં કર્તા છેવટે તો ગાંધીજીના આદર્શને જ સ્થાપે છે. પુસ્તકના અંતના ભાગમાં શરદ ચંત્રવાદના ઘોંઘાટની વિરુદ્ધ બોલે છે અને કહે છે કે “ન્યાંસુધી કારખાનાં હસ્તી ધરાવે છે ત્યાં—સુધી મજૂરોને ખરી સ્વતંત્રતા મળી છે એમ મારું મન કબૂલ કરતું નથી.” આ ‘હિંદ સ્વરાજ્ય’ નું મંતવ્ય છે.

આવા આદર્શસમાજના ચિત્રણમાં, વ્યક્તિની સ્વાર્થવૃત્તિ અને બીજી કેટલીક અધમ વૃત્તિઓ કઈ રીતે શમી જઈને આ આદર્શ સમાજ શક્ય બન્યો એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે લેખકનો હેતુ આદર્શ સમાજ દેખાડવાનો જ છે, તે ધ્યેયે પહોંચવાનો સંક્રાંતિકાળ બતાવવાનો નથી. એ બધી અધમ વૃત્તિઓનો વિચાર કરતાં, આવો સમાજ અશક્ય લાગે એ જુદો પ્રશ્ન છે પણ તેને આ વાર્તાના મૂળ ઉદ્દેશ સાથે સંબંધ નથી. અલગત, વાર્તાલેખકનું એટલું વક્તવ્ય છે જ કે સમાજને આ ધોરણે ધડીએ તો વ્યક્તિની અધમ વૃત્તિઓ પછી ઊંડવા જ ન પામે. આવી માન્યતામાં માનવસ્વભાવની કેટલીક સંકુલતા, વિરૂપતા, વિકારિતા, કુટિલતા અને હડીલાઈ ધ્યાન બહાર જાય છે એમ કહી શકાય. પણ તેનો જવાબ એ છે કે એ બધી હીનતા ગમે તેટલી સાચી હોય, તોપણ તે આ સિદ્ધાન્તો પ્રમણે પ્રગતિ ન કરવાને પૂરતું કારણ નથી, અને એ બધાનો જો કદાં કશો ઉપાય હોય તો તે આ શ્રદ્ધા ઉપર જ નિર્ભર છે. છતાં કહેવું

જોઈએ કે મનુષ્ય સ્વભાવની હીનતાનો લેખકને ઓછો પરિચય છે, પણ તે આ ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાના ચિત્રમાં ખોડરૂપ નથી.

લેખકનું વિદ્યાપીઠ અને છાત્રાલયનું ચિત્ર વધારે ગાઢ રંગે દોરેલું છે. લેખકનો કેળવણીકાર તરીકેનો અનુભવ અને આદર્શ તેમાં સુરેખ પ્રતીત થાય છે. અન્યત્ર કરતાં વિશેષ મનુષ્યસ્વભાવનું વૈચિત્ર્ય તેઓ આ કિશોર અને યુવકોના વિશ્વમાં ખતાવી શક્યા છે. વિશેષ શું એમનું છાત્રાલયચિત્ર ગમે તેવી મોટી ઉમરના માણસને પણ બેઘડી પોતાના છાત્રજીવનમાં ફરી મહાલાવે તેવું છે. તેમનાં પાત્રોની પેઠે તેમના ચિત્રની રેખાઓ રેખામાં તાજું જીવન તરવરી રહ્યું છે.

અને તેમના વિદ્યાપીઠમાં જે તાજગીવાળું જીવન છે તે જ તેમની આખી વાર્તામાં પણ છે. તેમની આખી વાર્તાનાં મુખ્ય કાર્યકર્તા પાત્રો વિદ્યાપીઠનાં યુવકો જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. લેખકની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં રાજ્યવ્યવસ્થાની કે એવી કોઈ દૃષ્ટિએ આપણે મતભેદ હોય છતાં તેમની વાર્તાના રસમાં એ મતભેદ ક્યાંઈ પણ અંતરાયભૂત થતો નથી. આખી વાર્તાનું વાતાવરણ યુવાનોના શુદ્ધ અમિશ્ર આનંદ ઉત્સાહ શ્રદ્ધા કાર્યપરતાના મહાન આદોલને ઉલ્લસ્યા કરે છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં વાસંતીદેવીને આઠને ટકારે મોટરમાંથી ઊતરતાં જુઓ ત્યાંથી વાર્તાને અંતે વિજયી હિંદીઓનું વિમાન પાછું આફ્રિકાથી હિંદ તરફ આવવા સૂર્યનાં તેજ ઝીલવા જાયે ચઢે ત્યાં સુધી સતત જીવનનો ઉભરાતો આનંદ પથરાયેલો છે. બધાં પાત્રો જીવાન, સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના એક જ ઉદ્દેશથી પ્રેરાયેલાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે બિન્ન સ્વભાવવાળાં છે. ઉમારી, જરા પણ અન્યાય ન સહન કરી શકે તેવો તીખો, દબનિશ્ચયી, બહાદુર, પ્રભાવશાળી અને વ્યવસ્થાકુશલ છે. તેને ઉશ્કેરતાં વાર નથી લાગતી. રશિયાના ઝારના જીલ્લો જોયેલ બોલશેવિક પદ્ધિ-

વર્તકારો પણ એટલા જ હિંસાપર થયા, તેમ આફ્રિકાના દેશીઓ ઉપરનો ત્રાસ જોયેલ ઉમારી, હિંદનો અહિંસાનો દાખલો જોયા છતાં, અને હિંદની વિલાપીઠમાં કેળવાયા છતાં, અહિંસક થઈ શકતો નથી. તેનું વર્તન પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક સરખું સ્વાભાવિક છે. તેને સાથ આપનાર કૃષ્ણામ્મા લેખકનું લાક્ષણિક નિર્માણ ગણાવું જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યનાં લાક્ષણિક સ્ત્રીપાત્રોની હરોળમાં તે ખેસી શકે તેવી છે. નવું કરવાની શક્તિ, નિડર સ્વભાવ, રૂઢિથી કેવળ અરપૃષ્ટપાણું, તરતબુદ્ધિ, સાહસિકતા, પૌરુષ અને તે સર્વ ગુણો સાથે સ્ત્રીની સ્વાભાવિક આકર્ષકતાથી આ પાત્ર મનોહર બનેલું છે. તે સિવાય હિંદમાં કેળવાયેલો, ઉમારી જેવો જ તીખો, દઢનિયતી, પણ હિંદના ખમીરનો શરદ પણ એટલો જ આકર્ષક છે. મોટી ઉંમરનાં પાત્રોમાં ઉમારીના પિતા હુસેન તરફ વાંચનારને પૂજ્યભાવ થયા વિના રહેશે નહિ.

બધાં પાત્રો ભરજીવાન અને સત્તાશાલી છે. છતાં આખી વાર્તામાં ક્યાંઈ કોઈના પ્રેમની કે લગ્નની વાત થતી નથી તે જોઈ આ પ્રેમકલક્ષી સાહિત્યના જમાનામાં કોઈ વાચકને નવાઈ લાગશે. દંપતી તરીકે વાસંતીદેવી અને જિતેન્દ્ર આશુ ધ્યાન ખેંચે પણ તે તેમના દૃઢ વ્યક્તિત્વને લીધે, દાંપત્યપ્રેમને લીધે નહિ. લેખકની ગાંધીજી માટેની શ્રદ્ધાથી અનુમાન કરી કાઢ કહો કે લેખકે ચોખલિયાવેગથી વાર્તામાં આટલાં બધાં યુવાનો હોવા છતાં લગ્નપ્રેમ આવવા દીધો નથી. પણ તેમ નથી. લગ્ન ન કરાવવામાં લેખક પોતાની વાર્તાની કલાને અને ચિત્તશાસ્ત્રના નિયમોને વફાદાર રહ્યા છે. જે માણસનું સમસ્ત મન દેશસ્વાતંત્ર્યના સાહસને માટે તલસી રહ્યું હોય તે માણસના ચિત્તમાં દાંપત્યપ્રેમને બહુ અવકાશ હોતો નથી. આયલેન્ડની મુક્તિના છેવટના યુદ્ધમાં સૌથી વધારે વીર્ય દર્શાવનાર યુવક માઈકલ કોલિન્સ વિશે તેનો ચરિત્રકાર લખે છે કે તેને સ્ત્રીનું

આકર્ષણ જ નહોતું. એવી વ્યક્તિના સંબંધમાં લમ એ આવશ્યક બનાવ નહિ પણ આકર્ષિક બનાવ છે. અને તેને અવકાશ નહિ આપવામાં લેખકે કશો જ કલાનો દોષ કરેલો નથી.

આદર્શના નિરૂપણને માટે લખેલ વાર્તામાં શબ્દોથી ઉપદેશ આપવા એસી જવાનું પ્રલોભન ધણું પ્રબળ છે. આ વાર્તામાં લેખક કોઇ જગાએ એવા પ્રલોભનને વશ થયેલ નથી. એટલું જ નહિ લેખક એ પ્રલોભનથી બહુ સહેલાઈથી દૂર રહી શક્યા છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમનાં બધાં પાત્રો કાર્યપર યુવાનો છે. વાર્તાનું કાર્ય એટલા વેગથી આગળ ધપે છે કે વાર્તાલેખકને ઉપદેશ આપવાને અવકાશ જ રહેતો નથી. તેમનાં કાર્યો જ તેમનાં મંતવ્યો પૂરતી રીતે વ્યક્ત કરી બતાવે છે.

પાત્રો ઉત્સાહી સાહસિક યુવાનો છતાં કોઇ જગાએ વિવેક મર્યાદા કે સમતોલપણું ખોતાં નથી એ વાર્તાનો જેવો તેવો ગુણ નથી. ઉમારી અને કૃષ્ણા દેશ પરદેશમાં બહુ જ ડહાપણથી વર્તે છે. ઉમારી છેવટે લૂંટના વ્યૂહો ગોઠવે છે તેમાં પણ લોકોના બનને માટે પૂરતી ચીવટ બતાવે છે. તેની એટલી ચીવટ છતાં ખૂનો થાય છે, તે હિસાતમક સાધનની આંતર અપૂર્ણતાનું જ નિદર્શન છે. છેવટે આફ્રિકાને સ્વરાજ્ય મળે છે ત્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પરદેશી પ્રમુખ ન હોઇ શકે એમ કરી શરદ અને કૃષ્ણામ્મા તે સ્થાન આફ્રિકાના દેશીને આપે છે અને શરત નવા પ્રજાસત્તાકને મદદ કરવા ત્રણ વરસ બંધાય છે, તેમાં જેટલું સૌજન્ય તેટલું જ ડહાપણ અને દૂરદેશિતા પણ છે.

આખી વાર્તાનું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે ચાલે છે. રાજ્યપ્રકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઇ તેમાં અમુક અસંજવિતતા શોધી શકે, પણ આ અહિંસક યુદ્ધો હજી ઇતિહાસમાં નવા જ પ્રયોગ છે, અને

રાજ્યપ્રકરણશાસ્ત્રને તેની ટીકા કરવાને કોઈ ખાસ અનુભવ નથી. વાર્તાને રસની દૃષ્ટિએ જોતાં આ વિષયનાં એવાં અંતરાય કરે તેવાં કોઈ સંબલનો જણાતાં નથી.

છેવટે લેખકની શૈલી વિશે પણ બે બોલ કહેવા જોઈએ. વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ એક જ વાર્તા લેખકને અત્યારના નાનીમોટી વાર્તાના લેખકોની પંક્તિમાં અગત્યને સ્થાને બેસારવાને પૂરતી છે. વાર્તા જોતાં, તેમણે આફ્રિકાના અનુભવનો, ત્યાંનાં રીતભાત પરિસ્થિતિ વગેરેના અભ્યાસનો, આ વાર્તામાં ઘણો જ સફળ ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની ભાષા વેગવાન અને વક્તવ્યને સીધું સચોટ રીતે કહેનારી છે. લાગણીનો દાંઠ કર્યા વિના, તેમ જ કોઈપણ જગાએ લાગણીજન્ય નિર્બળતા, જે અત્યારના સાહિત્યનો રોગ છે, તે ખતાવ્યા વિના તેઓ પ્રબળ લાગણીવાળાં પાત્રો ચિતરી શક્યા છે. વસ્તુની અપૂર્વતા ઉપરાંત તેમણે શૈલીની લાક્ષણિકતાથી પણ પોતા માટે અલગ સ્થાન મેળવ્યું છે એમ કહેવાય. લેખક આપણને આવી બીજી પણ કૃતિઓ આપતા રહે એમ ઇચ્છી આ પુસ્તકને વાંચનાર વર્ગ સમક્ષ રજુ કરું છું.

પચાસ વર્ષ પછી—

ઉમારીનો પત્ર

અંગ્રેજ સરકારે પોતાના પડતીકાળમાં બંધાવેલ નવા દિલ્હીમાં હિંદી પ્રજાસત્તાક સંઘનું મુખ્ય કાર્યાલય આવેલું છે. પચાસ પચાસ ચોમાસાં વરસી જવા છતાં મહાલયોની મજબૂતી કે સુંદરતા ઘટયાં નથી, એનો ભભકો જેવો ને તેવો જ છે.

ધડિયાળમાં આઠના ટકોરા થયા અને કાર્યાલયના તમામ કારભારીઓ, પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ થઈ ગયા. બરાબર તે જ વખતે વાસંતીદેવીની મોટર ગર્ભદ્વારમાં આવીને ઊભી રહી.

વાસંતીદેવી સ્ફૂર્તિથી નીચે ઊતરી, કાર્યાલયનાં પગથિયાં ચડવા લાગી. એનું વય અઠાવીસ વર્ષનું હતું. એનું એકવડિયું શરીર વ્યાયામથી કસાયેલું હતું. એણે વારસામાં મળેલા સ્વરૂપવાન શરીરને પોતાના શીલથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું. સાદો પોશાક એના નમણા દેહને અનુરૂપ હતો. વાસંતીદેવીએ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની ‘રાજકારણપારંગત’ ની પદવી મેળવી હતી. બાળપણમાં વાસંતીની તીવ્ર બુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા અને સ્વાભિમાની ખવાસ ઉપર શીદા થઇને અધ્યાપકો કહેતા: “આ વાસંતી ભવિષ્યમાં ચાંદ્રપ્રીતી અને લક્ષ્મીબાઈ જેવી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીરાંગનાઓની હારમાં એસે

તેવી થશે.” જ્યારે પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખે વાસંતીદેવીને સ્વદેશસચિવના માનભર્યા સ્થાને નીમી ત્યારે ઉપરનું ભવિષ્ય સાચું પડશે એમ સૌ માનવા લાગ્યા.

એ વરસની ટૂંક કારકિર્દીમાં વાસંતીદેવીએ પોતાની નિર્ણાયક શુદ્ધિ અને શિસ્તપાલનથી મંત્રીવર્ગને ચક્રિત કરી નાખ્યો, પોતાના નિખાલસ અને પ્રેમાળ સ્વભાવથી સહચારીઓનાં દિલ જીતી લીધાં. એના સતત ઉદ્યમીપણાથી સૌ શ્રમભીદા બન્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ જગતભરના રાજપુરુષો એની બાહોશીનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરતા હતા.

અત્યંત વાતસલ્યથી સૌના નમસ્કાર ઝીલતી વાસંતીદેવી પોતાના ખાસ ઓરડામાં આવી ત્યારે નલિનીકાંત જરૂરી કાગળો જુદા તારવી ટેબલ પર ગોઠવતો હતો.

“ નલિનભાઈ ! ” ઉતાવળ હોવા છતાં વાસંતીદેવીએ મીઠાશથી કહ્યું, “ આજે નવ વાગે પરરાષ્ટ્ર મંત્રી મળવા આવવાના છે. મારે પહેલા, તાકીદના હોય એટલા જ કાગળો મને આપો. ”

“ બહુ સારું ” કહીને નલિનીકાંતે જુદા રાખેલા પાંચ-સાત કાગળો વાસંતીદેવીને આપ્યા. વાસંતી અપાટાબંધ કાગળો ઉપરનાં સરનામાં જોવા લાગી. એમાં એક પરદેશનો પત્ર હતો. સરનામું સાફ હતું:

શ્રીમતી વાસંતીદેવી ઠાકુર

સ્વદેશ સચિવ—પ્રજાસત્તાક સંઘ

નયા દિલ્હી

(હિંદુસ્તાન)

પરબીડિયા ઉપર મોકલનારનું નામ નહોતું, પરંતુ હસ્તાક્ષર પરિચિત હતા. બીજા પત્રો ફારે મૂકી વાસંતીએ કાગળ ફેડ્યો. બધાથી જુદો તરી નીકળનાર એ પત્ર, વાસંતીદેવીના આફ્રિકન સહાધ્યાયી ઉમારીનો હતો. કાગળમાં માત્ર ચાર જ લીટી લખી હતી:

“મારા જીવનના છેલ્લા મહાન કાર્યમાં હું તમારી-
મિત્રાની સહાય માગું છું. ગંભીર બનાવની રાહ જોજો.
કૃષ્ણાબહેન મળમાં.

ઉમારીના જાંબો.* ”

કોઇને વહેમ ન જાય માટે આવા રહસ્યપૂર્ણ અને તાકીદના સમાચાર પણ ઉમારીએ પત્ર દ્વારા મોકલ્યા હતા. વાસંતીદેવી ઘડી-ભર વિચારમાં પડી ગઇ.

સામે લટકતી એ છબીઓમાં મનમાં ચાલતા વિચારોનું પ્રતિબિંબ જોતી હોય તેમ, વાસંતી એ તરફ અનિમેષ નજરે જોઈ રહી. એના મગજમાં વિચારો ઝપાટાબંધ આવ્યે જતા હતા. અભ્યાસ-કાળનો ઉમારી એની નજર સામે તરવા લાગ્યો. ઉમારીની દેશાભિમાનની વાતો એને યાદ આવી. લાલઘૂમ આંખોવાળો, વાત કરતાં મુઠ્ઠીઓ વાળી જિભો થઇ જતો ઉમારી એને સાંભર્યો. એને યાદ આવ્યું કે ‘ઉમારી લશ્કરી તાલીમ લેવા જતો હતો ત્યારે પોતે ઉમારી સાથે પ્રજાસત્તાકનાં કાર્યાલય જોવા આવી હતી. તે દિવસે સામે લટકતી આ એ છબીઓ આ જ જગ્યાએ લટકતી હતી. મહાત્માજીની દાંડીકૂચની સૌમ્ય મૂર્તિ જોઈ ઉમારી કેંઇક બોલવા જતો હતો, ત્યાં એની નજર સ્વાતંત્ર્ય કાળે પોતાના દેહનું બલિદાન આપનાર સરદાર હાતસિંહ ઉપર પડી અને તે અવાક થઈ ગયો હતો.’ ભૂતકાળનું આ સ્મરણ તાજું થતાં વાસંતીએ નિસાસો મૂક્યો.

* જાંબો=સલામ

થોડી વારે તે બબડી: “જગતની પરાધીન પ્રજાઓને અહિંસાની ક્ષત્રિવટ અને અમોઘ શક્તિનું માહાત્મ્ય ક્યારે સમજશે ?”

ધડિયાળમાં સાડાઆઠનો ટકોરો થતાં તે વિચારનિદ્રામાંથી જાગી. ઉમારીનો પત્ર ખિસ્સામાં મૂક્યો અને બીજા કાગળો વાંચવામાં શુંથાઈ ગઈ.

૨

જિતેન્દ્રનાથ

નૂયા દિલ્હીથી વીસ માઇલ દૂર, માઇલો સુધી લંબાએલાં હરિયાળાં ખેતરો વચ્ચે, સહેજ ઉંચાણમાં એક બેઠા ધાટનો, સાદો અને સુંદર આવાસ બાંધેલો છે. ચોમેર હાથે કારીને બનાવેલો કળામય બગીચો ખીલી રહ્યો છે. બગીચાનાં રંગબેરંગી ફૂલ વાતાવરણમાં સુવાસ પસરાવી રહ્યાં છે. સુંદર આવાસ બંધાવનાર, બગીચો કારનાર અને સામે પડેલા સાત વીધાંના ખેતરનો ખેડનાર જિતેન્દ્રનાથ ઠાકુર ઓટલા પર બેઠો છે.

ગોઠણપુર ક્યારામાં આંટો મારી તે હમણાં જ પાછો ફર્યો છે. માત્ર ચઢી અને બાંડિયાબર છે. ત્રીસ પૂરાં થયાં છતાં જિતેન્દ્ર વીસ વર્ષનો પહેલવાન લાગે છે. એના કસરતી શરીરમાં હાડકું ક્યાંય દેખાતું નથી. જ્યારે ‘તત્ત્વજ્ઞાનપારંગત’ ની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે એની બુદ્ધિપ્રતિભાની હરિકાઈ કરતું સુડોળ શરીર જોષ કુલપતિ મુગ્ધ થયા હતા.

જિતેન્દ્ર ખેતીવાડી કામનો શોખીન હતો. એના કવિ પિતાની લેખિનીમાંથી કૃષિકારોની કથાઓ ટપકી હતી. જાણે પિતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરતો હોય તેમ જિતેન્દ્રનાથ અભ્યાસ પૂરો થતાં જ ગોરખપુર

આબો. ગોરખપુર દિલ્હીથી વીસ માઇલ હતું. જિંદગીનાં દસ વર્ષ જેમાં ગાળ્યા તે આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ પણ પડોશમાં જ હતી. ગોરખપુરની આમપંચાયત સમસ્ત ભારતવર્ષના આમધુનર્ધનના વિભાગના બંધારણ પ્રમાણે રચાયેલ હતું. એ બંધારણ અનુસાર ગોરખપુરની બધી જમીન ગામના ખેડૂતોના પ્રમાણમાં ખેડવા માટે આપવામાં આવતી. વરસને અંતે ઉપજ આમપંચાયતને સુપરત કરવામાં આવતી. પછી દરેક ખેડૂતને ખેડના પ્રમાણમાં અનાજ વગેરે પાક વહેંચી આપવામાં આવતો. તમામ જમીનની માલિકી વ્યક્તિની નહિ પણ આમપંચાયતની હતી. એક ખેડૂતને પોતાના નિર્વાહ માટે ઓછામાં ઓછી કેટલી જમીન આવશ્યક ગણાય તે આમપંચાયત નક્કી કરતું. અને તે ધોરણ પ્રમાણે જેટલા માણસો ખેતી કરવા માટે તૈયાર થતા તેમને ગામની જમીન ખેતી કરવા માટે વહેંચી આપવામાં આવતી. જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં પૂરતી જમીન ન હોવાને કારણે જો કોઈ જમીન વિના રહી જતા તો તેમને બીજા ઉદ્યોગ-ધંધા પૂરા પાડવાની ફરજ પંચાયતની રહેતી.

પોતાના કુટુંબમાં જિતેન્દ્રનાથ એકલો ખેડનાર હોવાથી તેને ભાગે સાત વીધાં જમીન ખેડવાની આવી હતી. પોતાની શુદ્ધિશક્તિ વાપરીને એણે જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી હતી.

જિતેન્દ્રનાથ ત્રણ કલાકની સખત મજૂરી પછી ઓટલે આવી ઊભો ત્યાં વાસંતીદેવીની મોટરનું ભૂંગળું વાગ્યું. મોટરમાંથી ઊતરતાં જ વાસંતીએ કહ્યું: “ચાલો, આજે તો હોજમાં નાહવા જઈએ.”

“હોજ સાફ થાય છે; કાલે જઈશું.”

“કેમ, કાંઈ બહુ માફેલા જણાઓ છો?”

“ના, ના; એવું કાંઈ નથી. આજે થોડા ક્યારા સાફ કર્યા.”

“પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયા છો ને?”

“પરસેવો તો વળે. હમણાં ફૂલે જમ નાહી લાઇશ એટલે શરીર હળવું ફૂલ થઇ જશે.”

“હું પણ ફૂલે નાહવા આવું છું.”

“જલદી આવી પહોંચો” કહી જિતેન્દ્ર ફૂલે ચાલ્યો.

વાસંતી ધરમાં આવી જુએ તો નાનકડો પ્રમોદ કાઠી મોટા પંડિતની માફક ગંભીર મુખમુદ્રા રાખી “નવી દુનિયા” નાં ચિત્રો જુએ છે. એના રંગમાં લાંગ ન પડાવે. જોષમાં એમ જાણતી હતી છતાં હેતના ઊભરાથી વાસંતીએ દોડીને પ્રમોદની આંખે હાથ દાખ્યા. પ્રમોદે ચમકીને હાથ છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ લાચાર. વાસંતીના માથા ઉપર અને હાથ ઉપર એણે હાથ ફેરવી જોયો, પણ જૂના જમાના પ્રમાણે ચોટલો કે ચૂડી કંઈ હાથ ન લાગ્યું. પ્રમોદ મોઠો પડ્યો. વાસંતીએ પરાણે હસવું દબાવ્યું.

“છોડ છોડ, કાણુ છે?” એમ બરાડા પાડતા પ્રમોદનો હાથ એકાએક વાસંતીના મોઢા પર પડ્યો. અમેરિકાનો કિનારો દેખાતાં કાલંબસે જેટલો હર્ષનાદ કર્યો હશે તેટલા હર્ષનાદથી પ્રમોદ ગરજી ઊઠ્યો: “વાસુબા છે, છોડો.” મૂછોને અલાવે પકડાઈ ગયેલી માતાએ વહાલથી પ્રમોદને જંચકી લીધી.

“કેમ પકડી પાડ્યાં ને ! મોટાં આંખો દબાવવા આવ્યાં તાં ?”

“હા બાપ, તેં પકડી પાડ્યાં. ચાલ, તારે નાહવા આવવું છેને ? જિવુબાણુ રાહ જોતા હશે.”

“ચાલો, પણ હું મારી મેળે નાહીશ હો બા !”

“સારું ચાલ.”

માદીકરો ફૂલે આવ્યાં ત્યારે પંપ જોટકાઈ જવાથી જિતેન્દ્ર હાથે ખેંચીને ટાંકી ભરતો હતો. વાસંતીદેવીએ આવતાં વેત જિતેન્દ્રના થાકેલા હાથમાંથી દોરકું લઇ લીધું. જિતેન્દ્ર નાહવા બેઠો.

“ તેં આજનું છાપું વાંચ્યું કે વાસંતી ? ” નાહવાની શરૂઆત કરતાં જિતેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ કેમ, કાંઈ ખાસ નવીન છે ? ”

“ આફ્રિકામાં હિંસક બળવો ફાટી નીકળવાના સમાચાર આવ્યા છે.”

“ હોય નહિ ! ” ખોટું આશ્ચર્ય બતાવતાં વાસંતીએ કહ્યું. ઉમારીનું નામ એને હોઠે આવીને પાછું વળી ગયું. પરંતુ જિતેન્દ્ર મોઢાના ભાવ પરથી એના મનની વાત કળી ગયો.

“ તું મોટી સ્વદેશસચિવ થઇને આટલી વાત ન બોલતી હો તે કેમ બને ? ”

“ જાણું છું, પણ પાયાદાર ખબર.....”

વાસંતીનું વાક્ય ન સાંભળ્યું હોય તેમ જિતેન્દ્રે પોતાની ધૂનમાં આગળ ચલાવ્યું: “ હજી પણ હિંસાને માર્ગે સ્વાતંત્ર્ય જલદી મેળવી શકાય એમ માનનારા પડ્યા છે, એ નવાઇની વાત કહેવાય ! ”

“ નવાઇની તો ન કહેવાય ! ”

“ કેમ નહિ ? યુરોપના મૂડીવાદીઓ સામે સામ્યવાદીઓએ અહિંસાનો જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો, અમેરિકામાં એ જ માર્ગે માથું ઊંચકવા સામ્યવાદી જીવાનો તૈયાર થઇ બેઠા છે...”

“ પણ આફ્રિકાની વાત જુદી છે ” પોતાના મિત્રનો અંદર-ખાનેથી બચાવ કરતાં વાસંતીએ કહ્યું.

“ જુદી કેમ ? ”

“ આફ્રિકા હજી થોડો ધણો જંગલી મુલક ગણાય. અને અમને રાજકારણવાળાઓને તો હજી ઊંડે ઊંડે એમ શંકા રહે છે કે જગતમાંથી તદ્દન હિંસા નિર્મૂળ કેમ થશે ? ”

“થશે થશે. હવે ઝાઝી વાર નથી.” ભવિષ્ય ભાખતો હોય તેમ જિતેન્દ્ર દઢતાથી બોલ્યો.

“આફ્રિકાવાળા શું કરે છે તે જોવાનું છે,” વાસંતીની શંકા કાયમ રહી.

ત્રણે જણ નાહીને ઘેર પહેાંચ્યાં ત્યારે સુમિત્રાએ થાળીઓ તૈયાર રાખી હતી. જમતાં જમતાં પણ એ જ વાતો ચાલ્યા કરી. વચ્ચે પ્રમોદ જરા દબલ કરતો હતો. જમીને ઊઠતાં જિતેન્દ્રે કહ્યું: “આપણા વિદ્યાલયના આફ્રિકન અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે. જોધએ શું પરિણામ આવે છે.”

વાત વાતમાં એકનો ટકેરો થયો અને વાસંતીની મોટર લીલાં ખેતરો વચ્ચે થઈને નવા દિલ્હીને રસ્તે ચાલી ગઈ.

૩

ગોરખપુર

ગોરખપુર ત્રણસો ધરનું ગામડું: સિત્તેર ફૂટ પહોળા રસ્તા: રસ્તાની બંને બાજુ એક માળનાં રૂપાળાં પાકાં મકાન: દર ત્રણ મકાને ફરતો નાનકડો બગીચો: નવ ઘર મૂકા એટલે ચાર રસ્તા ભેગા થાય: રસ્તાની વચ્ચેાવચ્ચે ધટાદાર ગુલ્મોર: ગુલ્મોરની છાયા રસ્તાનું તાપથી રક્ષણ કરે છે. હમેશ સવારના પહોરમાં લોકો જગ્યા પહેલાં રસ્તા વાળીને પાણી છાંટી દેવામાં આવે છે. ચોખ્ખા રસ્તા આરસ ઢાલ્યો હોય તેવા ચળકે છે.

હરેક મકાનમાં નળ, વીજળીની બત્તી અને વીજળીક શાળ ગોઠવવામાં આવી હતી. સિંધ, પંજાબ, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે

પ્રાંતિમાં ગ્રામપુનર્વટના વિભાગે આ હમે જ દરેક ગામની પુનર્વચના કરી હતી. ગામનાં સર્વ મકાનોને માલિકીહક્ક પંચાયતને હતો.

શાર્દૂલસિંહનું ખેતર જિતેંદ્રનાથની પડખે જ હતું. આજે આખો દિવસ શાર્દૂલસિંહ દેખાયો નહિ, એટલે જિતેંદ્રને થયું: ‘કાષ્ટ સઃખુંમાંદું’ હશે, નહિતર શાર્દૂલ ઘેર રોકાય નહિ.’ અને હતું પણ તેમજ. શાર્દૂલને એકનો એક જુવાન દીકરો કિશન ચાર દિવસથી તાવમાં સપડાયો હતો. કિશનનાં માયાળુ ડોશી ચાકરી કરવામાં મણા ન રાખતાં. હવા-અજવાળાવાળા ઝોરડામાં કિશનની પથારી હતી, રોજ એ વખત પથારી તડકે નખાતી, તો પણ તાવ હતો નહિ. એમાં આજે દાકતર કહી ગયા કે તાવ મુદતી છે એટલે સૌને ચિંતા પેઠી હતી. શાર્દૂલ ઘેર રોકાયો હતો.

અપોરે ચારેક વાગે જિતેંદ્રનાથ ગામમાં આવ્યા. જિતેંદ્ર ભાગ્યે જ ગામમાં આવતા હોવાથી આડોશી પાડોશી મળવા આવ્યાં. જિતેંદ્રને જોઈ કિશન ખાટલામાં બેઠો થવા ગયો પણ એનાથી ઉઠાયું નહિ. જિતેંદ્રે ઝોરડામાં દાખલ થતાં જ કહ્યું: “કેમ કિશનસિંહ કિશનશિયાળ થઈ ગયો છે કે?” જિતેંદ્ર ખાટલા પર બેસી પ્રેમથી કિશનને માથે હાથ ફેરવવા લાગ્યા. બોલવામાં તકલીફ પડતી હતી છતાં કિશને વિવેક કર્યો: “જિતુભાઈ, તમે શા માટે આવ્યા?”

“કેમ નહિ આવું? વાસંતીને ખબર નથી, નહિતર એ પણ આવત.”

કિશન મૂંગો મૂંગો જિતુબાબુ સામે જોઈ રહ્યો. કિશનની બાએ જિતુબાબુને કહ્યું: “ચાર દિવસથી તાવ ઊતરતો જ નથી. ચાર દિવસમાં તો છોકરો અર્ધો થઈ ગયો.”

“ફિકર ન કરો બહેન, કાલ સવારે તાવ ઊતરી જશે. આ કંઈ મોટી માંદગી છે? સારવાર કરો, ખવરાવવામાં જરા ધ્યાન રાખજો.”

“આ બધું ખાવામાંથી જ થયું છે.”

“તો ઠીક, નહિતર આપણા ગોરખપુરમાં તાવ હોય નહિ.”

જિતેન્દ્રે ઊઠવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું: “શાર્ફલસિંહ, હું રજા લઇશ.”

“આજે ઘણા દિવસે આવ્યા છો તો પ્રાર્થના કરીને જ જાઓ.”

પંચાયતના મંત્રી જે અત્યાર સુધી મૂંગા બેઠા હતા તેમણે કહ્યું: “અને દરમિયાન પંચાયતનું કામકાજ જોતા જાઓ.”

“હા, એ પણ ઠીક છે. ત્યારે સાંજે જઈશ.”

જિતેન્દ્રનાથ પંચાયતના પ્રમુખ હતા. ઘણા દિવસે ગામમાં આવે ત્યારે પંચાયતની પ્રવૃત્તિ જોતા જાય. પ્રાર્થના કરાવ્યા વિના તો લોકો જવા જ ન દે.

મંત્રી ઊડીને આગળ ચાલ્યા, જિતેન્દ્રનાથ પાછળ. પહેલાં શાળાઓ જોવા ચાલ્યા. ગામથી સહેજ દૂર ખુલ્લા મેદાનમાં બાલ-મંદિર અને કુમારમંદિર હતાં. જિતેન્દ્રનાથ આવ્યા ત્યારે બાળકો સ્વતંત્રપણે સ્વયંસ્ફૂરિત કાર્યમાં મશગૂલ હતાં. અઢીથી છ વરસનાં છોકરાં કંદેસોલ કરતાં હતાં, જાણે પંખીનો માજો. એક તરફ ચાર છોકરાં માટીમાંથી રમકડાં બનાવતાં હતાં, બીજી તરફ એક બાળક પૂર્ણ ગાંભીર્યથી ઝાડની ડાળ પર કોયલ ચીતરતો હતો. એક બાળુ થોડાં બાળકો પાટિયા પરથી લપસવાનો આનંદ લઈ રહ્યાં હતાં. શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ સાથે થોડી વાતચીત કરી જિતેન્દ્રનાથ કુમારમંદિરમાં ગયા. ત્યાં સહેજ વ્યવસ્થિત થયેલાં, ગમ્મતી અને શાંત કુમાર-કુમારીઓ પોતાનો અભ્યાસ પોતાની મેજે પુસ્તકોની મદદથી ચલાવતાં હતાં. શિક્ષકો માત્ર ઉપયોગી સૂચનાઓ આપતા. નાનાં ભાંડુની માફક બાળકોને સાચવતાં શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ અધ્યાપન મંદિરમાં તાલીમ પામીને આવેલાં હતાં. તેમની કાર્ય-

શક્તિ અને શિક્ષણપ્રેમ કામને રસમય બનાવતાં હતાં. ઉપયોગી ચીજો મંત્રી મારફત મળી રહેતી હોવાથી શિક્ષકોને જિતેન્દ્રનાથ પાસે કશું કહેવાનું નહોતું. જિતેન્દ્રનાથ આનંદ પ્રદર્શિત કરી આરોગ્ય-ગૃહ જોવા આવ્યા.

જિતેન્દ્રનાથ આવ્યા ત્યારે દાકતર પ્રયોગગૃહમાં દવાઓનું મિશ્રણ કરતા હતા. બધી દવાઓ હિંદુસ્તાનની વનસ્પતિમાંથી બનાવેલી હતી. દવાઓ, દર્દીઓ, વાઢકાપનાં સાધનો વગેરે જોઈ જિતેન્દ્રને સંતોષ થયો. દાકતરને નમન કરી, બંને ગૌશાળાએ આવ્યા. ત્યાં ગાયોની ઓલાદ સુધારવાના, દૂધ વધારે મેળવવાના, ઘી વધારે જિતરે તેવું ઘટ્ટ દૂધ બનાવવાના અખતરા થતા હતા. ગાયોની ગભાણુ દર ત્રણ કલાકે સાફ થતી. ગાયોને ત્રીજે દિવસે નવરાવવામાં આવતી. ગોરખપુરની અલમસ્ત ગાયો ટંકે અધમણુ દૂધ આપતી. દરેક ગાય કેટલું દૂધ આપે છે, કેટલાં વેતર વિચાર્યાં છે, દોહવા દે છે કે નહિ, વગેરે હકીકત દરેક ગાયના નામવાર એક પત્રકમાં રાખવામાં આવતી હતી. નોંધ ચોક્કસપણે રખાતી જોઈ જિતેન્દ્રનાથ ખુશ થયા. ગોસેવકને નમસ્કાર કરી પંચના કોઠારે આવ્યા. રસ્તામાં પુસ્તકાલય ઉપર નજર નાખી લીધી. ખાસ વખણાતાં દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક આવતાં હતાં. વાંચનારા શાંતપણે વાંચતા હતા. ન વંચાતાં પત્રો પોતપોતાની જગ્યાએ વ્યવસ્થિત દબાએલાં પડ્યાં હતાં.

કોઠારમાં ધમાલ મચી રહી હતી. પંચાયત તરફથી ચાલતો આ કોઠાર ગામલોકોને નાનીમોટી દરેક ચીજ પૂરી પાડતો હતો. સવારમાં છથી સાડાસાત અને સાંજે પાંચથી સાડા છ સુધી દૂધનો સમય હતો. સવારે સાડાસાતથી નવ સુધી શાકપાંદકું મળતું. બાકીના વખતમાં પરચુરણ ચીજો મળતી. અનાજ માટે અઠવાડિયામાં બે દિવસ મુકરર કર્યા હતા. શાક દૂધ વગેરે જરૂરિયાતના

પ્રમાણમાં સૌ લાઇ જતા. કોઠારનું મકાન વિશાળ હતું. ચીજ જોખનાર, લાવનાર, નોંધ કરનાર જુદાજુદા મહેતાઓ હતા. કોઠાર સ્વચ્છ હતો. જિતેંદ્રનાથ કોઠારમાં આંટા મારી પંચાયતના કાર્યાલયે આવ્યા. મંત્રીએ હિસાબ બતાવ્યો, જિતેંદ્રે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી.

“હવે અતિથિગૃહ જોઇ આપણે પ્રાર્થનામંદિર તરફ જઇએ,” જિતેંદ્રે કહ્યું. બન્ને અતિથિગૃહે ચાલ્યા. અતિથિગૃહમાં પેસતાં જ જિતેંદ્રે મંત્રીને પૂછ્યું: “હાલ કોઈ અતિથિ ઊતરેલા છે કે?”

“જી હા, આ સામા ઓરડીમાં એક બૌદ્ધ બિહુ ઊતર્યા છે. આ તરફ લાલ ઝબ્બો સુકાય છે ત્યાં એક અમેરિકન પાદરી ઊતર્યા છે, આ જમણા હાથની ઓરડીમાં એક જૈન સાધુ ઊતરેલા છે. સામા ઓરડામાં બે મૌલવી મસ્જાની હજ કરી પાછા ફરતાં આરામ કરે છે.”

ઓસરીમાં ઊમેલા બૌદ્ધ બિહુને નમસ્કાર કરી જિતેંદ્રે પ્રાર્થનામંદિરમાં પધારવા વિનંતિ કરી અને કોઈ જાતની અગવડ હોય તો કહેવા સૂચવ્યું. બિહુએ આમંત્રણને સ્વીકાર કરતાં ઉત્તર વાળ્યો: “પ્રાર્થનામાં જરૂર આવીશ. અહીં અગવડ છે જ નહિ. અહીંની વ્યવસ્થા જોઈને અમે બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ.”

“એ બધું આપ જોવાના પ્રતાપે છે” કહી જિતેંદ્રે પ્રાર્થનામંદિર તરફ ચાલ્યા.

ગામને પાદર, તળાવને કિનારે, એક વિશાળ ચૌક બનાવ્યો હતો. ખજાની જેમ એટલી જગ્યા છાણથી લીપી હતી. ઉપર લીમડાની ધાટી છાયા: ફરતી મેંદીની વાડ બતાવેલી: વચ્ચે વચ્ચે ફૂલઝાડ વાળ્યાં હતાં: એ ગામનું પ્રાર્થનામંદિર. સાંજ પડી એટલે સાત-આઠ ટપુડીઆં છોકરાં આવ્યાં. બે ત્રણ ચૌક વાળવા મંડ્યાં, બે જણે ફૂલઝાડને પાણી પાડ્યું, એકે અગરબત્તી અને ધૂપ તૈયાર

કર્યો. સાડાછ વાગ્યા એટલે પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગ્યો, કામધધી બંધ થયો—લુહારે ધણી નીચે મૂક્યો, સુતારે વાંસલો મૂક્યો, કુંભારે ચાકડો અટકાવ્યો. સૌ આખા દિવસનો શરીરનો અને મનનો થાક ઉતારવા પ્રાર્થનામંદિર તરફ ચાલ્યાં. નાનાં ને મોટાં, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો, ખેડૂતો ને કારીગરો સૌ એકઠાં થયાં. એક તરફ સ્ત્રીપુરુષ બેઠાં, બીજી તરફ બાળક-બાળાઓ. વચ્ચે વચ્ચે ધૂપદીપ. સામે બધા અતિથિઓ બેઠા. બે ડાંકા પડ્યા અને પ્રાર્થના શરૂ થઈ. વેદનો એક મંત્ર બોલાયો, કુરાને શરીરમાંથી બે આયતો પઢવામાં આવી, વાતાવરણ પ્રસન્નગંભીર થઈ ગયું. બે મિનિટ સૌ અર્ધમીચેલી આંખે શાંત રહ્યા, સતારના મધુર અવાજે જગત થયા. બે બાળકોએ વાદિત સાથે ભજન ઉપાડ્યું:

“ સબસે જયી પ્રેમ સગાઈ.....”

ભજન ગવાઈ રહ્યું એટલે રામનામની ધૂન ચાલી. પછી મંત્રી બેઠ્યા. આવેલા મહેમાનોનું તેમણે જાળખાણ કરાવ્યું:

“ આજે આપણા અતિથિગૃહને પાવન કરનારાઓમાં એક તો બ્રહ્મદેશના બૌદ્ધવિહારના મુખ્યસ્થવિર ધર્મપ્રિયજી છે. એમનો બૌદ્ધધર્મ ઉપરનો અનુરાગ અત્યંત છે. એમનું એ વિષેનું જ્ઞાન અગાધ છે. એમનું પ્રવચન સાંભળવા બ્રહ્મદેશવાસીઓ મરી પડે છે. એવા સાધુ પુરુષનાં દર્શન કરવાને આજે આપણે ભાગ્યશાળી થયાં છીએ. બીજા અમેરિકન પાદરી રેવં રસેલ છે. જગતભરમાં વિશ્વપ્રેમની જ્યોત જગતી રાખવા તેઓ ભ્રમણ કરે છે. સમસ્ત માનવજાતિ તરફ એમને પૂર્ણ સન્માન છે. ત્રીજા, જૈન સાધુ વિદ્યાવિજય સુરિજી. તેઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ફરીને આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોના હિંદી અનુવાદ કરીને એમણે હિંદી સાહિત્યની ભારે સેવા કરી છે. જગતમાં અહિંસાનો વિજયડાંક વગડાવવા તેઓ હમેશા ઉત્સુક અને ઉદ્યમી રહે છે. મૌલવી અબ્દુલ્લા

સાહેબ આપણા જાણીતા છે. તેઓની ઓળખાણ છાપા મારફત પણ થઈ ગઈ છે. હવે બાકી રહ્યા આપણા પૂજ્ય મુરબ્બી, જેમની સહાયથી આપણી પંચાયત પ્રતિભરમાં પંકાય છે તે જિતુભાઈ. તેઓ કાંઈ અતિથિ નથી, પરંતુ ઘણા દિવસે આવ્યા છે તો એ શબ્દ સંભળાવે એવી તમારા વતી હું તેમને વિનંતિ કરું છું. ”

જિતેન્દ્રનાથને સાંભળવા સૌ એકકાન થઈ ગયાં. નાનાં બાળકોને પણ જિતુબાણું પ્રવચન બહુ ગમતું. જિતેન્દ્રનાથે શરૂઆત કરી:

“આજે ઘણા દિવસે હું તમારી વચ્ચે આવ્યો છું. મને ઘણી વાર એમ થાય છે, કે રોજ હું પ્રાર્થના વખતે અહીં આવી પહોંચું. પણ આખા દિવસનું થાકેલું શરીર રાતે ચાલવાને તૈયાર થતું નથી. આપણી બધી સંસ્થા મેં આજે જોઈ. સરસ ચાલે છે. પરંતુ આપણામાં મૂળ એક ખામી છે. તે હવે આપણે કાઢી નાખવી જોઈએ. આપણે હજી ‘મારું તારું’ ભૂલ્યા નથી. આપણને હજી થોડી મિલકત પોતાની રાખવી ગમે છે. એ આપણી ત્રુટિ છે. ગોરખપુરની પંચાયત બ્યારે આપણી બધી હાજરો પૂરી પાડે છે ત્યારે અમુક ચીજો ઉપર આપણી કૌટુંબિક માલિકી રાખવાનો આપણો મોહ આપણે છોડી દેવો જોઈએ. હજી આપણે આપણા ચૂલા જુદા જુદા રાખ્યા છે, તે કાંઈ સારું ન કહેવાય. જેમ સ્ત્રી-પુરુષનો એક ચૂલો, તેમ ગોરખપુરનો એક ચૂલો; જેમ કુટુંબનું રસોડું એક, તેમ ગોરખપુરનું રસોડું એક. જે દિવસે આટલું થશે તે દિવસે આપણે ખરા મનુષ્ય કહેવાશું. ઈશ્વર તમને એવા બનવાનું બળ આપે. ”

જિતેન્દ્રનાથ બોલી રહ્યા પછી ‘કૈનિક સમાચાર’ નામની રોજના તાજા સમાચાર પૂરા પાડનારી પત્રિકા મંત્રી વાંચી ગયા. પત્રિકામાં વિવિધ વર્તમાન હતા. અતિથિગૃહમાં કેટલા અને કેવા અતિથિઓ આવ્યા, ગૌશાળામાં કેટલી ગાયો વિયાઈ, ગામનાં

જન્મમરણની હકીકત, આરોગ્યગૃહમાં માંદા કોણ છે, ગંભીર માંદાની તબિયત કેવી છે, કેટલાં બાળકો નકામાં રખડ્યાં કરે છે, કોણે કેવું તોફાન કર્યું વગેરે અનેક રસિક વાનીઓ પત્રિકામાં પીરસાતી. પત્રિકાથી નાનામાં નાનું છોકરું પણ નવાજૂતી જાણી શકતું.

પત્રિકાવાચન પૂરું થયું એટલે પ્રાર્થનામંદિર વીખરાયું. અતિથિઓને પ્રણામ કરી જિતેન્દ્રનાથે વિદાય લીધી.

૪

ખાન ઝાફરખાન

ઈરાની જાજમ ચાર ખૂણા સુધી લંબાઈને દીવાનખાનાને દીપાવી રહી છે. સાદા રૂંધી ભરેલા સફેદ માલીયા ઉપર લાંબો તકિયો મૂક્યો છે. તકિયાને સહેજ પીઠ અડાડીને એ આદમી ખેડા છે: એક સુક્કો એકવડિયા શરીરવાળો, ખીજે મજબૂત ઉદાવદાર બાંધાનો. એકની હરણ જેવી નિર્દોષ આંખ એના મોમ દિલની સાખ પૂરે છે; ખીજની ઝીણી આંખમાંથી કુનેહબાજી નીતરે છે. એકનો દાઢીમૂછ સાફ કરેલો ખૂબસૂરત ચહેરો આદરભાવ ઊપજાવે છે; ખીજની નાનકડી દાઢી અને વાંકડી મૂછ જોનારને ડરતો રાખે છે. એકનું અર્ધું માથું રોકી રહેલું બળ્ય કપાળ એની વિદ્વતા અને બુદ્ધિપ્રતિભા બતાવે છે; ખીજને કપાળ પડેલી ત્રણ કરચલી એના ભયંકર નિશ્વયાત્મક સ્વભાવનું ખ્યાન કરે છે. એક હિંદી પ્રજાસત્તાકનો પરરાષ્ટ્રમંત્રી શાહ આલમશાહ છે; ખીજે આફ્રીદી જીરગાનો નવજુવાન પ્રમુખ ખાન ઝાફરખાન છે.

લાંબી દોરડીની નળીવાળો રૂપેરી હુકો, આજે પચીસ વર્ષે
ખાન ઝાફરખાનની મહેમાનગીરી કરવા ફરી દીવાનખાનામાં આવ્યો
છે. ખાને હુકોની નળી ડાબા હાથમાં પકડી કહ્યું:

“હિંદુસ્તાનના સાદા, સુખી અને મદદ લોકોને જોઈને હું
બહુ ખુશ થયો.”

“આટલે વરસે તમારી મુલાકાત થઈ એથી મને ધણો
આનંદ થયો. કહો, અમારા યાકુબખાન શું કરે છે?” શાહે પૂછ્યું.

“મોજ કરે છે.”

“એમનું કામ ત્યાં કેવુંકે ચાલે છે?”

“આબાદ! એમણે તો કમાલ કરી છે. ઘાટમાંથી નહેરો
કાઢી છે, પથરીઆ જમીનમાં અનાજ પકવવા માંડ્યું છે. અમારે
ત્યાંના ખેડૂતો યાકુબખાન ઉપર આફરીન છે, અને એમણે ઘાટમાં
વીજળી પેદા કરી તેથી ધણા લોકો એને ખીજે ખુદા માને છે!”

“બહુ સારું. હજી યાકુબખાનની મદદે ખીજા બે ત્રણ
‘વિદ્યુત્ત્રનિપુણ’ મોકલવાનો મારો વિચાર છે.”

“આવા માણસો અમારી મદદે તમે મોકલો છો તે તમને
કેમ પોષાય છે?”

“અમે તો સારા દુનિયામાં મોકલીએ છીએ. ચાલુ વરસમાં
જુદા જુદા વિષયોના પચીસ અધ્યાપકો ચીન, તુર્કસ્તાન, ફ્રાંસ,
જર્મની, હંગેરી, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં મોકલી આપ્યા છે.
ઑસ્ટ્રેલિયાની માગણી તો હજી ઊભી જ છે. અમારા આંતરરાષ્ટ્રીય
વિદ્યાપીઠમાં જણેલો અધ્યાપક બહુ કામ કુશળતાથી પૂરું પાડે
છે. સ્વાધીન ભારતની સંસ્કૃતિ એને એક જ વસ્તુ શીખવે છે કે
જગતભરમાં આતૃભાવ કેળવવા માટે પોતાના અંગત સ્વાર્થોને ભૂલી
માનવજાતિને ચરણે પોતાનું જીવન હોમી દેવું.” આલમશાહે ગર્વમાં
માથું ટટાર કર્યું.

“અમારે ઝોરત લોગની કેળવણી માટે એક હોશિયાર માનુ જોઈએ. મેં પ્રમુખ સાહેબને વાત કરી હતી. તેમણે કહ્યું: તમે વાસંતીદેવીને મળજો.” ખાને ખનાવટી વાત કરી.

“વાસંતીદેવીને મળવું હોય તો વખત પુછાવું?”

“હાજી, પુછાવજો. લેકિન લખના અહીંથી કેટલું દૂર?” એકાએક વિચાર સ્પુર્યો હોય તેમ ખાને સવાલ કર્યો.

“અર્ધા કલાકનો રસ્તો. આપને ખાસ કામ છે કાંઈ?”

“સાંભળ્યું છે કે શહેર જોવા લાયક છે.”

“શહેર તો ઠીક છે, પણ ત્યાં આપણી લશ્કરી જાવણી છે. જૂની જાવણીઓમાં એ એક જ જોવા જેવી છે. અમને અહિંસક શૌર્યમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી લશ્કરી જાવણીઓનું નકામું ખર્ચ ઘટાડી નાખ્યું છે. હથિયારથી લડનારાની કિંમત ઝાઝી નથી રહી.”

“ક્યા ખાત? લખનાની જાવણીમાં બધા અહિંસક લડવેયા? એવા લોકોને જોવા પડશે!” મસ્કરી કરતો હોય તેમ ખાન બોલ્યો.

“તમે બલે મસ્કરી માનો. લખનામાં આજે હિંસક ફાજ રહે છે. પણ એક દિવસ તમને ખબર પડશે કે અહિંસક ચોદા આગળ તલવારી સિપાઈની બંદૂકડી નકામી છે. તમે તો સરહદ નજીક રહો છો.....”

“અરે હા, આલમશાહ!” ખાસ યાદ કરીને કહેતો હોય તેમ ખાને કહેવા માંડ્યું: “તમારા સરહદી સેનાપતિ કહેતા હતા કે આ મશીનમનો કટાઈ ન જાય તો સાડું.”

“ત્યારે અમારો વિચાર...તને ખબર નહિ હોય. તે બાબતમાં તારી સહાય અને સલાહ લેવી છે.” ખાન બાલમિત્ર હોવાથી આવી બાબતમાં શાહે કાંઈ ખાનગી રાખવાની જરૂર જોઈ નહિ.

“હુકમ કરો, સેવક હાજર છે.”

“ સરહદ ઉપરનું બધું લશ્કર અમારે ઉઠાવી લેવું છે. અમને આ જગતમાં કોઈ પ્રજાનો ડર નથી. કેમ તને આ વિચાર કેવા લાગે છે ? ”

ઝાફરખાન આ વાત સારી રીતે જાણતો હતો. એટલા માટે તો તે સરહદ પરથી આવા ઉનાળામાં દિલ્હી સુધી લાંબો થયો હતો. તેણે સેનાપતિની મુલાકાતમાં આ વાતનો ઇસારો કર્યો હતો. પરરાષ્ટ્રમંત્રીનો દોસ્ત અને આફ્રિદી જીરગાનો પ્રમુખ હોઈ ઝાફરખાન નાની ઉંમરે ઘણી લાગવગ ધરાવતો હતો. આલમશાહના સવાલનો જવાબ આપતાં એણે હોશિયારી વાપરવા માંડી.

“ મને એ વિચાર બહુ ગમે છે. પણ એમાં મુશ્કેલી ઘણી છે.”

“ શી મુશ્કેલી ? ”

“ કદાચ આપ સરહદી લશ્કર ઉઠાવી લ્યો અને ઇરાન અથવા તુર્કસ્તાન ચડી આવે તો ? ” ખાને ડાબી આંખ ઝીણી કરી જમણી મૂંછને વળ ચડાવ્યો.

“ તેત્રીસ કરોડની જાગ્રત પ્રજા ઉપર, કોની મગદૂર છે કે નજર સુધાં નાખે ? એવા લોકોને વશ કરવાની અમારામાં પૂરી તાકાત છે.” શાહે અભિમાનથી કહ્યું.

“ પરંતુ અમારામાં જન હોય ત્યાં સુધી અમે એને હિંદુસ્તાનમાં પણ ન મૂકવા દઈએ, માલૂમ છે ? ” બનાવટી જુસ્સો દેખાડતાં ખાને કહ્યું.

“ તમે મુઠ્ઠીભર માણસો કપાઈ મરો એમ હિંદુસ્તાન ઇચ્છતું જ નથી. એવા લોકોને ખુશીથી આ તરફ આવવા દેજો, અને જોઈ લેજો કે અમે અમારા અહિંસક બળથી એને કેવા મહાત્મીએ છીએ.”

“ તમે ગમે તેમ કહો, આપણને એ વાત ગળે ઊતરતી નથી. પણ તમારે લશ્કર ઉઠાવી લેવું જ હોય તો મને એક વચ્ચો રસ્તો સૂઝે છે,” ખાન પાસે ફેંક્યો.

“ ખતાવો ? ” શાહે આતુરતાથી કહ્યું.

“ પણ એ તમને પસંદ નહિ પડે.”

“ કહો તો ખરા ? ”

“ સરહદની છાવણીની મશીનમનો, દારૂગોળો અને હથિયાર અમને સોંપી દો. અમે ગમે તેવા જખખર દુશ્મનને અટકાવી રાખશું.”

ખાન જવાબની રાહ જોઈ રહ્યો. એને પેશાવરની ગાદી હાથ આવતી લાગી. શાહે ઠંડે કબજે જવાબ વાળ્યો: “ જે મશીનગન અમે ન વાપરીએ એ તમને કેમ આપીએ ! વળી તમને આપવી હોય તો અમે જ કેમ ન વાપરીએ ? પણ આપણે આઢી વાત પર ઊતરી ગયા. તમારે સ્વદેશમંત્રીને ક્યારે મળવું છે ? ”

“ કાલે રાખીએ. વખત પુછાવો ” ખાન બાજુ સંકેતી લીધી. એને લાગ્યું કે હવે વધારે બોલતાં બેઠ પુકી જશે. વાસંતીદેવી ઓળખતી છે. એની પાસેથી કાંઈક ચોક્કસ વાત કઠાવી શકાશે એમ એની માન્યતા હતી. પોતાની ધારેલી મુરાદ ખર આવશે એવો વિશ્વાસ હજી એણે ગુમાવ્યો નથી.

“ આજે મોતી મસ્જિદ ખતાવું ” શાહે કહ્યું.

“ હાંજ, ચલો.” ખાન ઊઠ્યો.

મોઠરમાં બેસી બંને શહેર તરફ ઊપડ્યા.

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ

વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને પૂરાં પચીસ વર્ષ નથી થયાં પણ એની કીર્તિ દિગંતમાં વ્યાપી ગઇ છે. જગતભરની પ્રવૃત્તિઓનું કેંદ્ર આજકાલ ભારતવર્ષ બની ગયું છે. સારા જગતની શાંતિ માટે પ્રયાસ કરનાર વિશ્વરાષ્ટ્રસંઘનું વડું મથક ભારતમાં; સમસ્ત દુનિયામાં અન્નેડ એવી આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ દિલ્હીમાં; દેશપરદેશના ધુરંધર અધ્યાપકો વિદ્યાપીઠને ચરણે આવીને બેઠા હતા. પરાપૂર્વથી જગદ્ગુરુ તરીકે પંકાએલા ભારતવર્ષે ફરી એક વાર સારી દુનિયાનું આચાર્યપદ આ વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકવર્ગમાં અમેરિકન અને જર્મન હતા, રશિયન અને ચિનાઈ હતા. એમાં આફ્રિકન અધ્યાપક બાના* બુમ્બા આવ્યા ત્યારે વિદ્યાપીઠની સંસ્કૃતિ સાચી આંતરરાષ્ટ્રીય બની.

વિદ્યાપીઠને પૈસાની તાણુ હતી જ નહિ. જેમ આશુ, ગિરનાર અને શેત્રુંજીનાં જૈન દેવાલયોનો ખજાનો તથા ગઢડા, વડતાલ, ડાકેર આદિ મંદિરોનો ધનભંડાર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને અર્પણ

* બાના=સાહેબ, મુસ્લિમી શેઠ

થયો હતો; જેમ કાશીવિશ્વનાથનું સર્વસંચિત ધન કાશી વિદ્યાપીઠને ભેટ ધરવામાં આવ્યું હતું; તેમ કેસરિયાજી, મથુરા આદિ મંદિરોનું સ્વયં દ્રવ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠને સમર્પણ થયું હતું. પછી તો એવી પ્રથા જ પડી ગઈ કે જે કોઈ નિર્વશ જન્ય, કોઈને દાન-પુણ્ય કરવું હોય તો તે દેશના હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવતી સંસ્થાઓને જ પોતાની મિલકત આપે. જૂના જમાનાની માફક આજે કોઈ સાધુ આવો રખડતો નથી, રખડતો નજરે ચડે તો પોલીસ તેને ઝપ્પે કરી કામધંધે વળગાડી દે છે. આજે કોઈ અનાથ અપંગ છે જ નહિ. એટલે બધાની લાગણીઓનો પ્રવાહ વિદ્યાલયો તરફ વહે છે.

વિદ્યાલયનાં સારાં અને ભવ્ય મકાન નવા દિલ્હીથી થોડે દૂર આવેલાં છે. એક હજાર વિદ્યાર્થી ભાષ્યબહેનો વિદ્યાપીઠના છાત્રાલયમાં વસે છે. સામસામાં આલેશન વસતિગૃહો આવેલાં છે. એકમાં વિદ્યાર્થીઓ રહે છે, બીજામાં વિદ્યાર્થિનીઓ; ભણવાનું, જમવાનું, રમવાનું, સૌને સાથે જ હોય છે. બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ઢેડ, કોળી, કુંભાર એવા નાતજાતના ભેદ ગરુડ પુરાણની વાતો જેવા લાગે છે. હિંદુ, મુસ્લીમ, પારસી, ઇસાઈ જેવા ધાર્મિક ભેદને કોઈ જાણતું નથી—માત્ર ઇતિહાસને પાને ભણે ત્યારે જ ખબર પડે. યુરોપિયન, આફ્રિકન જેવા ભેદ ચામડી અને ભાષા પૂરતા જ રહ્યા છે, દિલમાં એવો ભેદભાવ કોઈને નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય આ રીતે જગતમાં માનવસમાનતાનાં મૂળ ગોળાં નાખી રહ્યું હતું.

પૂનમની ચાંદની વિદ્યાપીઠ ઉપર અમી વરસાવી રહી છે. એ વસતિગૃહો વચ્ચેના ચોગાનમાં ચિનાઈ અને જંગબારી સાદડીઓ બિછાવેલી છે. હજાર કુમારકુમારિકાઓ હારબંધ બેસી ગયાં છે. સામેના મધ્ય ભાગમાં અધ્યાપકવર્ગ બેઠો છે. માત્ર સફેદ પહેરણ પહેરીને જિતેન્દ્રનાથ વચ્ચે બેઠો છે. આફ્રિકન અધ્યાપક બાના જુમ્માએ એમને આજે ખાસ નિમંત્રણ આપ્યું હતું. ચર્ચાનો વિષય છે:

“આફ્રિકન સ્વાતંત્ર્ય.” આજની બેઠક એટલા માટે અગત્યની છે કે આ સભામાં જે નિર્ણય થાય તે પ્રમાણે આયરવાનો સૌનો નિર્ધાર છે. બાના જીમ્માએ દર્દજરી વાણીમાં વિષયની શરૂઆત કરી. તેમણે છેલ્લાં સો વર્ષનો કરુણ ઇતિહાસ રજૂ કર્યો, જગતે આફ્રિકા તરફ દર્શાવેલી બેદરકારીનું હૃદયપ્રાવક ચિત્ર રજૂ કર્યું અને છેવટે કહ્યું:

“આફ્રિકાનો પ્રશ્ન એ કોઈ એક કોમનો, દેશનો કે ખંડનો પ્રશ્ન નથી, એ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન છે. સેંકડો વર્ષોથી જીજ્ઞાસુ ગણાતી પ્રજાઓ આફ્રિકાને દબાવતી આવે છે. ઇંગ્લંડ, જર્મની, ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને ‘બાપુકો માલ’ ગણે છે. અમેરિકાએ એને પોતાનું બજાર બનાવ્યું છે. અને જાપાનની ઘૂસણિયા નીતિ તો જગમગશૂન છે. રશિયા આમાંથી બાદ છે. હિંદુસ્તાનના કેટલાક સ્વાર્થપટુઓ હજી એને ચૂસી રહ્યા છે. અમને અહીં આવવાની પરવાનગી મેળવતાં કેટલી વીસે સો થાય છે તે અમે અને અમારા ખુદા જ જાણીએ છીએ! આફ્રિકામાં અત્યારે કેટલાક જીવાનો અધીરા થઇ ગયા છે તે વાજબી છે. ગુલામી એવી અકારી છે. એની તમને એશિયા-યુરોપવાસીઓને ખબર નહિ પડે—તમારા આપદાદાને હતી. હમણાં એમણે પૂર્વ આફ્રિકાની સ્વાધીનતા ઘેર કરવાનો મક્કમ નિર્ધાર કર્યો છે ને હિંસાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. હું પોતે અહિંસામાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવું છું. મેં નિર્ણય કર્યો છે કે મારી જાતનો ભોગ આપીને પણ મારે મારા દેશને સાચે માર્ગે વાળવો. મને ખાતરી છે કે મારાં આફ્રિકન ભાઈબહેનો વિદ્યાલયની શીળી છાંય કરતાં પોતાના અધ્યાપક સાથે સ્વાતંત્ર્યની રણબ્રૂમિ ઉપર ફેદી પડવાનું વધારે પસંદ કરશે. આમીન.”

જીમ્મા સાહેબે બોલવાનું પૂરું કર્યું તે પહેલાં જ આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓએ રણમેદાને ઊતરી પડવાનો મનથી નિર્ધાર કરી લીધો હતો.

જિતેન્દ્રનાથ કાંઈક બોલવા જતા હતા ત્યાં એક નવજુવાન ઊઠ્યો. લાંબા સુંવાળા રેશમ જેવા ચળકતા વાળવાળો એ જુવાન સૌથી જુદો તરી આવતો હતો. એની આંખમાં ખુમારી હતી. ખેંચાઈને બેગી થઈ ગયેલી હામ્મર એનો દંઢનિશ્ચયી સ્વભાવ દેખાડતી હતી. પોતાની હમેશની રીત મુજબ એ કૂદીને આગળ આવ્યો. જિતેન્દ્રનાથે ઊંચે જોયું, પૂછ્યું: “શરતકુમાર ! તમારે બોલવું છે ?”

“હાજી, મારે એ શબ્દ કહેવાના છે” એટલું કહીને એણે ખોખારો કર્યો, બાના જુમ્મા સામે એક નજર ફેંકી અને બોલવાનું શરૂ કર્યું. સૌ એકી ટશે એના કાંતિમાન મુખ સામે જોષ રહ્યા.

“ખારા દોસ્તો,

આ બધા ડાહ્યા લોકો તમારી આગળ અહિંસાની ડાહી ડાહી વાતો કરે છે. હું પણ અહિંસાનો પૂજક છું. આદર્શ તરીકે હું એ વસ્તુ સ્વીકારું છું; એટલું જ નહિ પણ અહિંસાને વ્યવહારુ બનાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ લેતાં મારું હૃદય ભક્તિભીનું થાય છે. હું કખૂલ કરું છું કે યુરોપમાં છુટાછવાયા અહિંસાના અખતરા સફળ થયા છે. પરંતુ પૂર્વ આફ્રિકાની વાત નિરાળી છે. એ કાલ સવાર સુધી હજી જંગલી દશામાં હતો. એને અહિંસા શી ચીજ છે એની સમજણ નથી. આજે ન્યારે મારા પરમ મુરખી બાના ઉમારી માથું હાથમાં રાખી દેશકાળે રણસંગ્રામમાં ધૂમી રહ્યા છે, ન્યારે શ્રીમતી કૃષ્ણામ્મા જેવી બહાદુર યુવતી એની મદદે જઈ પહોંચી છે, ત્યારે અહીં પરદેશમાં પડેલા ઉમારીના જ દેશભાઈઓ એ સ્વાતંત્ર્યવીરની અવહેલના કરી રહ્યા છે અને શિખામણ આપવાની વાતો કરી રહ્યા છે ! આવી નાખી દેવા જેવી વાતો કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. એ કરતાં બહેતર છે કે તમે ન્યાં છો ત્યાં જ, વિદ્યાલયની શીતળ છાયામાં જ બેઠા રહો,

ધર્મતત્ત્વ અને વિજ્ઞાન શીખ્યા-શીખવ્યા કરો. મારે આથી વિશેષ કશું કહેવાનું નથી.”

શરતના બોલવાથી વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયું. આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓમાં ધડીબર જુસ્સો અને હિંસા ફેલાઈ ગયાં.

એક બે બીજા જુવાનોએ શરતના બોલને ટેકા આપ્યો. એટલે જિતેન્દ્રનાથ બોલવા ઊઠ્યા. ચોમેર ગંભીરતા છવાઈ રહી. બરાબર સાંભળી શકાય માટે સૌ ખસી ખસીને આગળ આવ્યા. જિતેન્દ્રનાથે સાફ બુલંદ અવાજે બોલવું શરૂ કર્યું:

“શરતકુમારે જુસ્સાથી છટાદાર બાપણું કર્યું છે, પણ એ બણેલો ઇતિહાસ બૂલી ગયો છે. આપણા દેશની તેત્રીસ કરોડ પ્રજા નિઃશસ્ત્ર અને રાંકડી હતી. તેવી પ્રજા માત્ર અહિંસાને બળે, અંગ્રેજ જેવી, પશુબળમાં અજ્ઞેય મનાતી સસ્તનત સામે ઝૂઝી અને સસ્તનતનો નાશ કર્યો. અહિંસાના અકસીરપણાનો આથી વિશેષ પુરાવો કયો હોઈ શકે ? આજે જગતભરના રાજપુરુષો, તત્ત્વચિંતકો એક જ વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે, અને તે જગતની શાંતિને અર્થે અહિંસાને સર્વવ્યાપી બનાવવાની. આજે જૂના જમાનાની માફક સાખીત કરવું પડે તેમ નથી કે અહિંસામાં હિંસા કરતાં સોગણી ક્ષાત્રવટ છે, હિંસા કરતાં શતગણું બળ અને તેજ એમાં રહેલું છે. શત્રુને સદાને માટે અપનાવી લેવાની અમોઘ શક્તિ તો કેવળ અહિંસામાં જ છે. અહિંસા વેવલાપણું નથી. અહિંસા કાયરને પડખે ચઢતી નથી. અહિંસાના તેજે સારી દુનિયાનાં શત્રો ઝાંખાં પડ્યાં છે. ત્રણ સાલ પહેલાં યુરોપના સામ્યવાદીઓએ ઉઠાવેલો અહિંસક બળવો એની શાખ પૂરે છે. વળી હિંસાથી મેળવેલું સ્વરાજ રાષ્ટ્રને માટે આપઘાતરૂપ નીવડે છે એ વાત આપણે બૂલવી ન જોઈએ. પૂર્વ આફ્રિકનો માટે અત્યારે અહિંસા જ એક સોનેરી માર્ગ છે, જે એને સ્વાધીનતાના ખ્યેયે ઓઝામાં

ઓછા ભેગે વહેલામાં વહેલો પહોંચાડી શકે. વળી આફ્રિકાવાસીઓનો ધણો ભાગ જંગલી હોય તો તો એ કુદરતની નજીક રહેલા લોકોને અહિંસાને સમજતાં વાર નહિ લાગે.

“પૂર્વ આફ્રિકાની મુક્તિ માટે આફ્રિકન બાઈબલેનો તો જશે જ, પણ આપણા ગુલામીમાં પડેલા માનવમિત્રોને સાચે રસ્તે સ્વાધીન બનાવવા એ આપણો સૌનો ધર્મ છે. અમેરિકાવાસી, યુરોપીય કે એશિયાવાસી ગમે તે હોય સૌ કોઈનો ધર્મ મનુષ્યમાત્રને અહિંસાને પંથે આજ્ઞા બનાવવાનો છે. જે જીવાનોને સત્યને માટે, માનવકલ્યાણને માટે ધગશ હોય તેમણે પૂર્વ આફ્રિકાને અહિંસાના ટૂંકા, સીધા અને સરળ માર્ગે દોરવા આવતી કાલે વિમાનમાં ચડી બેસવું જોઈએ.”

જિતેન્દ્રનાથે બેસતાં જ બાના જીભાને પૂછ્યું: “કેમ, તમે જવાની તૈયારી કરો છો કે ?”

“હાજી.”

“બાના જીભા સાથે કોણ કોણ જવા તૈયાર છે ?” બેઠાં બેઠાં જ જિતેન્દ્રે પૂછ્યું.

આફ્રિકાવાસી યુવક-યુવતીઓ તમામ તૈયાર થયાં. અમેરિકન, યુરોપિયન અને એશિયાવાસી પચાસેક બાઈબલેનોએ જવા કબૂલ્યું. એક આખું વિમાન તૈયાર કરવાનું કહી જિતેન્દ્રનાથ ઊઠ્યા. શરતને ખબરે હાથ મૂકી દરવાજા તરફ ચાલતાં જિતેન્દ્રે પૂછ્યું: “બધાએ નામ લખાવ્યાં, તેં કેમ નહિ લખાવ્યું, શરત ?”

“આફ્રિકાવાસી ક્યાં નમાઝા અને શસ્ત્રહીન છે કે અહિંસાનો આશ્રય લઈ વિના કારણ દુઃખ વહોરે ?” તલવારનો વાર કરે તેટલી ઉચ્ચતાથી શરતે જવાબ આપ્યો. એના હોઠ કંપવા લાગ્યા.

જિતેન્દ્ર સાંભળી રહ્યો. શરતનો સ્વભાવ એ જાણતો હતો. શરતની સ્વાતંત્ર્યભાવના ઉપર તે આક્રમીન હતો; એટલું જ નહિ

પણ જગતની પરાધીન પ્રજાને સ્વાધીન બનાવવાની શરતની ધૂન માટે એ મગ્ન થયેલો. દરવાજો આંચો એટલે જિતેંદ્રે વહાલથી કહ્યું: “શરત, કાલે ઘેર આવજો. મારે તારું થોડું કામ છે. ઘણા દિવસથી તું નથી આવ્યો એટલે વાંસંતી પણ માફ કરતી હતી.”

“બનશે તો આવીશ” શરતે લુખ્ખો જવાબ દીધો.

“બનશે તો નહિ, ચોક્કસ આવજો. આ બાબતનો આપણે નિકાલ લાવવો છે.”

“એ નિકાલ નહિ આવે.”

“કારણ?”

“મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે.”

“કે?”

“જ્યાં સુધી પૂર્વ આફ્રિકાને સ્વાધીન ન બનાવું ત્યાં સુધી વિદ્યાલયનું પાણી હરામ છે!”

“બહુ સારું કર્યું” જરાય ચમક્યા વિના જિતેંદ્રે કહ્યું. “હું તારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડાવું. જલદો એથી હું રાજ થયો છું. કાલે ઘેર જરૂર આવજો. અત્યારે તો વિદ્યાલયમાં જ છો ને?”

“ના જી, હમણાં જ મારું વિમાન તૈયાર કરી ઊપડી જવાનો છું.”

“એવી ઉતાવળ શા કામની? એક રાતમાં શું અગડી જવાનું છે?” જિતેંદ્રે ઠપકાભર્યા અવાજે કહ્યું.

“પણ મેં વિદ્યાલયનું પાણી હરામ કર્યું છે તેનું શું?”

“મારા ઘરનું તો નથી કર્યું ને? અત્યારે આપણે ઘેર ચાલ.”

જિતેંદ્રના માયાળુ શબ્દે શરત કબૂલ થયો. બન્ને જિતેંદ્રના આવાસ તરફ રવાના થયા.

શરતકુમાર

કુલિયાવાડની સંસ્કૃતિનું કેંદ્ર ભાવનગર: ભારતવર્ષમાં થએલી નવરચનાને એ પચાવી ગયું. હિંદુસ્તાનનાં પુનર્જીવિત થએલાં ગામડાંઓને આંટી મારે તેવાં ગામડાં ભાવનગર આસપાસ હતાં. જ્ઞેનારને ખ્યાલ સુધા ન આવે કે ચાલીસ વર્ષ પહેલાં અહીં દેશી રજવાડો હશે. આ બધું ભાવનગરની જગત થએલી પ્રગતે આભારી હતું.

જૂના જમાનાના અવશેષોમાં જગદીશ શાસ્ત્રી શુદ્ધ વ્યાસજી મનાતા. એમના ત્રણે દીકરા ‘સુધરેલ’ થઇ ગયા. દેશભરમાં મહાવિપ્લવ થયો, પરંતુ જગદીશ શાસ્ત્રીએ કપાળના ત્રિપુંડને કે ખભાની જનોઈને ન છોડ્યાં. મરતાં મરતાં પણ એમણે માન્યું કે ‘મારા રજનીકાંતનો શરત મોટો થશે ત્યારે સનાતનધર્મનો ઉદ્ધાર કરશે. દેશ પર બિતરી આવેલાં ક્રાંતિનાં વાદ્યને વીખેરી નાખશે.’ આવી ઝાંઝવાના નીર જેવી મિથ્યા આશા સાથે જગદીશ શાસ્ત્રીએ દેહ છોડ્યો ત્યારે શરત પાંચ વર્ષનો હતો.

શરતના પિતા યૌવનકાળમાં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં ઝંખૂમ્યા હતા. શરતની માતા સંસ્કારી અને ખાનદાન કુટુંબની હતી. શરતના

શિક્ષણ માટે એ જાતે કાળજી રાખતી. એ માટે એણે ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાએલાં શિક્ષણશાસ્ત્રનાં ધણાં પુસ્તકો વાંચી લીધાં હતાં. છેલ્લા ધર્મયુદ્ધનાં સ્મરણો એના સ્મૃતિપટ ઉપર તાજાં જ હતાં. પોતાનો લાડકવાયો શરત ગાંધી-જવાહર જેવો મહાન થાય એવા એના મનોરથ હતા. બાળપણથી જ ગાંધી-જવાહરની વાતો શરતને કાને પડતી હતી. માતાના ખોળામાં સૂતો સૂતો શરત મધરાત સુધી વાતો સાંભળ્યા કરતો. મહાત્મા ગાંધીની ઐતિહાસિક કૃત્યનું વર્ણન સાંભળતાં એની આંખ ચમકવા માંડતી. ધરાસણુની ધાડ, પેશાવરના હત્યાકાંડ અને એને ભુલાવે તેવા અત્યાચારો સાંભળતાં એ માતાની સામે જોંચું માથું કરી જોયા કરતો. એમાં જ્યારે સરદાર ભગતસિંહની ફાંસીની વીરચિત, હૃદયદ્રાવક કથા આવતી ત્યારે એ ખેડો થઇ જતો. જગતભરના ગુલામોને બંધનમુક્ત કરાવવા જન્મ્યો હોય તેમ શરત સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમીઓની કથાઓ સાંભળતાં ધરાતો નહિ, આઝાદીના આશોકોનાં બલિદાન સાંભળતાં એની ભૂખ-તરશ જાડી જતાં. શરતની આ પણ દીકરાને પાણી પાવાનું ભૂલીને વાતો કહ્યા જ કરતી. પાડોશજો આ પાગલ મા-દીકરાને જોઇને પ્રશ્નસાના શબ્દો ઉચ્ચારતી: “આ કમળા તો જાણે જીજ્ઞાસ, એનો શરત જાણે ખીજો શિવાજી.” સાંભળીને કમળા પ્યારા શરતને જાતીએ ચાંપતી.

શરત સમજણો થયો ત્યારે શિક્ષક સાથે એને બે ત્રણ વાતમાં બહુ ઝગડો થતો. શરતના શિક્ષક કહેતા: “પહેલાં આટલામાં છસો ગામનું એક રાજ્ય હતું. એનો એક રાજા પણ હતો.”

શરત આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછતો: “છસો ગામનો એક રાજા ! જાઓ, જાઓ, એટલા બધા માણસ ઉપર એક જણુ શી રીતે રાજ કરે ?”

“ખરી વાત કહું છું. એટલાં માણસોનો એક જ ધણી હતો.”

શરત ખીજાને કહેતો: “ તો એ માણસો નહિ હોય, મેંદા હશે. ”

શરત બિચારો થું જાણે કે જૂના જમાનામાં એક કાઠિયાવાડમાં સેંકડો રાજા હતા. શરતના શિક્ષક કહેતા: “ ભાઈ, હજી પણ એના અવશેષરૂપ હિંદી પ્રજાસત્તાક તરફથી થોડા રાજાઓ વર્ષાસન ખાય છે. ” તો પણ શરતને આ વાત માન્યામાં ન આવતી.

શરતનું ખીજું આશ્ચર્ય રેલગાડી વિષે હતું. એક દિવસ શરતના શિક્ષકે કહ્યું: “ પહેલાં રેલગાડીને આગળ એન્જિન જોડવામાં આવતું. તેમાં પહેલો ખીજો ત્રીજો એવા વર્ગભેદ પાડવામાં આવતા. સ્ત્રી-પુરુષના ડબ્બા જુદા, ડબ્બામાં જુદી જુદી આરામખુરશીઓને બદલે લાંબાં સળંગ પાટિયાં હતાં. એક પાટિયા ઉપર પાંચ પાંચ સાત સાત માણસ સાથે બેસતા. ” એક પાટિયા ઉપર સાત સાત માણસ બેસવાની વાત સાંભળી શરત હસી હસીને બેવડ વળી ગયો. ડબ્બા આગળ એન્જિન રાખતા હશે તે માની શકાય, પહેલા ખીજા વર્ગનું કોણ જાણે, પણ એક સળંગ પાટિયું, એના ઉપર સાત સાત માણસ ખડકાય, એ વાત કેમે કરી શરતને ગળે ગિતરે નહિ. પરંતુ ન્યારે તે ચોપડીઓ વાંચતો થયો ત્યારે જૂના જમાનાનો એને ખ્યાલ આવ્યો. એ સડેલા જમાના તરફ એને તિરસ્કાર છૂટ્યો. એમાં ન્યારે એને ખબર પડી કે હજી આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં એવું જ ચાલે છે ત્યારે એની આંખમાંથી અંધાર ખર્ખા, એનું ખાવુંપીવું ઝેર થઈ ગયું. વિનીતની પરીક્ષા માંડ પસાર કરી અને દિલ્હી જઈ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં દાખલ થયો.

બે વરસમાં શરત આખા મહાવિદ્યાલયનો માનીતો થઈ પડ્યો. પરદેશીઓ ઉપર એને ખાસ પ્રેમ. બહારથી કોઈ અજાણ્યો વિદ્યાર્થી આવે તેને જાણીતો કરી દેવો, અધ્યાપકોની ઝોળખાણ કરાવી આપવી વગેરે કામ શરતનું. અભ્યાસમાં એક્ટો. જે વિષય

હાથમાં લે તે પૂરો શીખી લે. વિમાન ચલાવવાનું એણે શોખ ખાતર શીખી લીધું હતું. અમેરિકા પાછા ફરેલા વિમાની અધ્યાપક શરતની હોશિયારી ઉપર શ્રદ્ધા મૂકીને એને એક વિમાન બક્ષીસ આપ્યું હતું. વિદ્યાલયમાં શરત સર્વત્ર દેખાતો તેમ છાત્રાલયમાં પણ એ આગળ પડતો કાર્યકર્તા હતો. ભોજનાલયની વ્યવસ્થા, પાચખાનાની વ્યવસ્થા, ચર્ચાસંઘ, સંમેલનો વગેરેમાં શરતકુમારનું નામ હોય જ. વિદ્યાર્થીમંડળનો શરત પ્રમુખ હતો.

છેલ્લા આઠ દિવસથી શરતનું ચક્કર ફર્યું હતું. ન્યારે ઇસ્માઇલ ઉપર નૈરોબીથી એના મિત્રનો પત્ર આવ્યો ત્યારે શરતે એને કહ્યું: “ તારી જગ્યાએ હું હોત તો ઊડીને આફ્રિકા પહોંચી જાત ! ” શરતે આફ્રિકન વિદ્યાર્થી ઉમારીની ધણી વાતો સાંભળી હતી. છાપામાં બળવાના સમાચાર એ ચીવટથી વાંચતો. આફ્રિકન પ્રશ્ન ઉપર વિદ્યાલયનું સંમેલન ગોઠવનાર શરત હતો. આફ્રિકાના પ્રશ્નમાં એણે ઊંડો રસ લેવા માંડ્યો. અને એનો છેવટનો નિશ્ચય આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા.

ઉમારીની મદદે

જિતેન્દ્ર અને શરત પાછા ફર્યા ત્યારે મધરાત થવા આવી હતી. જિતેન્દ્રની રાહમાં જરૂરી કામ લઈ વાસંતીદેવી જમગતી બેઠી હતી. બે જણનો અવાજ સાંભળી એણે બહાર જોયું. જિતેન્દ્ર સાથે શરતને આવતો જોઈ એ બારણા સુધી સામે આવી. શરત ઉતાવળે પગલે આગળ આવ્યો અને વાસંતીને વિનયથી નમન કર્યું.

“આજ તું ક્યાંથી બૂલો પડ્યો શરત !”

“જિતુભાઈ લઈ આવ્યા.”

“સારું કર્યું. સુવાનું અહીં જ રાખીશ ને ?”

“અરે ! એણે તો વિદ્યાલયનું પાણી હરામ કર્યું છે !” જિતેન્દ્ર વચ્ચે જ કહ્યું.

“હાંય નહિ. કેમ કાંઈ વધિ પડ્યો ? આવ અંદર આવ, નિરાંતે વાત કર, શું થયું ?” ઝોરડામાં પાથરેલી ગાદી ઉપર જિતેન્દ્ર અને વાસંતી બેઠાં શરત ગાદી નજીક સીતરંજ પર બેઠો.

“વાત કર શું થયું ?” વાસંતીએ અધીરાઈ બતાવી.

“એ વાત લાંબી છે.”

“તો રાત ક્યાં ટૂંકી છે.”

“એવી નજીવી બાબતમાં તમારો વખત બગાડવાથી શો લાભ ?” શરતે ચર્ચામાંથી બચવા પ્રયત્ન કર્યો.

“નજીવી બાબત ? મારે મન શરતના જીવનનો પ્રશ્ન સૌથી મહત્વનો છે. ચાલ, મેંધો થયા વિના વાત શરૂ કર.”

“જિતુભાઈ ખૂં જણે છે, લેઓ કહેશે.”

“મારે તો તારે મોઢેથી જ સાંભળવું છે” વાસંતીએ હઠ પકડી.

“સાંભળો ત્યારે,” શરતે ન છૂટકે કહેવા માંડ્યું. “આજે આફ્રિકન પ્રશ્ન ઉપર વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીસંમેલન ભરાયું હતું....”

“હું જાણું છું. કામને લીધે ન આવી શકી.”

“બાના! જુમ્માએ અને આફ્રિકાવાસી યુવક-યુવતીઓએ પૂર્વ આફ્રિકા જવાનો નિર્ણય કર્યો. પચાસેક બીજા જુવાનો પણ જશે.” શરતે તટસ્થ ભાવે સંમેલનનો અહેવાલ સંભળાવ્યો.

“તે શો વિચાર રાખ્યો છે?” વાસંતીએ સીધો સવાલ પૂછ્યો.

“બાના ઉમારીને મદદ કરવાનો.” શરતે ટૂંકું પતાવ્યું.

“હું પણ ઉમારીને મદદ કરવાની છું.”

“તમે શરતનું કહેવું બરાબર ન સમજ્યાં” જિતેન્દ્રે કહ્યું.

“સમજી છું. બાના જુમ્માની મંડળી અહિંસક છે. ઉમારી હિંસક છે. આ ભાષણાહેજ હિંસાવાદમાં માને છે, એટલે આમ બોલે છે. કેમ ખરું કે શરત?”

“બરાબર છે” શરતે બેધડક કબૂલ કર્યું.

“સભામાં જિતુબાબુ કાંઈ બોલ્યા હતા?” વાસંતીએ પૂછ્યું.

“જિતુબાબુએ અહિંસાના ઝંડાધારીને જાણે તેવું ગંભીર અસરકારક પ્રવચન કર્યું હતું.”

“છતાં તારે ગળે વાત ન જિતરી!” વાસંતીએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

“હા, મારે ગળે ન જિતરી.”

“તું બહુ હઠીલો છે શરત, લીધી વાત મૂક નહિ. તને ખબર છે? હિંસાથી સ્વરાજ મેળવતાં ચીન અર્ધુ થઈ ગયું’તું. હિંસાની બદીમાં યુરોપ બૂબે મરતું થયું. તું તો હજી બાળક છે. આ છેલ્લાં પચીસ વરસમાં એવો એક પણ રાજપુરુષ નથી રહ્યો જેને

હિંસામાં શ્રદ્ધા રહી હોય. પરંતુ તું અહિંસાને પૂજનારો છે. તને એ વાત નવી શીખવવી પડે તેમ નથી. માત્ર ઉમારી તરફના પૂજ્યભાવને લીધે જ તું હિંસા તરફ ખેંચાયો છે.”

“એ વાત ખરી છે.”

“ત્યારે બાક. તને એક ખાનગી વસ્તુ બતાવું, જે હજી જિતુઆણુ પણ નથી જાણતા.”

શરત બાકયો: વાસંતી તેને પડખેના ઓરડામાં લઈ ગઈ. કપાટ ખોલી પેટીમાંથી ઉમારીનો પત્ર કાઢ્યો. શરતના હાથમાં મૂકી કહ્યું: “વાંચ.”

કાગળ વાંચીને શરતે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “બાના ઉમારી આપના દોસ્ત છે?”

“ના, ના; તું એકલો એને ઓળખે છે!”

“વિદ્યાલયમાં ભણતા એટલે કદાચ ઓળખતા હોય પણ આટલી મિત્રતા ક્યાંથી?”

“એ બધું પછી કહીશ. હું ઉમારીને મદદ કરવા માગું છું. એ વાતની તને ખાતરી થઈ કે નહિ?”

“હાજી, હવે ખાતરી થઈ.”

“જો ત્યારે, ઈશ્વરે તને એ માટે જ અહીં મોકલ્યો છે. મારે માથે ભારે જવાબદારી ન હોત તો હું જાતે ઉમારીની મદદે પહોંચી ગઈ હોત. પરંતુ આજે મારાથી હિંદનો કિનારો ઓડાય તેમ નથી; પણ મારા બાલમિત્રને એના મહાન કાર્યમાં સહાય કરવાનું ભગીરથ કામ હું મારા નાનાભાઈ શરતને સોંપવા માગું છું. શરત એ કામ કરશે કે?”

“જરૂર કરશે.”

“પણ એક શરતે. ત્યાં જઈ તારે મારફાડ નથી કરવાની. વિનાશના ઘોર પથેથી ઉમારીને તું પાછો વાળી શકીશ, એવી શ્રદ્ધાથી તને મોકલું છું. તારામાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

શરતે ઉઘે જોયું. વાસંતી આતુરતાથી જવાબની રાહ જોતી હતી. શરત ધડીલર મૂંગો રહ્યો. પછી પોતાનો આખરી નિર્ણય સંભળાવી દીધો: “તમારી આજ્ઞા છે તો હું અહિંસક રહીને બાના ઉમારીને મદદ કરીશ.”

“બસ હવતો રહે. હવે મને નિરાંત વળી. તું ક્યારે નીકળીશ?”

“આપ કહો તો અત્યારે.”

“ના, અત્યારે નહિ. કાલ સવારે જજે.”

શરતનો શુભ નિર્ણય સાંભળીને જિતેન્દ્રનાથને સંતોષ થયો. ઘડિયાળમાં અઢી થયા હતા. જિતેન્દ્રે કહ્યું:

“શરત, કોઠો હવે, સૂઈ જાઓ. આ એરડામાં તારી પથારી કરી રાખી છે.”

“કોણે કરી?”

“મેં કરી. તમે વાતો કરતાં હતાં, મેં કામ પતાવ્યું.”

“તમે પણ જાગરા છો?” વાસંતીએ પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“આપની પથારી?”

“આ રહી.”

એક શેતરંજ ઉપર પોતાને હાથે ધોએલાં કપડાંની ગડી કરી તેનું એશીકું બનાવ્યું હતું અને એક પાતળી શાલ એઠના રાખી હતી.

શરતે માથું કાઢી નાખ્યું અને જિતેન્દ્રનાથની પાસે એશીકાબર વે સૂઈ રહ્યો.

સ્વમાની છોકરો

દરિયાની સપાટીથી નવ હજાર ફૂટ ઉંચે ટીબેટના નામનું રેલવે સ્ટેશન આવેલું છે. સ્ટેશનમાસ્તર +હુસેન શાંત અને બધા આફ્રિકન હતા. સુધરેલ જમાના પ્રમાણે તેમણે એક જ ખીખી રાખી હતી. સાત ખોટનો ઉમારી પાપનું નામ રાખે તેવો થયો હતો. ઉમારીને ભારે ખર્ચ કરી નૈરાખી બચુવા મોકલ્યો હતો. હમણાં રજાઓમાં ઉમારી ઘેર આવ્યો છે.

માપીને ઘડયું હોય તેવું ઘાટીકું, સુંદર અને સુદૃઢ શરીર: સીસમ જેવો ચળકતો કાળો ભમ્બર વાન: રૂપાળા વાંકડિયા વાળ: તેજસ્વી આંખો: ફૂલેલાં નરકોરાં: સહેજ આગળ પડતા હોઠ: દાડમની કળી જેવા સફેદ દાંત: બાર વર્ષનો ઉમારી જુવાનજેષ્ઠ દેખાતો. હસમુખો અને મળતાવડો, નિર્દોષ અને આનંદી ઉમારી સૌને પરાણે વહાલો લાગતો. હુસેનનો શાંત અને બલો સ્વભાવ ઉમારીમાં દેખાતો ન હતો, પરંતુ હુસેનનું દેશાભિમાન ઉમારીમાં સોળે કળાએ પ્રકટી નીકળ્યું હતું. હુસેનની દેશપ્રીતિ પ્રસિદ્ધ હતી. એણે કુદરતી ખોરાક છોડ્યો ન હતો. સ્ટેશનમાં જવા પૂરતાં જ એ કોટપાટલૂન પહેરતો. ઉમારીનું તોફાન હદ બહારનું નહોતું, છતાં લોકો કંટાળી જઈને કહેતા: “ આ છોકરો હુસેનની કીર્તિ ધૂળ મેળવશે.”

+ પૂર્વ આફ્રિકાના મૂળ ધર્મીઓનાં નામ અપભ્રંષ થએલાં છે. દાખલા તરીકે કાસમનું કાસીમુ. બમરનું બમારી. સાલમનું સાલીમુ. આ પુસ્તકમાં સુધરેલ જમાના પ્રમાણે ધર્મનાં મૂળનામ રાખવામાં આવ્યાં છે.

એક તાજે જ દાખલો બન્યો.

નકુરથી નીકળેલ યુગાન્ડા મેલ સવારના છ વાગે ટીબેરવા આવી પહોંચ્યો. ગાડીનો અવાજ સાંભળી ઉમારી જાગી ગયો, પથારીમાંથી ઊઠીને આંખો ચોળતો બારણામાં ઊભો હતો એવામાં એકાએક એની નજર પાણીના નળ ઉપર પડી. એક આફ્રિકન બહેન કાખમાં તેડેલા બાળકને પાણી પાતી હતી ત્યાં એક હિંદી જુવાન દોડતો આવ્યો, બાઈને ધક્કો મારી એક તરફ ખસેડી નાખી, પોતાનો લોટો નળ આગળ ધર્યો. બાઈ બિચારી પડતી પડતી રહી ગઈ. બાળક માંડ હાથમાં રહ્યું. ડાબામાં બેઠેલા લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા.

આ બધું એક પળમાં બની ગયું.

સામે ઊભેલા ઉમારીનું માથું ફાટ ફાટ થવા લાગ્યું. એને યગથી માથા સુધી કાળ લાગી, એની કાળી ભરમર કાયા ઉપર વચ્ચીસ કરોડ રૂનાડાં અવળાં થઈ ગયાં. એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના એણે દોટ મૂકી. થપ્પડ મારીને પેલા જુવાનને હડસેલી દીધો. લોટો એક ઘેર ઊડી પડ્યો. એક કાળા માણસને હાથે થતું અપમાન જોઈ હિંદી જુવાન ખીજાઈ ગયો, ઉમારીને એણે લાત લગાવી. ઉમારીએ સામી અડાવી. જોતજોતામાં વાત વધી પડી. ડાબો આંખો ખાલી થઈ ગયો, ગાર્ડ અને પોલીસ દોડ્યા આવ્યા. હુસેન આવીને જુએ તો ટોળાની વચ્ચેવચ્ચે ઉમારી કળભેરવ જેવો ઊભો છે, પહેરણની બાંધે ચડાવીને હાથની મુઠ્ઠીએ વાળી દીધી છે. ઉમારીની આંખમાંથી ખૂન વરસે છે. મહામુસીબતે પોલીસ ઉમારીને સમજાવી એક તરફ લઈ ગયો. ગાડી ઊપડી ગઈ પણ ઉમારીની રીસ ઊતરી નહિ, હુસેન ઘેર આવ્યો ત્યારે ઉમારી ગાદલામાં બંધું માથું નાખી ઢૂસકે ઢૂસકે રોતો હતો.

‘મારું નામ ઉમારી નહિ’

નૈરોબીના ખજારમાં ઉમારી એક દોસ્ત સાથે ચાલ્યો જાય છે. હાથમાં રમાલની અંદર કેળાં છે. બન્ને દોસ્તો મામગપાટા લગાવતા ચાલ્યા જાય છે, એમાં પાછળથી એક અંગ્રેજ કારકૂન મારતી સાઇકલે નીકળ્યો, ઘંટડી વગાડી નહિ હોય કે બે દોસ્તોએ વાતોમાં સાંભળી નહિ હોય, ગમે તેમ પણ સાઇકલ ઉમારી સાથે ભટકાઇ અને અંગ્રેજ જીવાન એક તરફ ગળડી પડ્યો. બહુ વાગ્યું તો નાહ, પણ રસ્તો તાબે છંટાયેલો હોવાથી પાટલૂન ખરડાયું. અંગ્રેજ રીસમાં બેઠો: ‘યૂ શેન્ઝ’^૧ કહીને ઉમારીના પડખામાં ઠોસો લગાવી દીધો. તરત જ ઉમારીનો પિત્તો ગયો. સાઇકલના પેડલથી એની પિંડીમાંથી લોહી નીકળ્યું હતું. માશી માગવાને બદલે ગોરાએ ઠોસો માર્યો ત્યારે ઉમારીનો મિળજ હાથથી ગયો. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના ‘શેન્ઝ બાબા યાકોર’^૨ કહીને હાથમનિ કીબોકો^૩ ગોરાના ખરડામાં ફટકાર્યો! બસ ખલાસ! એક તો ગોરા અને એમાં અંગ્રેજ; ધુન્ઝા પુન્ઝા થઈ ગયો. ઉમારીને બોચીએ ઝાલ્યો. મુક્કા અને લાતો લગાવવા માંડ્યો. માણસનું મોટું ટોળું જમા થઈ ગયું. ઉમારી યથાશક્તિ જવાબ આપતો હતો. બે ત્રણ પોલીસ દોડ્યા આવ્યા. ઉમારીને પકડીને પોલીસથાણે લઈ ગયા. ગોરા કારકૂને ઉમારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી. ઉમારીને અટકમાં રાખ્યો.

છાત્રાલયના ગૃહપતિને ખબર પડી એટલે એ બબડ્યા: “એ હરામખોર એ જ લાગતો હતો.”

ગોરા ઉપર બરબબરમાં હાથ ઉપાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. અચાન આફ્રિકનો અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા: “પાંચ વરસની જેલ મળશે.”

નૈરોબીમાં ઇસ્માઇલ કરીને એક આફ્રિકન બેરિસ્ટર હતા. તાજા જ વિલાયતથી આવેલા. તેમને ખબર મળ્યા તરત પોલીસ-ચોકીએ આવ્યા. ફોજદાર આફ્રિકાવાસી હતો. બેરિસ્ટરને સલામ કરી એણે ખુરશી આપી.

“કેમ પધારવું થયું બાના ?” ફોજદારે વિનયથી પૂછ્યું.

“આજે તમે એક છોકરાને અટકમાં લીધો છે ?”

“હા, કેમ ?”

“એને છોડાવવા આવ્યો છું.”

“અરે જવા દો બાના, એ તો બહુ તોફાની છે, આખા શહેરમાં એના જેવો હરામખોર કોઈ નથી. આપ વિચાર તો કરો, નહિતર ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડે ?” ફોજદારે ખૂણામાં બેઠેલા ઉમારી તરફ તિરસ્કારભરી નજર ફેંકી.

“હશે, જે થયું તે થયું. આ વખતે છોડી મૂકો.”

“મને ઉપરી તરફથી દપકો મળે.”

“હું તમારા ઉપરીને વાત કરતો આવ્યો છું. એણે કહ્યું છે કે ફોજદારને ઠીક લાગે તો છોડી મૂકે. આ વખતે આટલી દયા કરો, ફરી આવું નહિ કરે.”

ફોજદાર પીમળતો લાગ્યો. ઇસ્માઇલે ચોમેર નજર ફેરવી, ઉમારી ખૂણામાં બેઠો હતો. ફોજદારને સારું લાગાડવા ઇસ્માઇલે ઉમારીને કહ્યું: “છોકરા ! આમ આવ, જો, તારી વતી હું માફી માગું છું. ફોજદાર સાહેબ દયા કરીને આ વખતે છોડી મૂકે છે, ફરી આવું કરીશ નહિ.”

શબ્દે શબ્દે ઉમારીની છાતીમાં તીર બોંકાયાં. એનું માથું લમવા લાગ્યું. એને થયું: ‘આ મારા દેશલાઇઓ ! આટલા કુદ્ર ! પેલો ગોરો વિના કારણ મને મારી ગયો, ઉપરાંત મને અટકર્મ રાખ્યો અને હવે આ લાઇસાહેબ બધો વાંક મારો હોય તેમ મારી વતી મારી માગવા આવ્યા છે !’ ઉમારીથી આ ન સંખ્યાયું. એ ગરજી ગියો: “તમને બીજાની વાતમાં ડહાપણ કરવા કેણે બોલાવ્યા છે ? એક ગોરો કારકૂન ભરખખરમાં તમારા લાઇને મારે, કેદ પુરાવે, તમારે એને ડોડાવવા દયાની ભીખ માગવી પડે ! તમને સ્વમાન છે કે નહિ ? મહેરબાની કરીને ઘર ભેગા થઇ જાઓ. મારી વતી કાઇને મારી માગવાની જરૂર નથી.”

બેરિસ્ટર સાંભળી રહ્યો. ફોજદારે હસીને કહ્યું: “હું નહોતો કહેતો કે છોકરો એ જ લાગનો છે.” સાંભળીને ઉમારી ફરી તડૂક્યો: “હા હા, એ જ લાગનો છે. તારું ચાલે તો ફાંસીએ લટકાવજે.”

જલ્લા બેરિસ્ટરે ઉમારીને બાળક ગણી એની વાત કાને ધરી નહિ. ફોજદારને કહ્યું: “એના બોલવા સામે ન જોતાં આ એક વાર મારી ખાતર છોડી મૂકો.” ઉમારી કંઈક બોલવા જતો હતો પણ આ જલ્લા માણસની લાગણી ન ફૂલવવા મૂંગો રહ્યો.

ફોજદારે પોલીસને હુકમ કર્યો: ‘છોડી મૂકો એ હરામખોરને ! ખબરદાર હવે ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તો.”

‘ગોરા’ શબ્દ સાંભળીને ઉમારી ગિજગી પડ્યો:

“હાથ નહિ ઉપાડું, હવે કીબોકો ચે નહિ મારું, પણ ફરી કાઇ આવી તુમાખી કરવા આવશે તો ચામડી ઊતરડી નાખીશ. તમારે એનો રોટલો ખાવો છે, મારે નથી ખાવો. તમને તમારા દેશનું અભિમાન નથી, મને છે. આ ગોરા આપણા જ દેશની અંદર આપણી જ કાંધ ઉપર ચડી બેઠા છે. રાતદિવસ એ

આપણાં લોહી ચૂસી રહ્યા છે. અરે ! આપણને પશુસમાન ગુલામ ગણે છે. પણ હું સોગન ખાધને કહું છું...” ઉમારી ટટાર થયો, છાતી સહેજ આગળ આવી, હાથની મુઠ્ઠીઓ વળાઈ ગઈ, ચહેરા ઉપર ખુદાઈ નૂર આવ્યું. એણે જુરસાથી વાક્ય પૂરું કર્યું: “ કે સત્તાના મદમાં છકી ગયેલા આ જોરાએને આફ્રિકાનો કિનારો છોડાવી ન દઉં તો મારું નામ ઉમારી નહિ.”

બેરિસ્ટર અને ફોજદાર દિગ્મુઠ બની તેના ક્રાંતિમાન ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યા. બેરિસ્ટરને સલામ કરી ઉમારી ચાલ્યો ગયો.

“ છોકરો જબરો છે ! ” બંનેના મુખમાંથી એકસાથે ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા.

૧૦

છાત્રાલયમાંથી કાઢી મૂક્યો

“ બાના, ઉમારી આવ્યો લાગે છે ” ઉમારીના દોસ્તે ગૃહપતિને કહ્યું.

“ ભલે આવ્યો, બારણું ઉઘાડશો નહિ.” ગૃહપતિએ ગુરસામાં જવાબ વાળ્યો.

“ પણ બિચારો સવારનો બૂખ્યો છે.”

“ લલ રહ્યો બૂખ્યો. એ એ જ લાગતો છે. શા માટે નકામી તકરારો ઊભી કરે છે ? બણતું નહિ, ગણતું નહિ, અને આખો

દિવસ તોફાન ! આપણે ત્યાં એ નહિ ચાલે ! ” ગૃહપતિએ પંતૂળપણું બતાવવા માંડ્યું.

“ બાના, ખોલો ” ઉમારીનો અવાજ સંભળાયો.

“ ચાલ્યો જ ગમે ત્યાં, તારે માટે અહીં જગ્યા નથી.”

“ મારાં કપડાં અંદર છે.”

“ કપડાં તારા બાપાને મોકલી આપીશ.”

ઉમારીએ ધડીબર વિચાર કર્યો: ‘આવું અપમાન કેમ સહન થાય ? અહીં રહેવાથી શો ફાયદો ? રાતે ગમે ત્યાં પડ્યો રહીશ. સવારમાં પગે ચાલીને ટીબેરવા જઈશ.’ ઉમારી પાછો ફરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં અંદર ઉમારીના મિત્રાએ ગૃહપતિને મનાવીને બારણું ખોલાવ્યું. ઉમારી સીધો પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો. બેચાર ભાઈઅંધ ઉમારી ફરતા વિટળાઈ વળ્યા. ઉમારીએ બધી વાત બની હતી એટલા જ જીરસાથી કહી સંભળાવી. સૌના મનમાં ઉમારી માટે માન પ્રગટ્યું. માત્ર દૂર બેઠેલા ગૃહપતિ તિરસ્કારથી હસતા હતા.

“ તને છોડાવવા ઇસ્માઈલ બેરિસ્ટર આવ્યા હતા ? ” એક વિદ્યાર્થીએ આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું.

“ હા, આવ્યાંતા. એ બિચારા બહુ બલા માણસ છે. પણ ન આવ્યા હોત તો સારું. જરા મજા પડત, જેલ જેમ આવત.”

“ જા, જા, તારાથી તે જેલમાં જવાય ? તારા બાપા સ્ટેશન માસ્તર કહેવાય. બિચારા લાજ મરે ને ! ”

“ મારા બાપુ લાજે એવા નથી, બિલટા રાજ થઈને કહેત કે ‘ મારો બેટો ખરો બહાદૂર, ગેરાને કિઓકો ફટકાર્યો.’ ”

“ તું આવો વિચિત્ર કેમ છે ઉમારી ? ” એક નાનકડા વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું.

“વિચિત્ર શેનો? મોટા થશો ત્યારે તમે પણ એવા જ થઇ જશો. હજી તમને ખબર નથી. આપણા દેશમાં કેનું રાજ્ય ચાલે છે?” પોતે મોટા પીઠ માણસ હોય તેમ પંદર વર્ષનો ઉમારી બોલ્યો.

“ઉમારીભાઈ, તું અંગ્રેજ સરકારને ગાળો દે છે તે તને મારી નહિ નાખે?” એક વિદ્યાર્થીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“અરે! કોની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી છે કે મારો વાળ વાંકો કરી શકે? અને તેમ છતાં દેશને ખાતર જન જાય એ તો મોટું ભાગ્ય મળ્યાય!” બોલતાં બોલતાં ઉમારીના મુખ પરની નસો તરી આવી.

નાના મોટા યધા છોકરાઓને દેશને નામે મરી શીટવાનું મન થઈ આવ્યું.

મધરાત વીતી ગઈ છતાં કોઇને સૂવાનું મન થતું નથી. ગૃહપતિ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં જ જાગી ગયા. ઉમારીની આંખમાં તો ઊંઘ છે જ નહિ. એને તો એમ થાય છે કે કાલ સવારે આ ગોરાઓને દેશપાર કરી દઉં! થોડી વાર કોઇ બોલ્યું નહિ, પછી એક સાત વરસના છોકરાએ સવાલ કર્યો: “હેં ઉમારીભાઈ, તમે આવું તોફાન કરો છો તે તમારા બાપુ તમને વહે નહિ?”

“મારા બાપા વહે જ નહિ. વહે તો હું ઘેર ન જાઉં.”

“શામાશ, એ બહુ મજાનું.”

વાતો કરતા સૌ ઊંઘી ગયા. ઉમારીને સારી રાત નીંદ ન આવી. સવારની અંદગીનો ઘૂંટ વાગ્યો ત્યારે તે જાગતો બેઠો હતો. નમાજ પૂરી થઇ એટલે ગૃહપતિએ ઉમારીને બોલાવ્યો.

“જો ઉમારી, તારે આજે અહીં જમવાનું નથી.” ગૃહપતિએ કડકાઇથી કહ્યું.

“તે નહિ જમીએ” રજાખથી અને બેદરકારીથી ઉમારીએ જવાબ વાળ્યો.

ગૃહપતિએ ઉમારીનો જવાબ ન સહ્યો હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું: “એટલું જ નહિ પણ તારાં કપડાંલિપ્તાં, ચીજવસ્તુ લઇને છાત્રાલયમાંથી હમણાં ને હમણાં ચાલ્યો જા.”

“ચાલ્યો જઈશ. પહેલા મારા અનામતના પૈસા લાવો.”

“પૈસા તને નહિ મળે.”

“કેમ નહિ મળે? મારા પૈસા મને નહિ મળે!?”

“હા, તને નહિ મળે. મને તારા પર ભરોસો નથી. તારા બાપાને સીધા મોકલી આપીશ.”

“કાંઈ વાંધો નહિ. પૈસા વખરે મરી નહિ જાઉં. પગે ચાલીને ટીબોરવા જઈશ.” ઉમારી ઝિભો થઈ ગયો.

“જોઈ લેજો આ દોઢસો માઇલ ચાલનારની મોઢી!” ગૃહપતિએ માંકડા જેવું મોઢું કરી નકટ મશકરી કરી.

“તમને હસવું આવે છે પણ યાદ રાખજો, ટીબોરવા ગયા પછી તમારી વાત છે” ઉમારીએ દમ છાંટ્યો.

ગૃહપતિને આથી વધારે ચેતવણીની જરૂર ન હતી. તરત જ એમણે ફેરવી વાળ્યું: “જસ, ઉમારી ડરી ગયો? હું તો તારી પરીક્ષા કરતો હતો, જેતો હતો કે ઉમારી કેવોક બહાદૂર છે. તું તારે ખુશીથી લાડાના પૈસા લઈ જાજે. રસ્તામાં નાસ્તાપાણી માટે જોઈએ તે પણ લઈ જાજે.”

બધા વિદ્યાર્થીઓ આ અચાનક ફેરફાર જોઈ નવાઈ પામ્યા. રેલભાડું લઈ ઉમારીએ છાત્રાલયને છેલ્લા સલામ કર્યા.

પ્રેમળ માતપિતા

ઉમારીને પડખામાં બેસાડીને એની અમ્મા વદ્ધાક્ષથી સમજાવે છે: “બેટા, તું આવેા માંડેા કમ થયેા ? તારા બાપુ લોહીનું પાણી કરીને કમાએલ પૈસા તારા ભણતર માટે ખરચે છે. કેટલા બધા પૈસા દરમહિને નૈરાખી મોકલતા ? હજી મોકલત. તું શા માટે નાસી આવ્યેા, બચ્ચા ?”

આવી હેતાળ પણ અણસમજી માને શેા ઉત્તર આપવેા તે ન સમજતાં માની અને લાગણીપ્રધાન ઉમારી અમ્માના બોળામાં માથું મૂકીને રોધ પડ્યેા—પથ્થાતાપથી નહિ પણ પોતાની ઉગ્ર ભાવના અને લાગણીએને દુનિયા સમજતી નથી તેથી. હુસેન ઘેર આવ્યેાને જીએ તો ઉમારી માતાના બોળામાં માથું તાપીને પડ્યેા છે. ભલા અને પ્રેમળ હુસેનને ઉમારી પાછેા આવ્યેા તેનું કાંઈ નથી. એણે પૂછયું પણ નથી કે “તું શા માટે આવ્યેા આવ્યેા ?” હુસેને ઉમારીનેા હાથ પકડી રતેદથી કહ્યું: “કાંઈ નહિ બેટા, ન ગમ્યું અને આવ્યેા આવ્યેા તેમાં શું બગડી ગયું ? હું તને ઘેર ભણાવીશ. મારા ભાઈબંધ પાસે કંપાસા મોકલીશ.”

પિતાના વાત્સલ્યભર્યા શબ્દોથી ઉમારી કંઈક શાંત થયેા. પણ અંતરની વરાળ એ કેાની પાસે જઈ ઠાલવે ? એ કેાની પાસે જઈને કહે કે ‘ગેારાને કિબોકેા મારવા ખાતર જાત્રાલય છોડ્યું પડ્યું !’ થોડી વાર એ ધરતી સામે જોઈ રહ્યો. ઉમારીને આમ ઉદાસ જોઈ અમ્માએ તેના વાંસા પર હાથ ફેરવ્યેા, દિવાસેા આપતી હેાય તેમ રાજી કરવા પૂછ્યું: “બેટા ! આજે કેળાંનું શાક કરું ને ? તને બધું ભાવે છે.”

ઉમારીએ માને ખુશ કરવા કહ્યું: “હા, અમ્મા.”

ઉમારીની અમ્માને જાણે બારે મેઘ ખાંગા થઈ ગયા.

ગાડી ગયા પછી ઉમારી રોશનમાં ગયો, હુસેન ટિકિટનો હિસાબ કરતો હતો. ઉમારીને દેખીને ચોપડો બંધ કર્યો. ટેબલ પાસે લાવીને કહ્યું: “આવ, બેસ બેટા!” ઉમારી બેઠો. એનું હૈયું ભારે હતું. હુસેને એનું દિલ બહલાવતાં પૂછ્યું:

“તેં જીજી-કંપાલા જોયું છે કે?”

“નથી જોયું.”

“મને લાગે છે, તને ત્યાં બહુ મજા પડશે. ત્યાંનું સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જોઈને જ તારું દિલ લલચાશે. વિક્ટોરિયા, ન્યાંજા અને નાઈલનું મૂળ જોઈને તું ખુશ ખુશ થઈ જઈશ.”

“જીજી-કંપાલામાં ગોરા રહે છે કે નહિ?”

“ધણા” હુસેને સહર્ષ કહ્યું.

“તો મારે ત્યાં નથી જવું.”

“કેમ એમ?”

“આ બધી મોંઝાણ એમાં જ થઈ છે.” કહીને ઉમારીએ નૈરાખી છોડ્યાનો ઇતિહાસ કહી સંમળાવ્યો.

“ઓહો! એમાં તું આટલો બધો રાતો પીળો થઈ ગયો છે? અમારે તો રોજ એવાં અપમાન સહેવાં પડે છે: આમાં તે શું મોટું અપમાન થયું છે?” હુસેને કહ્યું.

“પણ આપણને ઠારથી હલકા ગણે છે!”

“ગણે છે ને?”

“તે શેના ગણે?”

“આપણે અહીં પેસવા દીધા એટલે.”

“તમે પણ આવું શું બોલો છો બાપુ, મને તો એના ઉપર કાળ ચડે છે” ઉમારીએ રીસમાં કહ્યું.

“ ચડે કે ન ચડે, એ આપણા દેશમાંથી નીકળવાના નથી.”

“ એને દેશપાર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી ? ”

“ નથીરતો. આપણો દેશ અચાન અને જંગલી છે. ગોરાઓ લણેલા અને પહોંચેલ છે. એટલે આપણને દબાવી રાખે છે.”

“ ગોરાને કોઈ હાંકી કાઢે તો તો તમે રાજ થાઓ કે નહિ, બાપુ ! ”

“ જરૂર થાઉં, પણ એવો કોઈ દેખાતો નથી.”

“ મને દેખાય છે.”

“ કોણ ? ”

“ તમારો ઉમારી ! ”

“ ઉમારીનું એ ગળું નહિ. ગોરા પાસે લાવલશકર, તોપ, ગોળા, એ કાંઈ જેવો તેવો છે ? હા, એવો કોઈ જગે જે પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રજાને જગાડે, જન્મભૂમિ પ્રાણ શપ્તી ખ્યારી છે એવું શીખવે, માતૃભૂમિ ખાતર મરી શીટવાનું શીખવે, એને માટે કુટુંબકબીલો બધું છોડવાનું સમજાવે: તો કાંઈક વળે...પણ એ બહુ મુશ્કેલ છે. એમાં ડગલે ને પગલે લયંકર લેખમ ખેડતાં પડે, અન્નાધારણ સાહસ ખેડતાં પડે. એ કાંઈ આપણના ખેલ નથી.” હુસેન શ્વાસ ખાળ્યા રોમારો. થોડી વાર રહી આગળ ચલાવ્યું: “ તેં હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ નહિ વાંચ્યો હોય. એ લોકો પચાસ વરસ પહેલાં આપણા જેવા જ શુભાસ લતા. આ ગોરા અંગ્રેજ ત્યાં પણ લૂંટી ગએલા. કેમે ક્યો તોડ્યો નહિ. પરંતુ એક ‘ બાના ગાંધી ’ જન્મ્યો. એણે આખા દેશને જગાડ્યો. બિરુદવંત્ર થયું. એની પાસે તો હથિયાર પણ નહોતાં. અંગ્રેજોનો લશ્ક લીધેલાં આપણી પાસે તો તૈયાર પડેલાં છે. માત્ર એવો કોઈ ‘ બાના ગાંધી ’ જન્મવો જોઈએ, જે મોટી પવનના વંટોળ જેવી જબરજસ્ત ચળવળ ઊભી કરે અને ઊથલપાથલ કરી નાખે. એવો કોઈ પાકશે

ત્યારે બધું થઇ રહેશે. હમણાં તો ખુદને બંદગી કર્યા કરવી” હુસેને હંડા પડી જઈ કહ્યું.

ઉમારીએ બધું એકચિત્તે સાંભળી લીધું. એના મનમાં વિચારો ધૂમરી ખાતા હતા: ‘ખુદાની બંદગી કર્યે શો દિ વળે? આફ્રિકામાં ‘બાના ગાંધી’ કેમ ન પાકે?’ એક પછી એક વિચારો આવતા હતા. ઉમારીને જાંડા વિચારમાં પડી ગયેલા જોઇને હુસેને કહ્યું: “ઉમારી, આજ તો તારે માટે મોસંખી મંગાવું.”

“ના. બાપુ, કાંઈ જરૂર નથી.”

“એમ થાય બેટા, તું આજ કેટલે દિવસે ઘેર આવ્યો?”

ઉમારી મનમાં સમજતો હતો કે ‘મારી દિલગીરી મટાડવા મારાં વહાલસોયાં માબાપ આભપાતાળ એક કરી રહ્યાં છે.’ ઉમારીને લાગ્યું કે ‘ખીન્ન કશાની ખાતર નહિ તો આ પ્રેમજી માતપિતાની ખાતર મારે મારી ઉદાસીનતા અને રોષ દબાવવાં જોઈએ.’ એટલે ઉમારીએ કૃત્રિમ રીતે હસીને કહ્યું:

“હીક, મોસંખી મંગાવો ત્યારે.”

હુસેને સાંધાવાળાને દોડાવ્યો. મોસંખી આણી. ઉમારીએ પોતે ખાધી, બાપુને પણ ખવરાવી.

રાતે બાપ દીકરો વાળુ કરવા બેઠા. ઉમારીએ કહ્યું: “અમ્મા! આજ તું મેં સાથે બેસી જા.”

“ના, એમ ન બેસાય.”

“મારા સોગન અમ્મા.”

લાડકવાયા ઉમારીના સોગન પાછા કેમ ફેલાય? અમ્માએ બાણું પીરસ્યું. થોડી વાર માટે પણ માબાપને રાજ થયેલાં જોઇને ઉમારી સંતોષ પામ્યો.

ભેદી મુલાકાત

“ આ ક્રિદી જીરગાના પ્રમુખ ખાન ઝાફરખાન આખની મુલાકાતે પધાર્યા છે. ”

“ ભલે, ખુશીથી અંદર લઈ આવો ” વાસંતીદેવી ખુરશી પરથી ઊતરીને નીચે ગાદીએ બેઠી.

ખાન આવ્યા. સલામ કરી બેઠા. વાસંતીએ વિવેક કર્યોઃ
“ આજ આપે અમારું આંગણું પાવન કર્યું. ”

“ મને આપનો મુલક જોવાની ઘણી ખ્વાહેશ હતી. આપ લોકોએ પચાસ વરસમાં દેશની સારી સિક્કલ ફેરવી નાખી છે. ખેડૂતોની આખાદી જોઈને હું છક થઈ ગયો છું ” ખાન પોતાની ટેવ પ્રમાણે લાષણ ચલાવ્યું.

“ આપને અહીંનાં હવાપાણી અનુકૂળ આવે છે ને ? ” ખાન કરેલી પ્રશંસાનો સ્વીકાર કરતી હોય તેમ વાસંતીએ પૂછ્યું.

“ હિંદોસ્તાનનાં હવાપાણીમાં પૂછવાનું શું ? અને શાહઆલમની મહેમાનગતિમાં ખામી કેવી ? ”

“ આપે કેટલાં શહેર જોયાં ? ”

“ અયોધ્યા, કાનપૂર, લખનૌ... ”

“ ગામડાં નહિ જોયાં હોય ? ”

“ જોયાં છે. ગામડીઆઓ સાથે રાતો ગાળી છે. આવું સાદું અને સુખી જીવન મેં તુર્કેસ્તાન અને રશિયામાં પણ નથી જોયું. ”

“ એટલી અમારા પર ખુદાની મહેરબાની છે. ”

“ હું આમની પાસે એક અરજ સુનરવા આવ્યો છું, ” ખાને મુદાની વાત ઉપાડી.

“ કહો, શા હુકમ છે ? ”

“ અમારે આફ્રીદી જીરગા તરફથી ખાનુઓની ખાસ ફેળવણી માટે એક હોશિયાર ખાનુ જોઈએ. ”

“ મોકલી આપશું. કહો ખીજું કંઈ ? ” વાસંતીદેવીને ખાનના ચહેરા પરથી લાગ્યું કે ખાન હજી કોઈ મહત્ત્વની વાત કહેવા માગે છે, પણ કંઈ રીતે પૂછવું એની ધડ ખેસતી નથી. ઉપરનો પ્રશ્ન કરીને વાસંતીએ ખાનની મૂંઝવણ ટાળી દીધી.

“ ખીજું ખાસ કામ તો નથી. પણ તમારા સેનાપતિ કહેતા હતા કે સરહદનું લશ્કર ઉઠાવી લેવાનો તમારો ધરાદો છે. અને તે કામમાં મારી મદદની જરૂર છે. ”

“ હા, એવો અમારો વિચાર છે ખરો ” ખાનની વાત સ્પષ્ટ જાણવા વાસંતીએ કહ્યું.

“ પણ હું બહુ મુંઝાયો છું. આફ્રીદી જોખી જંગલી અને ઝંઝૂની કામ તરફથી મારે તમને કેવી રીતે વિશ્વાસ આપવો ? ”

“ શેનો વિશ્વાસ ? ”

“ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવાનો. ” ખાને ઇરાદાપૂર્વક ‘રક્ષણ’ શબ્દ ઉપર બાર મૂક્યો.

“ એવું કાણુ કહે છે ? હિંદુસ્તાન પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. તમારા જિલ્લામાં અમે ફેળવણી પ્રચાર કરીએ છીએ તે એટલા માટે કે અમારા પાડોશીઓ સુખી થાય, નહિ કે અમારું રક્ષણ કરે. ” વાસંતીએ ચોખ્ખવટ કરી.

“ એ વાત ખરી, પણ કોઈ પરદેશી ચડી આવે ત્યારે અમારે તો કપાઈ મરવું પડે ને ? ”

“ ખાન સાહેબ ! તમે અમારી વાત સમજ્યા લાગતા નથી. ”

વાસંતીએ તકીઆનો ટેકા છોડ્યો, એ આમળ આવી: “સેનાપતિએ તમને ગમે તે કહ્યું હોય, સરહદના લશ્કરની વાત કરી હોય તો એ એટલા જ માટે કે જેમ હિંદની તેત્રીસ કરોડની વ્યવસ્થિત અને જમત પ્રજા પોતાના અહિંસક શૌર્ય પર મુસ્તાફ બનીને જગતના કોઇ પણ પાશ્વવી બળની દરકાર કર્યા વિના, નિર્ભય થઇ શકી છે, તેમ આફ્રીદી પ્રજા પણ થાય. તમારી કોમ નાનકડી છે, બહાદુર છે, સંપીલી છે. તેમાં થોડો ઘણો શિક્ષણપ્રચાર થશે તો તમારે ત્યાં સદાને માટે શાંતિ થઈ જશે.”

“ત્યારે મારી કાંઈક સમજફેર થઇ હશે” ખાને બીનું સંકેલ્યું.

“એમ જ. કહો બીનું કાંઈ?” વાસંતીએ જુસ્સો શ્મતાં નમ્રતાથી પૂછ્યું.

“મારો વિચાર સરહદની છાવણીઓ જેવાનો છે. ત્યાં ફેટલાંક સાધન છેલ્લી ઢબનાં આવ્યાં છે.”

“એ અધાં નકામાં છે. જેમને શું કરશો? છતાં તમારું મન હોય તો સેનાપતિને મળજો. પરવાનગી આપશો.”

“ત્યારે અમારી જીરગા માટે એક બાનુને મોકલી આપશો ને?”

“જરૂર મોકલી આપીશ.”

“અમારે ત્યાંથી હજી જુરખો પણ ગયો નથી,” ખાને દર્દભરી રીતે કહ્યું.

“એમ કે? એ રાક્ષસી રૂઢિ હજી છે? અમારા સરહદના પ્રતામાં અમે જુરખાનો નાશ કરી નાખ્યો—જે કે મહેનત ઘણી પડી. ખુદાઇ ખિદમતગારના જે સ્વયંસેવકોના એ માટે જાન ગયા.”

“ક્યા બાત?”

“ નિર્દોષનાં લોહી પીધા વિના દુષ્ટ શકિયો જતી નથી. ”
વાસંતીએ કહ્યું.

“ મેં સચાઈ. ત્યારે હું રજા લઉં. સરહદની ડાવણીની પરવાનગી
માટે સેનાપતિ અત્યારે મળશે કે ? ”

“ આવમશાહ તમને મુલાકાત અથવા બંદોબસ્ત કરાવી આપશે. ”

“ અચ્છા. સલામ. ” ખાન બિઠયો. વાસંતીએ નમસ્કાર કરી
ખાનને વિદાય આપી.

૧૩

છૂપો જસુસ

ખાન ગયા પછી ઘણી વાર વાસંતીદેવી જમીન પર નજર રાખી
બેસી રહી. એને ખાનની મુલાકાતમાં બિડો ભેદ લાગ્યો. ‘ ઓરત
લોગ ’ ની કેળવણી માટે ખાન મુલાકાત માગી હતી, પરંતુ વાત
કરી સરહદના લશ્કરની. જતાં જતાં પણ એ જ વાત પૂછી.
વાસંતીદેવીએ જગતના રાજકારણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. રાજાખટ-
પટીઓની મુત્સદ્દીગીરી એ જાણતી હતી. પોતાની યુરોપ અમેરિકાની
મુસાફરીમાં એણે એવા કેટલાક ચાણક્યોનાં દર્શન કર્યા હતાં. ખાન
એમની નાતનો હોય તો ના નહિ. વાસંતીને પૂરી શંકા મઠ.
સરહદ પરના મુલકોનો વિચાર કરવો તે પરરાષ્ટ્રમંત્રીનું કામ હતું,
પરંતુ પોતાના સ્વભાવ મુજબ આ વાતનો તાગ લેવાનો તેણે નિર્ણય
કર્યો. પોતાના રહસ્યમંત્રીને તેણે કહ્યું:

“ નહિન ! કરતારને ફોન કરી બોલાવો.”

અર્ધો કલાકમાં કરતાર હાબર થયો. એ બાબીસ વર્ષનો શંકડો જીવાન હતો. બમલાની જાંબુ જેવાં કકડતાં કપડાં, કલાકો સુધી અરીસા સામે ઊભા રહી કાળજીપૂર્વક ઝોળેલા વાળ, સહેજ વાંકી ટોપી, હાથમાં પાતળી નેતરની સોટી. દિલ્હી શહેરમાં કરતાર રંબોલો ગણાતો. કેટલાકે હિતેષીઓ અને વંદેશ માનતા. સાદાષ અને ઉદ્યમના જમાનામાં કરતાર જ માત્ર વરણાગીઓ અને નિરુદ્ધમી હતો. આખો દિવસ બજારમાં આંટા મારવા, દુકાનદારો સાથે તડાકા લગાવવા, પાનપટ્ટીઓ ચાવ્યા કરવી, એ જ કરતારનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. પણ છેલ્લા ત્રણ માસથી કરતાર નોકરીમાં રહ્યો હતો. બાપની કમાણી પર નભવું તેને ગમ્યું નહિ. વહીવટી કચેરીના કાગળો મુખ્ય કાર્યાલયે પહોંચાડવાનું કામ તે કરતો. સાંકડા પર ફરવું અને પમાર મળે. કરતારને એ ફાવી ગયું. એક દિવસ વાસંતીની નજર કરતાર પર પડી. મોટો લાલ પટ્ટો એની પટાવાળાની નોકરીની જાહેરાત કરતો હતો. કરતારની ઊભા રહેવાની, નમસ્કાર કરવાની અને વાત કરવાની ખાસ ઢબ, વાસંતીને આકર્ષક લાગી. બે ત્રણ વાર કરતાર સાથે એણે વાત કરી જોઈ હતી. કરતાર જેવા પાણીદાર અને ચાલાક છોકરાનો ઉપયોગ કરવાનું વાસંતીને મન થયું હતું. મોઝો નહોતો મળતો. ખાનની મુલાકાતે કરતારના બાપનો દરવાજો ખોલી નાખ્યો.

પોતાની લાક્ષણિક ઢબે નમસ્કાર કરી કરતાર ઊભો રહ્યો. વાસંતીદેવીએ આંખને ઈસારે નહિનીકાંતને બહાર જવા સૂચ્યું. ધારે અવાજે કરતાર સાથે વાત શરૂ કરી:

“ આજ સુધી તું મોદાની બગાઇ હાંકતો હતો. હવે તારી પરીક્ષા થવાની છે. હું તને એક અમત્યનું કામ સોંપવા માગું છું.”

“ ધણી જ ખુશીથી સોંપો.”

“આપણા પરાયમંત્રીને ત્યાં એક ફરિયાદ આપ્યા છે.”

“ખાન કાદરખાન !”

“તું બધો છે કે ?”

“કેમ નહિ ! હમણાં જ આપને મળી ગયા તે.”

“બરાબર તેજ. સરહદની પેલી પાર આવેલા આફ્રિકી મુઠ્ઠી જીરમના તેઓ પ્રમુખ છે. બહુ આલાક અને વગદાર માણસ છે.”

“હા.”

“તેઓ ક્યાં જાય છે, શું કરે છે તેની તારે તપાસ રાખવી. મને સમજ્યાર મોકલ્યા કરવા. જોજો બહુ સંભાળીને કામ લેજો, નહિતર જાન ગુમાવી ગેસીશ. આ ચિકી લેતો જા. તને ચોવીસ કલાકમાં તારા કામમાંથી છૂટો કરશે.”

કરતાર ચિકી લઇ, નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો.

૧૪

માલની સ્ટીમરમાં

અમાસની મધરાત કેનિયાની પહાડીમાં ઘોર અંધારાં વરસાવી રહી છે. સાડાબારની ગાડીનો પાવો સાંભળી ઉમારી જાગી ઊઠ્યો. આજ ત્રણ રાતના એને ઉજમરા છે. મગજમાં એક જ ધૂન છે : ‘આફ્રિકાને સ્વાધીન કરું. મારી પ્યારી માતૃભૂમિને જાલીમના પાશમાંથી છોડાવું.’ પણ તે કેમ બને ? નાનકડા ઉમારીને એની સૂઝ પડતી નથી. તે ઊઠ્યો, ખભે બે કામળ નાખી, પીકે પાણીની મસક

બાંધી, અને રાતના અંધારામાં તે બહાર નીકળી પડ્યો. અમ્મા બરજાંબમાં પડી છે, બાપુ સ્ટેશનમાં છે. ઘોર જંગલમાં થઇ ખુદાને આધારે તે આગળ ધપ્યો. આઝાદીના આશકનું આ દિવાનાપણું જોઈ તારાઓ હસવા લાગ્યા. વાઘ ચિતાથી ભરપૂર જંગલમાં ઉમારી એકલો ચાલ્યો જતો હતો. એના હૃદયમાં જાગેલી સ્વાતંત્ર્યજ્યોતમાં લયરૂપી પતંગિયું ભસ્મ થઇ ગયું હતું. ભૂખ, તરસ કે જાંબ એની પાસે આવે તેમ ન હતું. ઉમારીએ આખી રાત ચાલ્યા કર્યું. એને માત્ર એટલો જ ખ્યાલ હતો: પોતે નૈરોખી તરફ ચાલ્યો જાય છે. રેલને પાટે ચાલતાં ઝોળખીતો માસ્તર કે સાંધાવાળો મળે તો પકડાઇ જવાનો ડર હતો, એટલે જંગલનો લયાનક માર્ગ એણે પસંદ કર્યો હતો.

સવાર પડી ત્યારે એક + જુઓ દેખાયો. અંદર જઈ જુએ છે તો એક ડોશીમા બેઠેલાં. ઉમારીએ પૂછ્યું: “ નકુરનો રસ્તો કયો ? ” ડોશીમાએ જાંચે જોયું. થાકેલો, આંખમાં જાંબ ભરેલો ઉમારી જવાખની રાહ જોતો ઊભો હતો. ઉમારીનાં કાટ-પાટલૂન જોઇને ડોશીમાએ ઉત્તર વાળ્યો:

“ તારી પાસે પૈસા હોય તો અહીંથી બે માઇલ દૂર સ્ટેશન છે. ત્યાંથી નકુરની ગાડી મળશે ”

“ તો બહુ સારું. ”

ઉમારી સ્ટેશને પહોંચ્યો. હવે કોઈ ઝોળખીતાનો ડર નહોતો. માત્ર ગાર્ડની નજર રાખતી પડે તેમ હતું. ઉમારીના ખિસ્સામાં પાંચ શિલિંગ હતા. એટલામાં નૈરોખી ન પહોંચાય. વળી ઉમારીનો વિચાર સીધા મોંખાસા જવાનો હતો. મોંખાસાથી પરદેશમાં ઊપડવાની સગવડ મળી રહેશે, એવો એનો ખ્યાલ હતો. વિચાર કરે છે ત્યાં ગાડી આવી. તેમાં એ ચડી બેઠો. માથે

કામળ ઓઢીને સુધ ગયો. ટિકિટ તપાસનારની નજર ચુકાવવામાં ઉમારી કુશળ હતો. મોંઝ્યાસા આવ્યું ત્યાં સુધીમાં કોઈ એ ઉમારીનું નામ ન લીધું. સ્ટેશનમાંથી એ ક્યારે બહાર નીકળી ગયો તે કોઈને ખબર ન પડી.

ઉમારી ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મોંઝ્યાસા થઇ પરદેશ જવાનો તેનો વિચાર હતો. “ મોંઝ્યાસા તો આવ્યું, હવે ક્યાં જવું ? દારૂસલામ ? મોઝાબિક ? એ બધા પરતંત્ર દેશો. ત્યારે ‘બાના ગાંધી’ના દેશમાં જઈ ? જોઈ તો ખરો, એણે સ્વાધીન બનાવેલો દેશ કેવોક છે ? ” ઉમારીએ હિંદ જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ જવું કેવી રીતે ? મોંઝ્યાસાથી મુંબઈ સુધી ગડતા હિંદી વિમાનમાં મફત કાણુ બેસવા દે ? એ તો અશક્ય ! કોઈ માલની સ્ટીમર મુંબઈ જતી હોય તો તપાસ કરવા ઉમારી બંદર પર આવ્યો. ઉતાડ્યોનો બધો વહેવાર વિમાન મારફત થતો હોવાથી સ્ટીમરનો ઉપયોગ માલ લઈ જવા લાવવા પૂરતો જ થતો હતો. તેમાંયે દરેક દેશ પોતાને ઉપયોગી, જરૂર પૂરતો માલ બનાવી લેતો હતો, એટલે ન છૂટકે દેશમાં ન પાકતો હોય, ન બનાવો શકતો હોય તેવો જ માલ પરદેશથી આવતો. એથી મુંબઈ જવાની માલની સ્ટીમર મળવી મુશ્કેલ હતી.

પરંતુ ઉમારીનું નસીબ જોરાવર હતું. જંગબારથી આવેલી એક સ્ટીમર પોરોટિયે મુંબઈ માટે ગિપડવાની હતી. પરંતુ ઉમારીને સ્ટીમર પર ચડવા કાણુ દે ? પાસપોર્ટ વિના મુંબઈને કિનારે પગ મૂકવા કાણુ દે ? ઘડીભર ઉમારીને પોતાના હવાઇ કિલ્લા તૂટી પડતા લાગ્યા. હવે પાછા તો ફરાય જ નહિ. દરિયામાં ડૂબી મરવાનું મન થયું. પણ મરી જવાથી કાંઈ દેશ સ્વતંત્ર થાય ? ઉમારીને તો દેશ સ્વાધીન કરવો હતો. એ આગળ ચાલ્યો. માલ જોખવાના કાંટા પર એક આફ્રિકાવાસી કારકૂન બેઠો હતો. ઉમારીનો પહેરવેશ

જમાના પ્રમાણે સારો હતો. એને કોઈએ રોક્યો નહિ. કારકૂન પાસે જઈ ઉમારીએ સલામ કરી: “નંબો બાબા.”

“નંબો. ક્યાં રહેવું?”

“દીબોરવા.”

“કેમ કાંઈ કામકાજ?”

“હા, ખુદાની મરજી હોય તો મુંબઈ જવું છે.”

“મુંબઈ?”

“હાજી.”

“ત્યાં જઈને શું કરશો?”

“નવો દેશ જોઈશ.”

“બિમાનમાં કેમ ન ગયો?” ઉમારીને કોઈ તરંગી, રખડુ છોકરો માની કારકૂને એકવચન વાપર્યું.

“પૈસા નથી.”

“તો સ્ટીમરમાં કયો કાકો લઈ જવાનો હતો?” કારકૂને હફ છોડી.

ખીજે કોઈ પ્રસંગ હોત તો આવું બોલનારને ઉમારીએ ચપ્પડ મારી નીચે નાખી દીધો હોત, પણ અત્યારે એણે ખામોશ પકડી. પ્યારા દેશની ખાતર એ અપમાન ગણી ગયો; એટલું જ નહિ પણ વધારે વિનય વાપરી એણે ફરી પૂછ્યું:

“તમે કાંઈક ગોઠવણ કરી આપો તો મહેરમાની.”

“તારા જેવા હજારો મવાલી રખડ્યા કરે છે. એમ મફત મોકલ્યા કરીએ તો ક્યાં પાર આવે?” કારકૂન મજકરીબર્યું હત્યો.

વધારે અપમાન સહેવા ગિબો ન રહેતાં ઉમારી પુરજ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં બે ચાર હિંદી વેપારીઓ સ્ટીમરમાં માલ ચડાવતા હતા. ઉમારી સલામ કરી ગિબો રહ્યો.

“કેમ કાંઈ કામ છે?” વેપારીએ પૂછ્યું.

“ એક અરજ કરવી છે ” નરમાશથી ઉમારીએ કહ્યું.

“ શું કહેવું છે ? ”

“ મને આપની સ્ટીમર પર કામે રાખશો ! ”

“ સ્ટીમર અમારી નથી.”

“ માલ તો તમારો છે ને ? માલ સાચવવા રાખો.”

“ જાડા, માલ તો એની મેળે સચવાય.”

“ તો માલ ઉતારવા રાખો.”

“ માલ ઉતારનારા મજૂર મુંબઈના છે.”

ઉમારી મુંઝાયો. છેવટ કાંઈ ન સૂઝવાથી એણે કહ્યું: “ મને તેમ કરો, મને આ સ્ટીમરમાં મુંબઈ મોકલો.”

આ વિચિત્ર છોકરાની આવી વિચિત્ર વાતોમાં વેપારીઓને મળ પડી. તેમને ક્યાં ખબર હતી કે આ વિચિત્ર ભાગતો છોકરો પૂર્વ આફ્રિકાને વિચિત્ર બનાવી દેવાનો છે !

એક વેપારીએ તોછડાઈથી કહ્યું: “ ઘેર જ ઘેર, તારાં માઆપ રાહ જોતાં હશે.”

ઉમારી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. સીધો મકુયા ખિજ તરફ આશ્વો. દોઢ દિવસનો ભૂખ્યો હતો, ખિસ્સામાં પાંચ શિલિંગ હતા, પણ ખાવાનું યાદ આવતું નથી; એને તો એક જ ધૂન લાગી છે: “ કેમ કરીને મુંબઈ પહોંચવું ? ” રાત પડવા આવી, કંઈ સૂઝતું નહિ. મકુયા ખિજ નીચે, ખાદીને કિનારે ઉમારી બેઠો. દિવસ આખાની રખડપટ્ટીનો થાક, દોઢ દિવસની ભૂખ અને ત્રણચાર રાતના ઉઝાગરા, બેઠો કે તરત ઉમારી જમી ગયો. આંખ મળતાં જ એને એક મધુર સ્વપ્ન આવ્યું, બહુ મીઠું સ્વપ્ન આવ્યું, જિંદગી આખી ધન્ય થઈ જાય એવું સ્વપ્ન આવ્યું—પોતે જાણે સ્વાતંત્ર્યદેવીનાં દર્શને નીકળ્યો છે, સ્વાતંત્ર્યમંદિર નીચે સાંજ સુધી બેસવા છતાં ઘરવાળે ખૂલ્યો નહિ. પોતે નિરાશ થઈને પાછો ફરવાની તૈયારી

કરે છે ત્યાં ઉપરની અટારી ખૂલી. બારીમાંથી એક દોરડું નીચે પડ્યું. કોઠાએ એ દોરડું પકડી ઉપર આવવા નિશાની કરી. દોરડે લટકી પોતે ઉપર ગયો. મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. અંદર સ્વાતંત્ર્યનું વાતાવરણ પ્રસરેલું હતું. સ્વાતંત્ર્યદેવી હાથમાં ખાંપર લઈ ખડી હતી. ઉમારોએ પાસે જઈ પ્રણામ કર્યા એવામાં ગેબી અવાજ આવ્યો: “કેને સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છીએ? કેને સ્વાધીનતા જોઈએ છીએ?” ઉમારી દોડીને બહાર આવ્યો. જુએ તો કોઈ માનવી નથી. અંદર જઈ એણે અવાજ દીધો: “મારે જોઈએ છીએ.” સામે અવાજનો પડો પડ્યો: “માથું નમાવ.” ઉમારીએ માથું નમાવ્યું. એ જ વખતે એની આંખ ઊઘડી ગઈ. આંખો ચોળીને જુએ તો પોતે ખાડીને કિનારે ખેઠો છે. એના મનમાં થયું: “આવું સુંદર સ્વપ્ન નિરર્થક કેમ હોય?” એમાંથી રહસ્ય શોધવા ઉમારીએ મહેનત કરી. થોડી વારમાં એ આનંદથી નાચવા માંડ્યો. ખાડીને કિનારે કિનારે પાછો કર્યો. મધરાત થવા આવી હતી. સ્ટીમર હમણાં જ માલ લઈ રહી હતી. મજૂરો અને કારકૂનો મીડી નિંદર લઈ રહ્યા હતા. સ્ટીમર પરોઢિયે ઊપડવાની હતી. ઉમારી બાંધેલા પુરજાથી થોડે દૂર અટક્યો. કપડાં ઉતારી નાખ્યાં. પાણીની મસક પીક પર ઠીક કરી લીધી. “જય જન્મભૂમિ” કરીને ખાડીમાં કૂદી પડ્યો. જરાય અવાજ કર્યા વિના તરતો તરતો સ્ટીમર નજીક આવ્યો. સ્ટીમરને પુરજા સાથે બાંધેલાં દોરડાં પાણીને અડકતાં હતાં. ઉમારીએ દોરડું પકડ્યું; કુશળ બળણિયો સીધા વાંસ પર ચડી જાય તેમ, ઉમારીનું કેળવાએલું શરીર દોરડા પર ચડ્યું. સ્ટીમરના ભંડકના બારણાની સીધાણમાં આવીને અટક્યું. ત્યાં જ દોરડાનું ધર હતું—મુખ્ય કાણું હતું. ત્યાંથી ઉપર જવું મુશ્કેલ હતું, અશક્ય હતું. દૂર દેખાતા ભંડકનું બારણું ખુલ્લું હતું. ઉમારીએ પળનો વિચાર કર્યા વિના શરીરને હીંચકો ખવરાવ્યો, એક વાર, બે વાર, ત્રીજી વારે દોરડું છોડી દીધું. વાંદરો ડાળ પકડે તેમ ભંડકનો કડોડો

પકડી લીધો. ધીમે રહીને બંડકમાં સરકી અને ગયો માલની થપ્પીએ વચ્ચે લપાઈને બેસી ગયો.

વહેલો પાંચ વાગે કારકૂન બંડકમાં ઊડતી નજર ફેંકી ગયો. બારણું બંધ થયું, સ્ટીમરનું ભુંગળું વાગ્યું, લંગર ઊપડ્યું અને ઉમારીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ગોઠણબર પડીને એણે પરવર-દિગારનો અહેસાસ માન્યો.

૧૫

મુંબઈને કિનારે

આઠમે દિવસે સ્ટીમર મુંબઈ પહોંચી. બંડક ખોલીને મજૂરો અંદર આવ્યા. નવ દિવસનો ભૂખ્યો, રોજના માત્ર બે પ્યાલા પાણી ઉપર જીવ ટકાવી રહેલો ઉમારી, આગામી સંકટ સામે કષ્ટ રીતે ઝઝૂમવું, તેની યુક્તિ તૈયાર રાખીને બેઠો હતો. આગળનો માલ ઊપડી ગયો એટલે ઉમારીની પાસેની થપ્પીનો વારો આવ્યો. જેવો મજૂર સામેથી આવ્યો તેવો ઉમારી ‘હાઉક’ કરીને કૂલો: ‘વોય બાપ’ કરીને મજૂર ત્યાં ને ત્યાં ચત્તોપાટ પડી ગયો. ભૂતના વહેમને ભૂલી ગયેલા મુંબઈના મજૂરો પણ હેબતાઈને નાહા. ઉપવાસી ઉમારી માત્ર નિશ્ચયના જોરે દોડીને બહાર આવ્યો. ‘હાઉ હાઉ’ કરતો પુરજ પર કૂલો. પણ એની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. કિનારે પડતાં જ એ બેભાન થઈ પડ્યો. સ્ટીમરમાં થોડા આફ્રિકન મજૂર હતા. હિંમત ધરીને એ આગળ આવ્યા. ઉમારીને નાકે હાથ મૂક્યો. શ્વાસ ચાલતો હતો. પળવારમાં સૌનો ભ્રમ ભાંગી

મયો. બધાની ખાતરી થઈ ગઈ કે આ ભૂત નથી, કોઈ દુઃખિયારો માનવી છે. એક જથ્થે ઠંડું પાણી લાવી મોઢા પર છાંટ્યું. બધી વારે ઉમારી આંખ ખોલીને બેઠો થયો. જુએ તો પોતે પરદેશમાં આવી પડ્યો છે. એને પોતાનો દેશ માદ આવ્યો, માઆપ યાદ આવ્યાં. એની આંખમાં ઝળઝળિમાં આવી ગયાં. દયાળુ વેપારીઓ આફ્રિકન મજૂરોને કહેવા લાગ્યા: “એની સારવાર કરો, એને જે જોઈએ તે આપો.”

કોઈએ થોડી મોસંખી આણી આપી. થોડો રસ પેટમાં ગયો એટલે ઉમારીને ચાલવાની શક્તિ આવી. તે પાછો સ્ટીમર પર આવ્યો. ધીરે ધીરે પોતાની બધી વાત કહી દેખાડી. સાંભળનારા દિંગ થઈ ગયા. સ્ટીમર મુંબઈ રોકાવાની હતી. ઉમારી સ્ટીમર પર જ રહ્યો. ફળ સિવાય બીજું ખાતો નહિ. ચાર દિવસ એમ ને એમ નીકળી ગયા. પાંચમે દિવસે સવારે ઉમારી શહેર જોવા નીકળ્યો. અંદરના પ્રવેશદ્વારમાં જ એને અટકાવવામાં આવ્યો. જકાતખાતાના અધિકારીએ ઉમારી સાથેના મજૂરને પૂછ્યું:

“આ લાઇ સ્ટીમર પર કામ કરે છે ?”

“નાજી, એ મારા દોસ્ત છે.” વધારામાં ઉમારી કેવી બહાદુરી કરી અહીં આવ્યો હતો તે કહી બતાવ્યું. ઉમારીની સાહસિકતા અને બહાદુરી પર અધિકારી શ્રીદા થઈ ગયો. એણે કહ્યું: “મારાથી રજા નથી આપી શકાતી તે માટે દિલગીર છું, પરંતુ હમણાં જ તમારે માટે પરવાનગી મંગાવું છું. બપોર સુધીમાં જવાબ આવી જશે. ત્યાં સુધી આપ સ્ટીમર પર રહો. પછી સુખેથી શહેરમાં જજો.”

અધિકારીની નમ્રતા જોઈ ઉમારીને થયું: ક્યાં આફ્રિકાના તુમાખી, છીછરા મનના, સ્વાર્થપટુ અમલદારો અને ક્યાં આ નિખાલસ, જાણ અને ખાનદાન અધિકારીઓ. બન્ને વચ્ચે આસમાન

જમીનનું અંતર હતું. સ્વાર્ત્ત્યનું શિક્ષણ અને વાતાવરણ મનુષ્યને કેવો ખલદાવી નાખે છે તેનો આ અત્મક્ષ નમૂનો હતો. સાંજ સુધી ઉમારી સ્ટીમર પર રહ્યો. દરમિયાન એક લલા મળૂર સાથે એને ઓળખાણ થયું. રાતે પરવાનગી આવી. મહારાષ્ટ્રી મળૂર શંકરરાવ ઉમારીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા.

શંકરરાવનું મકાન પૂરતી સગવડ અને હવા-અશ્વજાવાળું હતું. બે ઓરડા, પાચખાનું, રસોડું, આંગણામાં નાનકડો બગીચો હતો. ઉમારી શેતરંજ પર બેઠો. શંકરરાવે કામ પર જવાનાં કપડાં બદલી નાખ્યા. સફેદ ધોતિયું, લાંચું પહેરણ અને માથે એવી જ સ્વચ્છ ટોપી. મુંબઈનો સુખો એવો જ પોશાક પહેરતો હતો. સાત વરસની દીકરી પાણી લાવી. લોટો મોઢું નેવાય તેવો ઊજળો હતો, પ્યાલામાં પાણી કાઢીને મહેમાનને પાચું. ઉમારીએ પાણી પીને ઇશારાથી અને ચાર દિવસમાં શીખેલ લાંગ્યા તૂટ્યા હિંદી શબ્દોની મદદથી શંકરરાવને પૂછ્યું: “તમને કેટલી મળૂરી મળે છે?”

“કુટુંબનું ભરણપોષણ થાય તેટલી.”

“એ તો બહુ મળનું.”

“તમારા દેશમાં?” શંકરરાવે પૂછ્યું.

“અમારી વાત જવા દો બાના.....”

ભાષાની મુશ્કેલીને લીધે સંવાદ આગળ ન ચાલ્યો. જમવાનો વખત થવા આવ્યો હતો. તે રાત્રે ઉમારીએ શંકરરાવ સાથે બેસીને પહેલું હિંદી બોજન લીધું.

થોડા દિવસમાં ઉમારી મરાઠી અને હિંદી લાંગ્યું તૂટ્યું બોલવા લાગ્યો. “તુમ્હાલા નીની ચૈતા હૈ” એવા એવા શબ્દપ્રયોગો બનાવી સૌને ગમ્મત કરાવવા લાગ્યો.

શંકરરાવની પત્ની લક્ષ્મીબાઈ શહેર સુધરાઈ કાર્યાલયમાં ટાઇપરાઇટરનું કામ કરતાં હતાં. ઉમારીએ જોયું કે હિંદુસ્તાનનો

હરેક મજૂર અને મજૂરની સ્ત્રી ફેળવાએલ હતાં. પોતાના ધંધાનાં માહિતગાર હતાં. દેશ-પરદેશની નવાજૂતીથી વાકેફ હતાં. ઉમારીને આવાં ફેળવાએલ, સંસ્કારી અને સુખી મજૂર દંપતી જોઈ પોતાના દેશના અભણ, જંગલી અને ઢોરની માફક કામ કરતા કંગાળ મજૂર યાદ આવ્યા. ઉમારીનું દુઃખ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યું.

સ્ટીમર ઊપડવાને દિવસે ઉમારી બંદર પર ગયો. એક મજૂર ઉમારીના ગામ પાસેનો હતો. તે આઠ દિવસની રમ્મ લઈ ઘેર જવાનો હતો. એને ઉમારીએ કહ્યું:

“તું મારે ગામ જરૂર જાજે. મારાં માથાપ બિચારાં બહુ ચિંતા કરતાં હશે. એમને મારા ખુશખબર દેજે.”

“જરૂર જમણ. પણ તમે બણેલા છો તો એક ચિટ્ટી લખી દો, અમ્મા રાજી થશે.”

“હા લાવો, લખી દઉં.”

ઉમારી સ્ટીમર પર જ કામગીરી લખવા બેઠો.

ચારા બાપુ,

હું રાતોરાત નાસી આવ્યો તેથી આપને અજ્ઞયખી થઈ હશે, મારી અમ્મા રોયા જ કરતી હશે; પણ વહાલા બાપુ! તમે તે દિવસે સ્ટેશનમાં કહ્યું કે ‘આ બધા દુઃખનું મૂળ પરદેશી રાજ્ય છે; એ રાજ્ય જાય તો સુખી થવાય. અને એ ત્યારે જ જાય જ્યારે કોઈ ‘બાના ગાંધી’ જેવો જાગે અને દેશને જગાડે. મને થયું કે હું આફ્રિકાનો ‘બાના ગાંધી’ કેમ ન થાઉં? મને ત્રણ રાત ઊંઘ ન આવી. બસ આની આ એક જ ધૂનમાં મેં ધર છોડ્યું. તમે અને અમ્મા રમ્મ નહિ આપો, એમ ધારી પૂછવા ન રહ્યો. મને માફ કરજો.

અહીંના સ્વતંત્ર માણસો જોઈને મને આપણો પરાધીન દેશ પળેપળે યાદ આવે છે.

મારી અમ્માને સલામ કહેજો.

અદિમ ઉમારી

કાગળ આપીને ઉમારી શહેરમાં આવ્યો. આખો દિવસ એને ક્યાંઈ એન ન પડ્યું. બીજો દિવસે શંકરરાવ સાથે મજૂરીએ જવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ શરીર ખરાબર થયું નહોતું એટલે શંકરરાવે ના પાડી.

ઉમારીએ નવરાશનો ઉપયોગ કારખાનાંઓ જોવામાં કર્યો. કારખાનાંઓમાં મજૂરો ચાર ચાર કલાકને પદ્મે કામ કરતા હતા. આઠ કલાકથી વધારે કામને કામ આપી શકાતું નહિ. કારખાનાની કુલ માલિકી સરકારની હતી. કારખાનાંઓના નિયમો મજૂર મહાજને ઘડેલા હતા. મજૂર મહાજનના હાથમાં સર્વ સત્તા હતી. મજૂરો માટેનાં મકાનો બાંધવાથી માંડીને કારખાનાનાં એન્જિન લાવવા સુધીની વિચારણા મજૂર મહાજન કરતું. કારખાનાં સાથે શાળાઓ, દવાખાનાં, પુસ્તકાલય વગેરે હતાં. ઉમારી આ બધું જોઈ પૂર્વ આફ્રિકાને સ્વાધીન બનાવવા અધીરો થયો.

પરંતુ કાંઈ ‘હદતૃતીય’ ન કરે તો તે ઉમારી શેનો ? એક વાર શંકરરાવની મોટરસાઇકલ લઈ ભાઈસાહેબ ચોપાટી પર ફરવા ચાલ્યા. નૈરોબીમાં ઉમારી મોટરસાઇકલ શીખ્યો હતો. ખરાબર આવડતું નહોતું છતાં પૂરજોસમાં મારી મૂકી. હિંમતવાળો ખરો ને ! નરીમાનનાળા પર ખૂબ ચીરદી હતી. નાળા ઉપર ચડતાં જ એક જુવાન હડકોટ્ટે ચડ્યો, હોર્ન મારવા જતાં હાથનું સમતોલપણું જતું રહ્યું, સાઇકલ ફરી અને જુવાનના પગ ઉપર થઈને ચાલો ગઈ. જુવાન બેહોશ થઈ પડ્યો. પોલીસ દોડી આવી, સાઇકલને અટકમાં લીધી, જુવાનને હસ્પિતાલે પહોંચાડ્યો. ઉમારીને કહ્યું:

“તમે અમારી સાથે ચાલો. તમે અકસ્માતનો ગુનો કર્યો છે.” ઉમારીએ દંડાની આશા રાખી હતી, એને બદલે આવા વિનયી શબ્દો સાંભળી એ આશ્ચર્યચકિત થયો. એને થયું કે આ તે પોલીસ છે કે બાઈબંધ ! એમાંયે પોતે નાનો છે છતાં પોલીસ ‘તમે’ કહી વાત કરે છે ! ગાળ નથી દેતો, દંડો નથી મારતો, હાથે દોરડાં નથી બાંધતો. ભાગવાનું મન હોય તે ગુનેગાર પણ બિમો રહી જાય એવું વિવેકી વર્તન પોલીસનું હતું.

ઉમારી થાણે આવ્યો. ફોજદારે નામકામ લખી લીધાં. પછી પૂછ્યું:

“તમરે કોઇને ખબર કહેવરાવવી છે ?”

“હાજી, મારા મિત્ર શંકરરાવ ગડકરી આશુ ગનુ રસ્તા પર રહે છે. તેમને સમાચાર પહોંચાડશો તો ઉપકાર થશે.”

“ઉપકાર શાનો ? એ તો અમારી ફરજ છે.”

તરત ફોજદારે શંકરરાવને ખબર મોકલ્યા. શંકરરાવ એકદમ આવી પહોંચ્યા.

ઉમારી ખસિયાણો પડી કહેવા લાગ્યો: “મેં તમારી સાઈકલ ગુમાવી.”

“અરે શું ખોલો છો ? તમને વાગ્યું તો નથી ને ?”

“ના, વાગ્યું નથી.”

“ત્યારે જખ મારે છે. તમે મનમાં જરાય માફું ન લગાડશો. એવા અકસ્માત તો થઈ જાય.”

“શંકરરાવ,” ફોજદારે કહ્યું: “આ બાઈ પરદેશી છે, હું તેમને ઓળખતો નથી. ન્યાયમંદિરમાં કદાચ મુદત પડશે તો તેમને છૂટા રાખવાની હું અરજ કરીશ, પણ તમે ડરાવેલે દિવસે હાજર કરવાની ખાતરી આપતા હો તો.”

“જરૂર, હું કહ્યો તો દિવસે હાજર કરીશ. તમે એમને છૂટા

કરજો. ઉમારીભાઈ ! તમે મુદત પડે તો ઘેર આવજો. હું કામ પર જવાનું નહિ હોય તો અદાલતમાં હાજર રહીશ. ”

“ ના, ના. તમે એવી તકલીફ ન ઉઠાવતા. ” ઉમારીએ કહ્યું. શંકરરાવે એ વાત કાને ધરી નહિ.

ઉમારીને અદાલતમાં લઇ ગયા. ત્રણ દિવસની મુદત પડી. શંકરરાવને ઘેર ત્રણ દિવસ ગાળી એથે દિવસે ઉમારી હાજર થયો. મુકદ્દમો ચાલ્યો, ફેંસલો મળી ગયો.

અકસ્માતથી પેલા જુવાનનો પગ કાયમને માટે નકામો થઈ ગયો હતો. ઉમારીને એક વરસની ફેદ મળી !

એ પોલીસ ઉમારીને બંદીખાને લઇ ગયા. બંદીરક્ષકે થોડા-એક સીધા સંવાલ ઉમારીને પૂછ્યા. ઉમારીએ હોશિયારીથી અને નમ્રતાથી ચોખ્ખું જવાબ વાળ્યા. બંદીરક્ષક ખુશ થયો. એણે કહ્યું : “ તમે પરદેશી છો, ઉંમરમાં નાના છો, પણ સમજણ ધણી છે. ગુનો અકસ્માતથી થયો છે એટલે એ વિષયમાં મારે તમને બહુ કહેવાનું નથી. ખોલો, તમે શું કામ કરશો ? તમને કયા ધંધામાં રસ પડે છે ? અથવા નવો ઉદ્યોગ શીખવો હોય તો તેની વ્યવસ્થા કરી દઉં, અથવા આગળ લણવાનો વિચાર હોય તો તેની ગોઠવણ પણ થઈ શકશે ” બંદીરક્ષકની સરળતાથી ઉમારી અત્યંત થયો. એણે વિનયપૂર્વક પોતાની ઇચ્છા જણાવી :

“ મારો વિચાર લણવાનો છે, પણ મને તમારી ભાષા મારફત બણવું ફાવશે નહિ. ”

હિંદુસ્તાનની અંદર કોઇ સંસ્થામાં તમારા દેશભાઈઓ છે ? હોય તો તમને ત્યાં મોકલી આપીએ. ”

ઉમારીએ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થતાં કહ્યું : “ હાજી, દિલ્હીમાં એક મોટી નિશાળ છે, ત્યાં મારા દેશભાઈઓ છે. ”

“ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં હશે. ”

“ એ નામ તમે જાણો. દિલ્હીમાં છે એટલી મને ખબર છે.”

“ હું આજે જ પુછાવું છું. જવાબ આવે ત્યાં સુધી તમે અહીં રહો. તમને એકલા ફાવશે કે ઘણાની સાથે ? ”

“ જેમ આપ રાખશો તેમ. ”

“ નહિ, તમારી શી મરજી છે ? આ આફ્રિકા નથી, હિંદુસ્તાન છે. હિંદમાં કેદખાનું એ માણસોને રીખાવવાનું કતલખાનું નથી પણ માનસિક રોગીઓની ધરિપતાલ છે. ”

“ મને ઘણા માણસો સાથે ફાવશે ” ઉમારીએ કહ્યું.

ઉમારીને અંદર લઇ ગયા. અંદર મોટી ઉદ્યોગશાળા જેવો દેખાવ હતો. સૌ પોતપોતાની મરજી મુજબના ધંધામાં પરોવાઇ ગયા હતા. અમુક કામ કરવું જ જોઇએ એવું બંધન ન હતું. કામના પ્રમાણમાં મજૂરી ગણી તે પૈસા સૌના ખાતામાં જમા કરવામાં આવતા. પોતપોતાનું કામ સૌ દિલ દબાવે કરતા હતા. અંદરની બધી વ્યવસ્થા કેદીઓના હાથમાં હતી. તે માટે કેદીઓનું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નિમાયું હતું. તેનો એક મંત્રી હતો. મંડળ મારફત બધાં કામ નિયમિત ચાલતાં. બંદીરક્ષક માત્ર ઉપયોગી સૂચનાઓ કરતો. અંદરના લાગમાં ફરવા હરવાની પૂરી છૂટ હતી. નાહવાઘેવા માટે નળ અને સાબુની સગવડ હતી. કપડાં-પથારી એક સદ્ગૃહસ્થની જરૂરિયાત જેટલાં મળતાં. ચોમાસામાં એકેક ખાટલો મળતો. એક સારું વાંચનાલય હતું ત્યાં દેશનાં સારાં સારાં છાપાં હમેશા આવતાં. પુસ્તકના વખતમાં તે વાંચવાની છૂટ હતી. ખોરાક ઘર જેવો જ. કેદખાનામાં નહિ પોલીસ, નહિ દરોગો. જે ઉદ્યોગમાં જે કુશળ હોય તે બીજાને સલાહ સૂચના આપે. શાળામાં બાણાવવા અને ખેતીકામ માટે અધ્યાપકો વિદ્યાર્થી તરફથી મોકલવામાં આવતા. મહિને ચાર દિવસ ઘેર જવાની રજા મળતી. બંદીરક્ષકને લાગે કે હવે અમુક માણસને કેદમાં રાખવાની

જરૂર નથી તો ન્યાય કરનારની સલાહ લઈ તેને મુદત પૂરી થવા પહેલાં છોડી મૂકતા. ધંધો નહિ કરવાને કારણે પકડાએલ પહેલી વાર ધંધો કરવાની કબૂલત આપે તો તેને છૂટો કરતા.

સાંજે બધા કેદીઓ યોગાનમાં સાથે બેસી પ્રાર્થના કરતા. તે વખતે બંદીરક્ષક હાજરી આપતા. પ્રાર્થના પછી દિવસના કામકાજમાં સુધારો વધારો કરવાનો હોય તો તે થતો. બંદીરક્ષક ઉપર કેદીઓ વડિલ જેવો પ્રેમ રાખતા હતા. ઉમારીને આ અનુભવ અમૂલ્ય હતો.

પણ તે ટૂંક વખતમાં પૂરો થયો. દિલ્હીથી મહામાત્રનો પત્ર આવી ગયો. સાથે બાના જુમ્માની ચિઠ્ઠી હતી. ઉમારીને કપડાંલત્તાં, પથારી વગેરે આપ્યું. શંકરરાવને ખબર આપી, એટલે તે સ્ટેશને વળાવવા આવ્યા. એક પોલીસ ઉમારીને દિલ્હી પહોંચાડી આવ્યો. દિલ્હીની પોલીસે તેને વિદ્યાપીઠના મહામાત્રને સુપરત કર્યો.

મુંબઈના એ કેદીએ ફરી અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

૧૬

‘ મદ્રાસી જુવાન ’

વિશાળ ઓરડામાં પચીસેક કારકૂનો કામે લાગેલા છે. સામે મહામાત્રનું મુલાકાતગૃહ છે. વિદ્યાલયમાં ભણતા એ ચિનાઇ જુવાનનાં માળાપ દેશ જતી વખતે મહામાત્રની વિદાય લેવા આવ્યાં છે.

“ અમારા દીકરા ભણીને ઘેર આવે ત્યાં સુધી એ તમારા દીકરા છે એમ જાણજો. ” હેતાળ માએ કહ્યું.

“ એ તો તમે જોયું હશે. અહીં તેમને પરદેશ જેવું લાગતું જ નથી. વળી બન્ને ભાઈઓ બહુ ગમ્મતી છે. ”

“ ઠીક ત્યારે, રજા લઈએ. ”

“ પધારજો. ”

ચિનાઈ દંપતી બહાર ગયાં એટલે એક ઊંચો આરબ દાખલ થયો. ભેટમાં જમૈયા ધરાવ્યા છે. ઘોળી લાંબી દાઢી અને અસલ અરબી પહેરવેશ.

“ આઈએ જમાલુદ્દીન સાહબ ” મહામાત્ર ઊઠીને સામે આવ્યા. આવનાર આરબ અધ્યાપક કિશ્કાયતુલ્લાના પિતા હતા. કિશ્કાયતુલ્લા સાથે નાનપણમાં મહામાત્ર અરબસ્તાન ગયેલા, ત્યાં જમાલુદ્દીને એમને દાકરની જેમ સોચવ્યા હતા. આજે પોતે અરબસ્તાન જતાં મહામાત્રને દુવા દેવા આવ્યા છે. “ અન્જા સલામાલેકુમ. ”

“ આલેકુમ સલામ બાબા; જોઈ ન ? ”

“ નહીં અબ વખત હો ગયા. ”

બામાજી ગયા. એ જ વખતે મંત્રીએ આવીને કહ્યું: “ એક મદ્રાસી જુવાન આપને મળવા માગે છે. ”

“ આવવા દો. ”

મહામાત્રે દરવાજા સામે નજર કરી તો સત્તરેક વર્ષનો જુવાન પાણ્ફીના રેલાની માફક આવ્યો. નમસ્કાર કરી ઊભો રહ્યો.

“ ક્યાંથી આવો છો ? ” મહામાત્રે પૂછ્યું.

“ મદ્રાસ તરફથી. ”

“ શા કામે નીકળ્યા છો ? ”

“ મારે આપના વિદ્યાલયમાં દાખલ થવું છે. ”

“ ક્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યો છે ? ”

“ વિનીત પસાર. ”

“ માતપિતા શું છે ? ”

“હાજી.”

“તમારું નામ ?”

“કૃષ્ણાકુમારી.”

મહામાત્રે ચમકીને ઊંચું જોયું. જુવાન એમ ને એમ બોલે છે. સાંભળવામાં કાંઈક બૂલ થઈ હશે માની મહામાત્રે ફરી પૂછયું:

“કૃષ્ણકુમાર ?”

“નાહી, કૃષ્ણાકુમારી.” ‘કુમારી’ શબ્દ પર બાર મૂકી કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“ત્યારે તમે પુરુષનો પોશાક કેમ પહેર્યો છે ?”

“મને એ ગમે છે.”

“તો શું તમે છોકરાઓના છાત્રાલયમાં રહેવા માગો છો ?”

“ત્યાં રાખશો તો પણ મને વાંધા નથી.”

આખા વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસમાં આવું વિચિત્ર પ્રાણી મહામાત્રે જોયું નહોતું. એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. કહ્યું: ‘હીક નાથુરામ ! આમને કુમારી છાત્રાલયના અધિષ્ઠાત્રી પાસે લઈ જાઓ.’

કૃષ્ણાને મહામાત્રે એક ચિઠ્ઠી લખી આપી. કૃષ્ણાકુમારી નાથુરામ સાથે અધિષ્ઠાત્રીના કાર્યાલયે આવી. કૃષ્ણાને બહાર બેસી રાખી નાથુરામ અંદર ગયો. પ્રણામ કરી બોલ્યો:

“કોઈ મદ્રાસી જુવાન આપને મળવા માગે છે.”

“હાલે આવે.”

કૃષ્ણાએ પ્રવેશ કર્યો. નમસ્કાર કરી મહામાત્રની ચિઠ્ઠી આપી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું: “કૃષ્ણાકુમારી નામની મદ્રાસી કન્યા કુમારી છાત્રાલયમાં દાખલ થવા માગે છે. વિનિત થયેલ છે તો યોગ્ય કરશો.”

ચિઠ્ઠી વાંચીને અધિષ્ઠાત્રીજીએ ‘મદ્રાસી જુવાન’ને પૂછયું: “કૃષ્ણા-કુમારીને તમારી સાથે લાવ્યા છો ?”

“હું પોતે જ કૃષ્ણાકુમારી.”

“ શું કહો છો ? ” સહેજ રીસ અને અન્યયીથી અધિષ્ઠાત્રીએ પૂછ્યું.

“ જ હા, હું સાચું કહું છું.”

“ તો આવો વેશ કેમ પહેર્યો છે ? ”

“ કેમ કેવો છે ? ”

“ પુરુષનો.”

“ એમાં શું ખોટું છે ? ”

“ ખોટું તો ખરું જ ને ! સામાજિક નિયમનની વિરુદ્ધ ગણાય.”

“ નિયમન ધડનાર આપણે જ ને ! ” કૃષ્ણાએ અનિચ્છાએ સચ્ચાં ચલાવી.

“ ત્યારે તમે કુમાર છાત્રાલયમાં રહેવા માગો છો કે કુમારી છાત્રાલયમાં ? ”

“ કુમાર છાત્રાલયમાં રાખશો તો હું બહુ ખુશી થઈશ.”

“ હમણાં તો મારે તમને કુમારી છાત્રાલયમાં જ રાખવાં પડશે. તમારો પરિચય થયા પછી વિચાર કરી જોઈશું.”

“ જેવી આપની મરજી. પણ હું પોશાક આ જ પહેરવાની.” કૃષ્ણાએ ચોખવટ કરી.

“ કુમારીનો નહિ ? ”

“ નહિ.” કૃષ્ણાએ દૃઢતાથી કહ્યું.

“ ઠીક છે; હમણાં તમને છૂટ આપું છું.”

“ આપનો આભાર ” કૃષ્ણાએ વિનય વાપર્યો.

કૃષ્ણા છાત્રાલયની અધિષ્ઠાત્રી પાસે ગઇ. મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રીએ કૃષ્ણાનો પરિચય ચિટ્ટીમાં જ આપી દીધો હતો. ઉપરાંત લખ્યું હતું: ‘ હમણાં એ બહેન ગમે તેવાં કપડાં પહેરે, આપણે પછી એ પ્રશ્ન વિચારી લઈશું ! ’ અધિષ્ઠાત્રીએ કૃષ્ણાને છાત્રાલયમાં એની જગ્યા બતાવી દીધી, સામાન્ય નિયમ સંભળાવી દીધા. કૃષ્ણાએ

અધું સાંભળી લીધું. નાનપણથી જ એની એક માન્યતા હતી કે ઈશ્વરે જે કાન સીધી લીટીમાં એટલા માટે આપ્યા છે કે મોટેરાં ઘણી વાર વગર જોઈતી શિખામણુ આપે છે તે હૃદયમાં ઊતર્યા વિના સીધીચાલીજઈ શકે !

“જમવાનું ક્યારે ?” કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“વાર છે. હમણાં તમે અધું જીઓ, ફરો હરો. કંઈ જોઈએ તો મને કહેજો, મુંઝાશે નહિ.”

કૃષ્ણા લટાર મારવા નીકળી પડી. સામે વિદ્યાલયમાંથી થોડા વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. કૃષ્ણાને જોઈને એક જણ ખોલી ઊઠ્યો : “આજ કોઈ ‘મદ્રાસી’ આગ્યો લાગે છે.” એ ખોલનારનો સ્વભાવ ધુસણિયો હતો. નવો વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિની આવે એટલે એ એની અચૂક ખબર લે. ખાસ કરીને સત્રની શરૂઆતમાં નવા આવનાર હોય જ. એ પોતે સિંધી જીવાન હતો. નામ હતું સિંધુમલ. જરા ઉતાવળે ચાલી સિંધુમલે ખૂબ મારી : “કેમ દોસ્ત ! ક્યાંથી આવો છો ?”

“મદ્રાસ તરફથી.”

“એ તો તમારો પહેરવેશ કહી આપે છે. ક્યા વર્ષમાં બેસવાના છો ?”

“પ્રથમ વર્ષમાં.”

“એમ કે ? હું દ્વિતીયમાં છું. પણ વાંધો નહિ, મારે ઘણા વિષયમાં પ્રથમમાં બેસવું પડે છે ! ચાલો રમતમાં આવશો ને ?”

“હા, ચાલો.”

સિંધુમલ કૃષ્ણાને ખભે હાથ મૂકી ચાલવા લાગ્યો.

“તમારું નામ ?” સિંધુમલે પૂછ્યું.

“કૃષ્ણાકુમારી”

સિંધુમલ વીજળી પડી હોય તેમ એકદમ ચાલતો અટકી ગયો. કૃષ્ણના મુખ સામે તાકીને કહે: “આ તો જૂના જમાનામાં સાત ખોટના છોકરાને છોકરી જેવો અંખોડો રખાવતા, તેમ મદ્રાસમાં ખોટના છોકરાનાં નામ છોકરી જેવાં રાખતા લાગે છે!”

“ના, એવું કંઈ નથી. નાનપણથી જ આ પોશાક પહેરું છું.” કૃષ્ણાએ સ્વાભાવિકતાથી કહ્યું.

સિંધુમલને નવાઈ તો ઘણી લાગી. પણ પોતે જૂના જમાનાનો ગણાઈ જાય એ બાકે ખોલ્યો: “ચાલો આપણને પણ એ જ પર્દદ છે. હું નાનપણમાં ઘણી વાર છોકરી જેવો પોશાક પહેરતો.”

“એમાં કંઈ નામોશી કે હીણપત નથી. માણસ પોશાક મને તેવો પહેરે, પોશાક જેવી નજીવી આખતમાં નિયમન કેવું?”

“બરાબર છે.” સિંધુમલે નવા દોસ્તને ખુશ કરવા હામાં હા મેળવી.

રમતનું મેદાન આવ્યું. વિશાળ મેદાનમાં પચીસ પચીસની મંડળીઓ જમાવી છોકરા છોકરીઓ રમવાની તૈયારીમાં હતાં. કેઈ હુતુતુ, તો કેઈ આટાપાટા, કેઈ ક્રિકેટ તો કેઈ ફૂટબોલ, ક્યાંઈ ચિનાઈ રમત ખેલાતી તો ક્યાંઈ અરબસ્તાની. સૌ દરેક રમત જાણતા હતા.

“આપણે શું રમશું દોસ્ત ? અરે કૃષ્ણાએ...”

“તમે દોસ્ત કહેશો તોપણ ચાલશે. મને લાગે છે આપણે હુતુતુ રમીએ.”

“મને પણ હુતુતુમાં જ લહેર આવે છે” સિંધુમલે કહ્યું.

હુતુતુ માટે ભેર મગાતા હતા. કૃષ્ણા નવીન વિદ્યાર્થી અને મદ્રાસી વિચિત્ર પોશાક એટલે જેવટે મગાઈ. કૃષ્ણાએ ધોતિયાનો કછોટો માર્યો. પહેરણના છેડા ધોતિયામાં ખોસ્યા, આંથો ચડાવી. રમત શરૂ થઈ. થોડી વાર કૃષ્ણાએ જોયા કર્યું. પોતાના પક્ષના

ભેર મરવા માંડ્યા, એટલે એને શરાતન ચડ્યું, શ્વાસ લઇને ઊપડી. સામા પટમાં અર્ધે સુધી ચાલી ગઇ. ત્રણ જણાએ પકડી તોપણ છૂટીને આવી ગઇ. નવા વિદ્યાર્થીના આ અદ્ભુત પરાક્રમને બન્ને પક્ષોએ તાળીઓથી વધાવી લીધું. બસ, પછી તો પોતાના પટમાં જ બે ત્રણને ઝાલીને માર્યા. કૃષ્ણાનો પક્ષ વિજયી નીવડ્યો. રમત ખલાસ થઇ.

હાથપગ ધોઇ સૌ નવા વિદ્યાર્થીની તારીફ કરતા ભોજનાલયમાં આવ્યા. ચાર ભોજનશાળાઓ હતી. દરેકમાં અઢીસો કુમાર કુમારીઓ જમતાં.

જમવાની શરૂઆત કરતાં સિંધુમલે કૃષ્ણાને ખાસ વ્યક્તિઓનો પરિચય આપવા માંડ્યો:

“આ સામી બારી પાસે બેઠા છે તે અમેરિકન પ્રો. રસ્કિનના પુત્ર મિ. રસ્કિન. એમનાથી પાંચમે નંબરે આફ્રિકન અધ્યાપક બાના જુમ્મા—ધણા જૂના અને અનુભવી છે. એમની બાજુમાં જ બેઠાં છે તે વાસંતીદેવી. એના જેવી તેજસ્વી બુદ્ધિ આખા વિદ્યાલયમાં કોઇની નથી. વિદ્યાર્થીમંડળનાં એ પ્રધાનમંત્રી છે. આવર્ષે સ્નાતક થશે.”

“પેલા બારણા પાસે બે ગોરાની વચ્ચે બેઠેલા, ખૂબા અને શંકરની વચ્ચે વિષ્ણુ દીપે તેમ દીપતા, મેઘવર્ણ કોણ છે?” કૃષ્ણાએ હસવું દબાવીને પૂછ્યું.

“ક્યાં, ક્યાં છે?” કૃષ્ણાને હસતી જોઈ સિંધુમલની આતુરતા વધી.

“આ સામે.” કૃષ્ણા ગંભીર થઇ ગઇ.

“ઝાહો! એ તો ઉમારી. એ વિદ્યાર્થી નથી, કેદી છે.” સિંધુમલે આ વાત બહુ યુક્તિપૂર્વક જાણી લીધી હતી, બીજા કોઇને ખબર નહોતી.

“કેદી કેવી રીતે ?” કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“મુંબઇના બંદીખાનામાંથી બચવા મોકલ્યો છે.”

“એમ કે ?”

“હા. એ ભાઇ સાહેબ દેખાય છે આવા, પણ બચવામાં કમાલ કરે છે. ચર્ચાસંધમાં તો એની સામે કોઇથી ટક્કર ન ઝીલાય. આફ્રિકાવાસી છે. રમતમાં, કુસ્તીમાં, તરવામાં, બધામાં નંબર પહેલો. એ તો ઠીક, પણ આ જોયા ?”

“કોણ ?”

“આ ઘોતિયું પહેર્યું છે, ને ઉઘાડે શરીરે ફરે છે તે જુવાન.”

“તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસી છે. આ વર્ષે પારંગત થશે.”

“એમનું નામ ?”

“જિતેન્દ્રનાથ ઠાકુર.”

જમી રહ્યા પછી ધડીક આંટા માર્યા ત્યાં પ્રાર્થનાનો સમય થયો. કૃષ્ણાને અને પ્રાર્થનાને ખારમો ચંદ્રમા. છાત્રાલયમાં કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ ફરજિયાત નહોતી, છતાં નવીનતાની ખાતર કૃષ્ણા પ્રાર્થનામાં ગઈ. જુદા જુદા ધર્મનાં ભજનો વાઘ સાથે ગવાયાં. હળતર કંઠમાંથી એકસાથે નીકળતી સામવેદની ઝગ્યાઓ, કુરાને શરીફની આયતો અને ખ્રિસ્તનાં ભજનો સાંભળી કૃષ્ણાના હૃદયમાં પણ ભક્તિભાવ પ્રગટ્યો.

પ્રાર્થના થઈ રહી. એટલે સૌ પોતપોતાના છાત્રાલય તરફ ચાલ્યાં. કૃષ્ણા નહૂટકે કુમારી છાત્રાલય તરફ ગઈ. કેટલીક વિદ્યાર્થિનીઓને આ ‘મદ્રાસી જુવાન’ને કુમારી છાત્રાલય તરફ આવતો જોઇ નવાઈ લાગી. પણ કોઈ બહેનને મળવા આવતો હશે ધારીને મૌન રાખ્યું. કૃષ્ણા કોઇની સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વિના સીધી છાત્રાલયમાં ગઇ અને પોતાનું બિજાનું રાખ્યું હતું તેના ઉપર જઇને બેઠી. એક બહેનને થયું: ‘આ કોઈ બિચારો અજાણ્યો

લાગે છે.’ એ ભલી વિદ્યાર્થિનીએ કૃષ્ણાની પાસે આવી કહ્યું:
“ભાઈ, તમારે સામા છાત્રાલયમાં જવાનું; અહીં તો બહેનો રહે છે.”

“મને ખબર છે !” વારંવાર એક જ જાતના સવાલ-જવાબથી કંટાળેલી કૃષ્ણાએ કહ્યું.

આવો તોછડો જવાબ સાંભળી ભલી બહેનની બલાઈ જતી રહી. એણે કહ્યું: “તમે તમારી મેળે જાઓ છો કે હું અધિકારીને વાત કરું?”

“જેને કરવી હોય તેને કરો” કૃષ્ણાએ બધી ખીજ એના ઉપર ઉતારી.

વિદ્યાર્થિનીએ જઈને અધિકારીને વાત કરી.

અધિકારીએ કહ્યું: “એ છોકરી છે. નાનપણથી મરદનો પોશાક પહેરે છે. આજકાલ ઘણી છોકરીઓ એવાં લૂગડાં પહેરે છે, આપણને એમાં શી હરકત છે?”

“હરકત કાંઈ નહિ. મને એમ કે કોઈ અજાણ્યો ભાઈ હશે.”

“ના, બહેન છે. એનું નામ કૃષ્ણાકુમારી છે. બહુ તેજસ્વી છોકરી છે.”

“એ તો મેં જોઈ લીધું.”

દશ વાગે છાત્રાલયમાં શાંતિ થઈ ગઈ.

વાંચનાર ! કૃષ્ણાના બાળપણનો ઇતિહાસ તારે વાંચવો છે ?

બંડખોર છોકરી

મુદ્રાસ ઇલાકાના પુદુપાલયમ ગામમાં વિશ્વનાથમ્ કરીને એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. વિશ્વનાથમ્ સાદો અને સરળ માણસ: બહુ જ ઓછાબોલો. મરનાને મર ન કહે તેવો. શાળામાં શિક્ષક હતો. વિશ્વનાથમ્ની ધર્મપત્ની પૃથા દંડા સ્વભાવની હતી. ભણેલી ગણેલી હતી. પંચાયતના કોઠારે ત્રણ કલાક નામું લખવાની સેવા આપતી. એમને બે બાળકો હતાં: એક દીકરો અને એક દીકરી. દીકરો બાપના જેવો ભલો અને સાદો. પણ કાણ જાણે શાથી આવાં સુશીલ અને સરળ માબાપની દીકરી કૃષ્ણા ગામ આખામાં તોળા હતી !

એ જન્મી ત્યારે એના રોવાનો અવાજ ત્રીજે ઘેર મંલગાયો હતો. ત્રણ વરસની થઈ એટલે બાલમંદિરે મોકલી ત્યાંથી એની અવગચ્છાઈ શરૂ થઈ. બધાં બાળકો પગ નીચે રાખીને પાટિયા પર લપસે, જ્યારે કૃષ્ણા માથું નીચે રાખે અને પગ ઉપર ! જ્યારે સૌ બાળકો શાંત થઈ ધ્યાનથી રમત રમતાં હોય ત્યારે કૃષ્ણા બરાડા પાડવા માંડે. કૃષ્ણાને પત્તાંડી વાળી લીટા પર બેસવાનું કહે તો ઊંધા પગ નાખી ધરાર આડી બેસે. કોઈ બાળક શાંતિથી ચિત્ર કાઢતું હોય ત્યારે પાછળથી આવી એનો હાથ હલાવી નાખવો તે કૃષ્ણાનું કામ. કૃષ્ણાનું બંડ એટલે સુધી વધ્યું કે બાલમંદિરમાં રહી ત્યાં સુધી એને જુદી સાચવવી પડી !

સાત આઠ વરસની થઈ એટલે બાલમંદિર અને ઘરનું તોફાન ગામમાં પહોંચ્યું. સવારથી સાંજ સુધીમાં કૃષ્ણાએ બે ચાર છોકરાંને

ન રોવરાવ્યાં હોય એવું લાગ્યે જ બને. એક વાર ગૌશાળાના કારકૂન સાથે તકરાર થઇ. કૃષ્ણા ચાર પાંચ છોકરાં લઈ મધરાતે ગૌશાળાએ ગઇ. પાછળની ભીંત ઉપર ચડી, ત્રણ વાછરડાં ઉપાડી લીધાં, બહાર કાઢી છૂટાં મૂકી દીધાં ! બિચારાં વાછરડાં સવાર સુધી ભાંબ્યાં કર્યાં. ગૌસેવકને ખબર પડી. એણે વિચાર્યું કે કૃષ્ણા સિવાય બીજાં કોણ આવું કામ કરે ? તરત વિશ્વનાથમ્ને ફરિયાદ કરી, તો વિશ્વનાથમ્ બિચારો કહે : “ મને જ ખબર નથી પડતી કે મારે એ છોકરીનું શું કરવું ? ”

સાંજની સમૂહપ્રાર્થનામાં નાનાં મોટાં સૌ જાય. પણ કૃષ્ણા એ વખતે સૂઈ જાય, કાં તો હાથમાં લાકડી લઈ ખેતરમાં ફરવા ચાલી જાય !

એક વાર કૃષ્ણાની બાએ કહ્યું : “ બેટા ! આજથી તારે આવાં લૂગડાં નથી પહેરવાનાં, છોકરી જેવાં પહેરજે. હવે તને બાર વરસ થયાં, સમજ ? ”

“ હા સમજ, લૂગડાં મને ગમશે તેવાં પહેરીશ. છોકરીએ છોકરાનાં કપડાં ન પહેરાય અને છોકરાએ છોકરીનાં કપડાં ન પહેરાય એવું કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ? જેને જેવાં ગમે તેવાં પહેરે.”

“ છોકરી ! તું ફાટતી જાય છે હો ? મારું કહ્યું માન, નહિતર ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ.”

“ કાઢ્યાં કાઢ્યાં, ઘર ક્યાં તારા આપનું છે ? ઘર તો મારા આપનું છે.”

મા બિચારી વધારે ન બોલી શકી. એની મૂંઝવણ દિવસે દિવસે વધવા લાગી. વિશ્વનાથમ્ તો એની વાતમાં માથું મારતાં જ ડરતો.

ફરી એક વાર કૃષ્ણાને એની બાએ કહ્યું : “ તારે આજ રસોઇમાં મદદ કરવાની છે.”

“ભાઈ મદદ કરશે, હું શાળ પર બેસું છું !”

“કારણ ?”

“મારી મરજી.”

“પણ તને સોળ વરસ થયાં એનું લાન છે ? પરણીને સાસરે જમણ ત્યારે શું કરીશ ?”

“હજામત ?” કૃષ્ણાએ ઠડે પેટે જવાબ દીધો.

કૃષ્ણાની બાનો મિળજ ગયો.

“તું તે માણસ છે ?”

“ના, ઢોર છે !” મોહું મલકાવ્યા સિવાય કૃષ્ણા બોલી.

“પણ તું સીધો જવાબ કેમ નથી આપતી ?”

“તારે સીધો જવાબ સાંભળવો છે ? સાંભળ ત્યારે” કૃષ્ણા ગોઠણભર થઈ : “જો, હું જન્મી ત્યારે મેં તમને કે ઈશ્વરને લખી નથી આપ્યું કે હું છોકરી છું માટે અમુક જાતનાં કપડાં પહેરીશ, છોકરી છું માટે રસોઈમાં મદદ કરીશ, છોકરી છું માટે હાથમાં બંગડી પહેરીશ, કપાળમાં ચાંદલો કરીશ. હું તો કશું કરવાની નથી.”

“અને પરણવાનીએ નથી” માએ ગુસ્સામાં વાક્ય લંબાવ્યું.

“હા, પરણવાનીએ નથી.” જાણે કહેવું રહી ગયું હોય તેમ અવાજમાં ફેરફાર કર્યા સિવાય કૃષ્ણા બોલી.

આ સાંભળીને કૃષ્ણાની માનો રોષ ફાટી નીકળ્યો—

“તું ઘરડી ડોશી થઈશ તો પણ આવાં જ કપડાં પહેરીશ, અને મરીશ ત્યાં સુધી પરણીશ નહિ કેમ ?”

“હું ક્યારે શું કરીશ તે મેં કાઠને લખી આપ્યું નથી. મને ગમશે તે પહેરીશ, ગમશે ત્યાં સુધી પહેરીશ. મારી મરજી હશે તો પરણીશ, નહિતર કુંવારી રહીશ. તમે બધાં કહો છો આમ કરવું જ જોઈએ અને આમ ન જ કરાય, પંચાયતના કાયદા પાળવા જ જોઈએ નહિતર દેશદ્રોહ થાય, છોકરાએ અમુક કરવું

અને છોકરીએ તમુક કરવું; એવું કશું હું માનતી નથી. આ જગતમાં સ્વતંત્રપણે મરજી મુજબ જીવવાને માટે હું જન્મેલી છું.” બોલતાં બોલતાં કૃષ્ણા રોડબંધ ચાલી ગઈ.

કૃષ્ણાની બા તો જોઈ જ રહી. ‘આવી પાગલ છોકરી મારે ત્યાં ક્યાંથી આવતરી?’ રસોઈ કર્યા વિના તે બેસી રહી. વિશ્વનાથમ્ આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું: “આ છોકરીનું હવે શું કરવું?”

“કેમ કાંઈ નવું તોફાન જગાડ્યું છે?”

“નવું તો નથી જગાડ્યું પણ કહે છે: ‘હું રાંધવામાં મદદ નથી કરવાની, બાઈની મદદ લ્યો.’ તે પરણીને સાસરે જશે ત્યાં શું કરશે?”

“હજી તો સોળ વરસનું જાળક છે. પરણવાને દસ વરસની વાર છે, એટલા વખતમાં રાંધતાં નહિ આવડે? કારણ વગર તમારે એ છોકરીને સામી ન કરવી. એનો સ્વભાવ તમે ક્યાં નથી જાણતાં?” હમેશની ટેવ પ્રમાણે વિશ્વનાથમે કૃષ્ણાનો બચાવ કર્યો.

“હીક, એનું કાંઈ નહિ. પરંતુ સોળ વરસ થયાં તો પણ છોકરાનો પોશાક પહેરે છે! હવે તો છોકરીનાં લૂગડાં પહેરવાં જોઈએ ને!”

“હા, એ વાત તારી સાચી. ક્યાં છે એ છોકરી?”

વિશ્વનાથમે વાતનો નિકાલ આણવા ઉતાવળ કરી. “કૃષ્ણા?” વિશ્વનાથમે ખૂમ મારી.

“કેમ શું કામ છે?” પૂછતી કૃષ્ણા આવી. એને લાગ્યું કે આજ ઇસ પાર કે ઊસ પાર. ચાલતા હલ્લાને રોકવા તત્પર થયેલો થોડો ઊભો રહે તેમ એ ઊભી રહી. એ વખતનો એનો દેખાવ જોવા જેવો હતો.

બ્યાયામથી વજી જેવું બનાવેલું, ખેદા ધાટનું શશ્યશ્યામલ શરીર: બંડખોર વૃત્તિ બતાવી આપતી એની ઊભા રહેવાની છટા: મદ્રાસી ઢબે કેડે વિટાળેલું ઘૂંટી સુધી પહોંચતું ધોતિયું: ગોણુ

સુધીનું લાંબું પહેરણ : કાળજીપૂર્વક હોળેલા ઓડ પર પથરાયેલા વાંકડિયા વાળ : કપાળમાં ચાંદણો નહિ, હાથમાં ચૂડી નહિ, જાણે ફાટીને ધુમાડે ગયેલો સોળ વરસનો મદ્રાસી જુવાન !

પોતાની વિશાળ, નિર્દોષ અને તેજસ્વી આંખો જમીન પર ઠેરવી તે બમી હતી.

“કૃષ્ણા ?” વિશ્વનાથમે કડક અવાજે પૂછ્યું.

“કેમ ?”

“તારે છોકરીનાં કપડાં પહેરવાં છે કે નહિ ?” વિશ્વનાથમે એક ધા ને બે કકડા કરવાની રીતે સવાલ કર્યો.

“નહિ પહેરું તો ?”

“તારે સીધો જવાબ દેવો છે કે કેમ ?” વિશ્વનાથમ ખરેખરો ક્રોધે બરાયો.

“ધારો કે સીધો જવાબ ન દીધો તો ?”

“તો ? તો મારે તારું કામ નથી. મારા ઘરમાંથી નીકળી જા.”

“પણ આવી ડરામણી કેને બતાવો છો ? મારે તમારા ઘરમાં રહીને કરવું છે શું ? જ્યાં કપડાં જેવી નજવી બાબતમાં રોજ કળિયા થાય ત્યાં રહીને શું કરવું છે ? આ તે કેદખાનું છે કે બાપનું ઘર ? મને પહેલેથી જ આવા સાંકડા મનના માણસો સાથે રહેવું પસંદ નથી; પછી તે સામાન્ય સંબંધી હોય કે સગાં માઆપ હોય, તેની મને પરવા નથી. આવડી મોટી દુનિયા પડી છે, હું ગમે ત્યાં મારું ફેડી લઈશ.” રીસમાં ને રીસમાં પહેર્યે લૂગડે કૃષ્ણા ચાલી નીકળી, પાછું વાળીને જોયું પણ નહિ.

ક્રોધના માર્યા અને હમણાં પાછી આવશે એવા વિશ્વાસથી વિશ્વનાથમ અને પૃથા બેસી રહ્યાં. કૃષ્ણાને મનાવવાનો બોલ સુદ્ધાં ન કલો. સાંજ સુધી કૃષ્ણા પાછી ન કરી એટલે એમને ચિંતા પેડી. છોરુ કછોરુ થાય પણ માઆપ કમાઆપ ન થાય. વિશ્વનાથમ

ગામમાં તપાસ કરવા ચાલ્યો, પૃથા બિચારી કકળાટ કરવા લાગી. આરોગ્યગૃહ, અતિથિગૃહ, ગૌશાળા બધે તપાસ કરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો. આખી રાત ગામમાં ધરોધર શોધ કરી. બીજે દિવસે પાસેના શહેરમાં જઈ બેચાર ઠેકાણે તાર કર્યા પણ મિથ્યા.

ત્રણ દિવસ વીત્યા છતાં કૃષ્ણા ન આવી ત્યારે ગભરુ માઆપે આંસુ ટપકતી આંખે હાથ ધર્યા !

૧૮

કુમાર છાત્રાલયમાં

મદ્રાસથી વગર ટિકિટ દિલ્હી આવેલી કૃષ્ણા વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થઈ. બીજે જ દિવસે એણે એક કાગળ લખી રડતાં માઆપને સ્નાંત કર્યા.

કૃષ્ણાને આવ્યાં આઠ દિવસ પૂરા ન થયા ત્યાં એનો પ્રભાવ છાત્રાલયમાં દેખાયો. મિસ હેલને કોટપાટલૂન ચડાવ્યાં; ટર્કીશ કુમારી અમીનાએ લાંબો ઝખ્ખો પહેર્યો; અમૃતકુંવરે ધોતિયું, પહેરણુ અને કોટ પહેરી માથે પંજાબી સાફો લગાવ્યો. આખા છાત્રાલયમાં ખળભળાટ મચ્યો. કેટલીક કુમારીઓ વાર-તહેવારે પુરુષવેશ પહેરતી, પણ કાયમી પોશાક તરીકે ધણી કુમારીઓ તે પહેરતી થઈ એથી ગૃહપતિઓ વિચારમાં પડી ગયા, માત્ર પ્રધાનગૃહપતિના પેટનું પાણી હાલ્યું નહિ.

એક દિવસ વિદ્યાર્થીમંડળની બેઠકમાં કૃષ્ણા ઠરાવ લાવીઃ “કુમાર-કુમારીઓનાં છાત્રાલય બુદ્ધાં રાખરાં એ મનુષ્યજાતિનું અપમાન છે. અને તેમાં સંસ્થાના સંચાલકોનું માનસ શંકિત અને સંકુચિત હોય તેવો ભાસ થાય છે માટે એ બેઠકાદી નાખવા.”

ઠરાવ પર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી, માત્ર એ મત સારું કૃષ્ણાને ઠરાવ ઊડી ગયો. કૃષ્ણા તરત મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી પાસે ગઈ. તેણે કહ્યું: “ મને કુમાર છાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ નહિ આપવામાં આવે તો હું વિદ્યાલય છોડી ચાલી જઈશ. ”

પ્રધાનગૃહપતિ એ વખતે હાજર હતા. તેમણે કહ્યું: “ તને છૂટ આપીએ પણ એક અપવાદ તરીકે. અમે કહીએ ત્યારે તારે પાછા કુમારીછાત્રાલયમાં ચાલ્યા જવું પડશે. અમારાથી નિયમ ન બદલાય. ”

“ નિયમ ન બદલાય તો હું કહું તેમ કરો. મને એક અઠવાડિયા માટે અથવા મહિના માટે કુમાર છાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ આપો. એટલા સમયમાં તમારું બીકલુપણું સાબીત થઈ જાય તો કાયમની છૂટ આપજો. ” કૃષ્ણા થોડા વખતમાં બધા સાથે ખૂબ છૂટથી વાત કરતી થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણાનું કહેવું સાંભળી મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રીએ હર્ષમાં આવી જઈ ઉતાવળે અભિપ્રાય આપ્યો: “ તું એક માસ નહિ પણ એક વરસ ત્યાં રહે. પછી અમે બન્ને છાત્રાલય એક કરી દઈશું. ”

“ હીક ત્યારે, આજે આવી જાઉં છું. ”

“ ખુશાથી. ” પ્રધાન ગૃહપતિએ સંમતિ આપી. કૃષ્ણાને આવતી જોઈ એ—ચાર જણ બોલી ઊઠ્યા: “ કેમ મદ્રાસી ભુવાન ! ” ક્યાં ચાલ્યા ? ”

“ તમારા છાત્રાલયમાં. ”

“ હોય નહિ, ગૃહપતિએ હા પાડી ? ”

“ એ શું ના પાડતાંતા. છાત્રાલય છાત્રોનું છે, ગૃહપતિનું નહિ. ”

“ શાખાશ ! તું પણ જાણી છે. ”

કૃષ્ણા ભોજનાલયમાં ગઈ તો ત્યાં એજ ચર્ચા ચાલતી હતી. કૃષ્ણાને ભોજનના નિયમો સામે સખત વાંધો હતો. અમુક

ચીજ ત્રણવાર જ પીરસાય અને અમુક સાડાત્રણ વાર એ એને પસંદ નહોતું. ઘી દૂધ જોષએ તેટલાં મળતાં એ કૃષ્ણાને ગમતું. પીરસનારને કંઈ રીતે સગવડ પડે તેનો વિચાર કૃષ્ણા કદી ન કરે. એને તો નિયમ ન જોઈએ; બસ, કોઈ પણ બાબતમાં નિયમ ન જોષએ !

જિતેંદ્ર ભોજનાલયની સામાન્ય વ્યવસ્થા રાખતો. કૃષ્ણાની તકરારોથી એ કંટાળતો નહિ. એ બંડખોર છોકરીના કબ્જિયામાં એને મળ આવતી.

“ જિતુભાઈ, સાડાદસમાં એક મિનિટ બાકી ” માત્ર જિતેંદ્રનું ધ્યાન ખેંચવા ખાતર કૃષ્ણા બોલી.

“ કેમ કૃષ્ણા, તું અમારા છાત્રાલયમાં આવી એમ સાંભળ્યું છે.”

“ કેમ નહિ આવું ? ”

“ ત્યારે કાલે સ્વયંપાકમાં અમારી મંડળીમાં રહેજે.”

“ જરૂર રહીશ, પણ હું રાંધીશ નહિ; ચીજ વસ્તુ આપીશ.”

“ તને રાંધવાનું કાણુ કહે છે ? ”

“ ના, આ તો હું પહેલેથી કહી રાખું છું.”

ત્યાં તો એ ડાંકા પડ્યા અને પીરસવાનું શરૂ થયું. રાત્રે કુમાર છાત્રાલયમાં કૃષ્ણાની આસપાસ નાનકડી સભા ભરાઈ કૃષ્ણા બિજાનાતું આસન બનાવી ઉપર બેસી હતી, પોતે કેવી રીતે લડાઈ કરીને અહીં આવી તેનું વર્ણન કરતી હતી. અને કેટલાક કુમારોએ એવી જ રીતે બંડ કરીને કુમારી છાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ મેળવવી જોષએ એવું બાષણ આપતી હતી. ‘ જીવનમાં નિયમને સ્થાન ન હોવું જોષએ ’ એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતી હતી. સભા ચાલે છે એવામાં જિતેંદ્ર ફરતો ફરતો નીકળ્યો.

“ જિતુભાઈ, આવો આવો, અહીં બેસો ” કહી કૃષ્ણા પોતે વિટાની નીચે બેસી.

“ ના, ના, તમારી સભા ચલાવો.”

“ પ્રમુખ વિના સભા કેમ ચાલે? તમે આજની સભાના પ્રમુખ. ”

“ અને તું? ”

“ હું મુખ્ય વક્તા. ” હાજરજવાબી કૃષ્ણાએ ઉત્તર દીધો.

જિતેન્દ્ર બેઠો. છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિઓ તો માત્ર સલાહ આપવા પૂરતા હતા. બાકી બધી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે જ કરી લેતા. પ્રધાનગૃહપતિનું બધું કામ જિતેન્દ્ર કરતો. જિતેન્દ્ર પ્રત્યે સૌને ખૂબ માન હતું.

કૃષ્ણાએ વ્યાખ્યાન આગળ ચલાવ્યું:

“ જુઓ, અહીંનો જ દાખલો લો. તમે બધાએ પથારીઓનાં ઓશીકાં એક તરફ રાખ્યાં છે એવું શા માટે? કેટલાકે ઓશીકાં અવળાં રાખ્યાં જોઈએ ! ”

“ અવળાં કરવાથી ચાલનારના પગની ધૂળ જાડે ” એક જણ વચ્ચે બોલ્યો.

“ ધૂળ જાડે તો આંખો બંધ કરી જઈએ, માથે ઓઢી જઈએ; પણ એટલા ખાતર કાંઈ મેંઢાની માફક એક કરે તેમ સૌ ન જ કરીએ. ”

“ તો તમે મદ્રાસી છોકરાનો પોશાક કેમ પહેર્યો છે? યુરોપીય પહેરવો જોઈએ. ” સિંધુમલ ઉવાચ.

“ કાલથી કેટલાટલૂન ચડાવીશ, પછી છે કાંઈ? ”

“ તમે પગથી કેમ ચાલો છો? ઉઘે માથે ચાલવું જોઈએ ! ”

“ ના, કુદરતની વિરુદ્ધ ન થવાય, આપણે તો સમાજમાં નિયમ ન જોઈએ. ”

મોડી રાત સુધી ગમ્મત કરી સૌ પિછાનાવશ થયાં.

લશ્કરી તાલીમ

એક વરસમાં અને તેટલું શીખી લેવાનો ઉમારીનો નિશ્ચય હતો. બાના જુમ્મા એને અરબી સાહિત્ય અને રાજકારણનો અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યા. મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ વર્ષમાં અરબીની શરૂઆત થતી હોવાથી ઉમારીને દાખલ થવામાં જરા પણ અડચણ ન પડી. ઉમારીની દેશપ્રીતિ અને એકાગ્રતા જોઈ બાના જુમ્મા ખુશ થયા હતા. ઉમારી પર એમના ચારે હાથ હતા. ઉમારીના શિક્ષણ માટે નાનાભાઈ કરતાં વિશેષ જહેમત એ ઉઠાવતા. ઉમારી પણ અભ્યાસમાં મશગુલ થઈ ગયો. મૈદાની રમતો સિવાયની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તરફ એનું ધ્યાન નથી. પોતાના ધ્યેયને મદદરૂપ એટલી ભાષા અને એટલું રાજકીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા એણે તનતોડ મહેનત આદરી.

પ્રાતઃકાળમાં ચાર વાગે જીડીને ઉમારી અભ્યાસ શરૂ કરતો. ભોજન સિવાયનો બધો વખત અભ્યાસમાં ગાળતો. બીજા કામમાં એનું દિલ ચોંટતું નથી. જે અભ્યાસથી માતૃભૂમિનો સત્વર ઉદ્ધાર થાય એ જ એને પ્રિય છે. એવા અભ્યાસ પાછળ એ દિવાનો થયો હતો. બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સવપ્રસંગે નાટ્યપ્રયોગો કરે, જલસા ઉડાવે, મિષ્ટાન્નો આરોગે; પણ ઉમારીનું દિલ એમાં રાચતું નથી, જલદું બાના જુમ્મા અને આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓને આવા રંગરાગમાં પડેલાં જોઈ એની આંતરડી કંકળે છે, પણ એમાં એનો ઉપાય નથી.

જેમ જેમ ઉમારી દુનિયાના સ્વાતંત્ર્યના શહીદોની કથાઓ વાંચતો ગયો, જેમ જેમ જગતના સ્વાધીન દેશોના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામોની યશગાથાઓ જાણતો થયો, તેમ તેમ આઝાદી માટેની એની તમત્રા વધતી ગઈ. એને જીડીને આફ્રિકા પહોંચવાનું મન થયું, પણ સાચાર: એક વરસ સુધી પોતે વિદ્યાપીઠના દરવાજા બહાર પગ મૂકી શકે તેમ નથી: વિદ્યાપીઠના દરવાજેથી નાસી જવું સહેલ હતું. શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો હોય ત્યારે ભાગી જાય તો કાષ્ટ ખાંચ પકડે તેમ નહોતું; પરંતુ ઉમારીથી એવો વિશ્વાસઘાત કેમ થાય? એથી બહેતર છે કે દેશ છ માસ મોડો સ્વતંત્ર થાય. એક વરસમાં ઉમારી અરબી સાહિત્ય ખરાબર ઉઠેલતો થઈ ગયો. અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સામાજિક રીતરિવાજો એણે જાણી લીધાં. જગતના રાજકારણનો આજો ખ્યાલ પણ મેળવી લીધો.

જવા આઠ આઠ દિવસ રહ્યા ત્યારે ઉમારીને એક નવીન વિચાર સ્ફૂર્યો. એના મનમાં થયું કે ‘મારા દેશભાઈઓ હથિયાર રાખે છે. એમનામાં શૂરાતન ભર્યું છે. માત્ર વ્યવસ્થા અને તાલીમ નથી, એટલું આવી જાય એટલે બેડો પાર.’

એ તરત બાના જુમ્મા પાસે પહોંચ્યો.

“બાના, મારો વિચાર અહીંથી છૂટા થઈને લશ્કરી તાલીમ લેવા જવાનો છે.” નવો વિચાર આવતાં ઉમારી પહેલો બાના જુમ્માને કહેતો એટલે જુમ્મા સાહેબને નવાઇ ન લાગી.

તેમણે કહ્યું: “હું ગોઠવણ કરી દમશ.”

“સાથોસાથ લશ્કરી જાવણીઓ જોઈ લેવી છે, બની શકે તો અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, અરબસ્તાન વગેરે દેશો જોઈને પછી ત્યાંથી દેશ જવાની ઇચ્છા છે.”

“એ બધા માટે મારે મદદમાત્રને મળવું પડશે; એકાદ બે દિવસમાં હું તપાસ કરીને જવાબ આપીશ. ખુદાની મરજી તો બધી સમવડ થઈ જશે.”

“મારે જવું એ નક્કી છે. આપ રજા મેળવી આપો, સમવડ કરાવી આપો એટલી જ વાર છે.”

“એ તો સમજી ગયો. બનતાં સુધી છાવણીઓમાં રહી તાલીમ લેવાની અને અફઘાનિસ્તાન ઉપર થઈને દેશ પહોંચવાના ભાડા વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ જશે. તું એ આજતમાં બેઠકે રહેજે.”

“બસ બાના” ઉમારોએ હર્ષને દબાવ્યો છતાં ગર્ભિ બહાર નીકળી પડી.

*

“કૃષ્ણા, તેં સાંભળ્યું કે ?” સિંધુમત્તે છાત્રાલયમાં દાખલ થતાં કહ્યું.

“શું ?”

“વિદ્યાપીઠ તરફથી ઉમારી લશ્કરી તાલીમ લેવા અને એશિયાની સફર કરવા જાય છે.”

“લશ્કરી તાલીમ માટે કુમારોને જ મોકલે છે કે કુમારીઓ પણ જાય છે ?”

“નિયમની ખચર નથી, પણ હજી સુધી, મારા આવ્યા પછી કોઈ કુમારી ગઈ નથી !” કૃષ્ણાને પાનો ચડાવવા સિંધુમત્તે સાંભેલું રાડવ્યું.

“કોઈ કુમારી ગઈ નથી ? કેમ ન જાય ? શું પુરુષને લડતાં આવડે છે અને સ્ત્રીઓને નથી આવડતું ? હું હમણાં જ પ્રધાન ગૃહપતિને વાત કરું છું.” કૃષ્ણા ગૃહપતિ પાસે ગઈ. જતાંવેંત કહ્યું : “મારે લશ્કરી તાલીમ લેવા જવું છે, બંદોબસ્ત કરી આપો. સાથોસાથ એશિયાની સફરે જવાનો પણ મારો વિચાર છે.” કૃષ્ણાએ બધી વાત એકસામટી રજૂ કરી દીધી.

“કેમ કાંઈ એકદમ તરંગ ઊપડ્યો છે?”

“ના, તરંગ નથી. આ ઉમારી જાય છે તો મને પણ મોકલો.”

“ઉમારી જાય છે એમ કોણે કહ્યું?”

“હું કહું છું.”

“ડીક, હું પૂછી જોઈશ.”

“હા, પૂછી જુઓ, પણ હું જવાની છું એ નક્કી.” એટલું કહી કૃષ્ણા ચાલી ગઈ.

પ્રધાન ગૃહપતિએ બાના જુમાને કૃષ્ણા માટે બંદોબસ્ત કરવા સાથેસાથ લખી નાખવા કહ્યું. લખનૌ અને સરહદની છાવણીમાં છ છ માસ તાલીમ લેવાની ગોઠવણ થઈ ગઈ, એશિયાની રુસાફરી માટે પૈસા અને ભલામણપત્રોની વ્યવસ્થા કરી નાખી.

પ્રધાન ગૃહપતિએ ઉમારી અને કૃષ્ણાને બોલાવ્યાં. અને કહ્યું: “જુઓ, તમારે બન્ને માટે વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે.”

“તમે પણ આવો છો કે?” ઉમારીએ આશ્ચર્યથી કૃષ્ણાને પૂછ્યું.

“હા જી.”

“બહુ સારું થયું. એકથી બે ભલા.”

“તમારે કાલે સવારે બધી જાણસભાવ લઈ સીધા લખનૌ જવાનું છે. ત્યાં છ માસ રહી સરહદની છાવણીમાં જવાનું. ત્યાં કેટલો વખત રહેવું, કઈ છાવણીમાં રહેવું વગેરે પાછળથી જણાવીશ.”

રાત આખી ઉમારી અને કૃષ્ણાએ સફરની તૈયારી કરી.

લશ્કરી છાવણીઓ

જાણે જગતથી કેાઇ નિરાળી જ ભૂમિ હોય, સોલ્જરો જાણે પર-લોકવાસ સેવતા હોય, એવું મૃત્યુલોકથી અસ્પૃષ્ટ વાતાવરણ આકીસ વર્ષ પહેલાં લશ્કરી છાવણીઓનું હતું. પરંતુ અંગ્રેજના રાજ સાથે એ વાતાવરણ પણ ગયું. લશ્કરી સૈનિક ભાડૂતી સોલ્જર મટી રાષ્ટ્રસેવક બન્યો, દેશનો રક્ષક બન્યો. હિંદમાં બનતા નિત્યનવા બનાવોથી એ વાઠેફગાર રહેતો. પોતાની ઉપયોગિતાનો એને ખરો ખ્યાલ હતો. છાવણીમાં રાખેલા પુસ્તકાલયની મદદથી એ જગતની છાવણીઓના પરિચયમાં રહી શકતો. નવામાં નવાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ તે જાણતો હતો અને પ્યારી માતૃભૂમિની સત્વરક્ષા માટે માથું આપવાની તે પોતાની ફરજ સમજતો હતો. મીરતની છાવણીને લખનૌમાં નવા સ્વરૂપમાં લાવવામાં આવી હતી. શીખ, ગુરખા, અને અફઘાન લડવૈયાથી ભરેલી આ છાવણી તે વખતે અજ્ઞેડ ગણાતી. છાવણીનો સરદાર ભવાનસિંહ રાષ્ટ્રભાવનાથી રંગાયેલો કુશળ લડવૈયો હતો.

ભવાનસિંહે કાર્યાલયમાં પગ મૂકતાં જ સુબેદારને કહ્યું: “ જોવિદરાવ, નયા દિલ્હીથી વિદ્યાપીઠના મહામાત્રનો તાર છે કે એ વિદ્યાર્થીઓ છ માસ માટે તાલીમ લેવા આવે છે, તેમને માટે બધી વ્યવસ્થા તમે કરી નાખજો. ”

“ જોવો હુકમ. તેઓ અત્યારની ગાડીમાં ઊતરવાના છે ? ”

“ હમણાં જ આવી પહોંચવા જોઇએ...”

સરદારનું વેણ પૂરું થાય તે પહેલાં બે જુવાન સલામ ભરીને ઊભા રહ્યા.

“હું ધારું છું તમે નયા દિલ્હીથી આવો છો !”

“હા, હા.”

“હમણાં હું ગોવિંદરાવને એ જ વાત કરતો હતો. તમારા મહામાત્રનો તાર અને કાગળ બન્ને મળ્યાં છે. તમારે માટે રહેવાની, જમવાની, શીખવાની બધી સગવડ થઇ ગઇ છે. ગોવિંદરાવ ! ભાઈ ઉમારીને તથા કૃષ્ણાબહેનને ઉતારો બતાવી આવો. જમવાનું સૌની સાથે ભોજનાલયમાં રાખ્યું છે, કાવશેને ?”

“ધણી જ ખુશીથી.”

“હીક ત્યારે, બપોરે ફરી મળશું.”

ઉમારી અને કૃષ્ણાને લઈ ગોવિંદ આવ્યો. એક સગવડ-ભરેલો ઓરડો તૈયાર રાખ્યો હતો. ચાર જણની જગ્યા હતી. હમણાં વિદ્યાર્થીઓની ભરતી નહિ હોવાથી ઓરડો ખાલી હતો. ગોવિંદરાવે ઓરડો ઉઘાડી કહ્યું : “કહો ઉમારીભાઈ, તમને આમાં કાવશે કે ?”

“ધણી જ ખુશીથી.”

ઉમારી અને કૃષ્ણા નાહી ધોઈને હળવા થયાં. ગોવિંદરાવ સાથે છાવણી જોવા નીકળ્યાં. ગોવિંદરાવ ચીવટથી બતાવતો હતો. છાવણીનાં મકાનોનો પહેરો ભરતી હોય તેવી રીતે હારબંધ ઊભેલી સિપાહી લોકોની કેટડીઓ; સુંદર બગીચો; મજનું આરોગ્ય ગૃહ; એક પછી એક જોતાં ગયાં. એમાં કૃષ્ણાને સૌથી આશ્ચર્ય પ્રાર્થનાસ્થાન લાગ્યું. એ કહે : “આ નવી નવાઈ કહેવાય ! ઉમારીભાઈ ક્યાં લડાઇ અને ક્યાં ઈશ્વર ? બન્ને વચ્ચે બારમો ચંદ્રમા !”

“એમ હોય ? દેશને માટે લડનારા દેશકાળે માથું આપે છે. અને એ માટે પરવરદિગાર પાસે તાકાત માગે છે.” ઉમારીએ જવાબ દીધો.

“હથિયાર ક્યાં રાખતા હશે ?” કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“સામેના કેઠારમાં.” જાંચા અને પ્રચંડ ભુરજ સામે આંગળી ચિંધી ગોવિંદરાવે કહ્યું.

“ચાલો જોઈ આવો.”

“એને માટે સરદાર સાહેબની પરવાનગી જોઈએ. હજી તમે રહેવાનાં છો. કોઈ દિવસ લઈ જઈશ.”

ફરીને આવ્યાં ત્યારે જમવાનો વખત થયો હતો. ઘણા સૈનિકો ભોજનાલયમાં જમતા હતા. જમવાની વ્યવસ્થા છાત્રાલયને આંટી મારે તેવી હતી. લશ્કરી શિસ્ત, કડક છતાં છૂટવાળી હતી.

બપોર આખા આરામ કર્યો. આજનો દિવસ છુટ્ટો હતો. સાંજે વાળુપાણી કરી બંને ફરવા નીકળ્યાં. સૈનિકો બધા પોત-પોતાના મકાન આગળ આંગણામાં મેજ કરતા હતા. કોઈ આરામ-ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા વાંચતા હતા, કોઈ ખાટલો ઢાળી આડે પડખે થયા હતા, કોઈ રેંટિયો ચલાવતા તો કોઈ તકલી કાંતતા, કોઈ પોતાનાં નાનાં બાળકોને વાર્તા કહેતા હતા. ગંગાસિંહ અને બ્રિજ-કુંવર ખાટલો ઢાળી બેઠાં હતાં. ઉમારીને આવતો જોઈ ગંગાસિંહ બોલ્યો: “આવો, પધારો.” કહી ખાટલો આગળ લાવ્યો. બધાં બેઠાં એટલે કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: “તમે કેટલા વરસથી છાવણીમાં છો ?”

“પંદર વરસ થયાં.” ગંગાસિંહે કહ્યું.

“આપનો અભ્યાસ ?”

“હું કાશી મહાવિદ્યાલયમાં દ્વિતીય વર્ષમાં હતો.”

“પગાર કેટલો મળે છે ?” ઉમારીએ પૂછ્યું.

“મારે કંઈ સંતાન નથી, ઘરડાં માઆપ નથી, એટલે હું પંદર રૂપિયા લઉં છું.”

“આપનાં પત્ની છે ને ?” કૃષ્ણાએ સવાલ કર્યો.

“એ આઠ કલાક કાર્યાલયમાં જાય છે. એને પણ પંદર રૂપિયા મળે છે.”

“કાર્યાલયમાં શું કામ કરે છે ?”

“સેનાપતિના મદદનીશ મંત્રી તરીકે કામ કરે છે.”

“લડાઈ ન હોય ત્યારે તમને મળ પડે કે લડાઈમાં ?”
કૃષ્ણાએ નવો પ્રશ્ન કાઢ્યો.

“ખરી મળ તો લડાઈમાં જ પડે. પરંતુ રોજ લડાઈ થોડી જ થાય છે ? રોજ લડાઈ થાય તો દુનિયા કેમ ચાલે ?”

“ઝિજ્ઞકુંવરબહેન, તમને લડવું ગમે કે નહિ ?”

“હા ભાઈ, લડવું કેમ ન ગમે ? હું નાનપણમાં તલવારપટ્ટા શીખી હતી. મારા બાપુ સુબેદાર હતા. પણ સ્ત્રીઓની ઊવણીમાં તમારા મરદ લોકો જેટલી—”

“હું મરદ નથી, તમારા જેવી જ ચોરત છું.”

“શું કહો છો ?” ઝિજ્ઞકુંવર અને ગંગાસિંહ બન્ને બોલી બેઠ્યાં.

“એમાં તમને નવાઈ શેની લાગી ?”

“નવાઈ તો કાંઈ નહિ. આજકાલ શહેરની છોકરીઓ મરદનો પોશાક પહેરે છે. એટલે તમને આગળ્યું નહિ.” ગંગાસિંહે નવાઈનું કારણ બતાવ્યું.

“તો તમે અહીં રહીને શા માટે બહાર છો ? બહેનોની ઊવણી મીરતમાં છે ત્યાં જાઓ ને ?” ઝિજ્ઞકુંવરે કહ્યું.

“મારે પુરુષોની સાથે જ રીખવું છે. સ્ત્રી-પુરુષ જેવા ભેદ શા ?”

ઝિજ્ઞકુંવર જોઈ રહી. થોડી વારે કાંઈ સાંભર્યું હોય તેમ બોલી :
“તમે ઊવણીમાં રીખો ને ત્યાં સુધી અમારે ઘેર રહેજો.”

“ના, ના, મને ત્યાં શી હરકત છે ?”

“હરકત તો કાંઈ નહિ, પણ.....”

“પણ શું ? તમે લોકો બહુ ટૂંકા મનના છો. સરદાર ભવાનીસિંહે મને આ બાબતમાં એક શબ્દ સરખો કહ્યો નથી. એનું નામ લડવૈયો.”

ઉતારે જઈ કૃષ્ણા અને ઉમારી સુધ રહ્યાં. ખીજે દિવસે સવારથી એમની તાલીમ શરૂ થવાની હતી.

સવારમાં ચાર વાગે ઉમારી જાગી ગયો. કૃષ્ણાને ઊઠવું જરા આકરું લાગ્યું. સાડાચારે વહેલું રણશિગું પુંકાયું. બહાર આવીને જુએ તો એકેએક સૈનિક જાગી ગયો છે. દાતણપાણી, નાહવા-ઘોવાનું ઝપાટાબંધ ઓટોપી લીધું. લશ્કરી પોશાક ચડાવ્યો. ખૂટ-ચટન સાથે ચકચકિત, હથિયાર ચોખ્ખાં ચળકતાં બનાવ્યાં. ખીજું ક્વાયતનું બ્યુગલ વાગ્યું અને સૌ મેદાન ઉપર હાજર થયા. સાડાઆઠ સુધી ક્વાયત ચાલી. કૃષ્ણા થાકીને લોથ થઈ ગઈ. ઉમારી પણ ઠીક ઠીક થાક્યો. નવથી દસની વચ્ચે ભોજન અને આરામ બધું પતાવી લેવાનું. દસથી ત્રણ વાગ્યા સુધી પુસ્તક મારફત અભ્યાસ. સાંજે ચારથી છ ફરી ક્વાયત. પછી રમતગમત, વાળુપાણી, રાતે હાજરી, બરાબર દસ વાગે પથારીમાં. બન્નેને આ કડક નિયમિતતામાં મજા પડી. અઠવાડિયે એક વાર રજા મળતી. એ દિવસે જલસા અને ઉત્સવ થાય. પંદર દિવસે એક વાર પથારીઓ, હથિયાર વગેરેની તપાસ થાય. હારબંધ યોગાનમાં છાવણી આખી ખડી થઈ જાય. પોતાની પથારી અને હથિયાર ગોઠવી, પોશાક પૂરો પહેરી સૈનિકો ઊભા રહી જાય. સરદાર સાહેબ પોતે આવીને નિરીક્ષા કરી જાય. એ વખતનો દેખાવ જોવાલાયક થતો.

ઉમારીને મન આ અનુભવ અણમોલ હતો. પોતાના દેશની મુક્તિ માટે આ શિક્ષણ વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થશે એવી એને ખાતરી હતી. છ માસમાં બન્નેએ લશ્કરી કૃત્ય, ઘોડેસ્વારી, તલવારપટ્ટા, સાલો, બંદૂક અને તોપનો ઉપયોગ જાણી લીધો.

સરદાર ભવાનીસિંહે પ્રેમભરી વિદાય આપતાં કહ્યું: “લશ્કરમાં દાખલ થવાનો વિચાર થાય તો અહીં જ આવજો.”

“જરૂર.”

૨૧

લશ્કરી છાવણીઓ (ચાલુ)

ઉમારી અને કૃષ્ણા પેશાવરથી મોટરમાં બેસી સરહદી છાવણીમાં પહોંચ્યાં. સુબેદાર હરિસિંહ તેમની રાહ જોતો બિભે હતો. સુબેદારે ઉમારીને હાથ મિલાવી બહાર લીધો અને કહ્યું: “આ અમારી સરહદની છાવણી. તમને ખબર પડશે કે લખનૌમાં અને અહીંયાં શેા ફરક છે. કૃષ્ણાબહેન, તમે કોઈ પકાણુ જુવાન જેવાં દેખાઓ છો. ચાલો આવો.” હરિસિંહ આગળ ચાલ્યો.

આ છાવણીમાં આવી જતના વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ આવતા. એમને મારે ખાસ સગવડ કરવી પડતી. ટેકરી ઉપરના નાનકડા મકાન નજીક આવ્યા એટલે સુબેદાર બિભે રહ્યો. “જુઓ ઉમારી-ભાઈ, આ તમારો ઉતારો. આ ટેકરી પરથી આખી છાવણી જોઈ શકાય છે. હું પહેલાં અહીં રહેતો. મહામાત્રજી લાગે છે કે તમારે છએક માસ રહેવું છે, થોડી ઘણી તાલીમ લેવી છે.”

“જી હા. પરંતુ લખનૌની છાવણીથી વિશેષ શું શીખવાનું છે તે આપને જોવાનું રહેશે ત્યાં અમે લશ્કરી કૃત્ય, ઘોડેસ્વારી, ભાલા, બંદૂક, તોપનો ઉપયોગ વગેરે જાણી લીધું છે.” ઉમારીએ કહ્યું.

“અહીં તમને ઘણું વધારે જાણવાનું મળશે.” પોતાની લાંખી મૂછને વળ દેતાં હરિસિંહ બોલ્યો. “દુરમનને પહાડી

પરથી કેમ જેર કરી શકાય; પહાડીઓમાં એકબીજાને સંકેતસ્થળે કેમ બોલાવી શકાય; હવામાં વિમાન સામે કંઈ રીતે ટક્કર ઝીલી શકાય વગેરે વગેરે તમને ક્ષણે જાણવાનું મળશે. કેટલુંક હું બતાવીશ, કેટલુંક સરદાર સાહેબ જાતે શીખવશે.”

“ બહુ મજા આવશે ” કૃષ્ણાનો હર્ષ માતો નહોતો.

“ તમને એક ગુરખા નાયક સોંપું છું. તે તમારી બધી ખિદમત કરશે. તમને છાવણી વગેરે બતાવશે. છ માસ તો આંખ મીચીને ઉઘાડશે! ત્યાં ચાલ્યા જશે. ચાલો ત્યારે. બલબદ્ર ! મહેમાનો માટે નાહવા ધોવાની વ્યવસ્થા કરી આપ. ભોજન માટે કેમ કરશે ? ”

“ અમે હાથે પકાવી લેશું ” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“ ના, ના. રસોઇયો આપીશ. ”

“ ના જી, અમને હાથે પકાવવામાં મજા આવશે ” કૃષ્ણાએ આગ્રહ ધર્યો.

“ ઠીક, તો તમારી મરજી. ” લશ્કરી દબે સલામ ભરી હરિસિંહ ચાલ્યો ગયો.

ટેકરી પરથી કૃષ્ણાએ પાછું વાળી જોયું તો એ ત્યાં જ થંભી ગઈ. પાંચ હજાર ફૂટ ઊંચી આ પહાડી અભેદ કિલ્લાની ગરજ સારે તેવી હતી. ફરતો ડુંગરાઉ મુલક : ઊંચી નીચી સફેદ ડુંગરહાર, પૂનમના મહાસાગરનો ખ્યાલ આપતી હતી. પગ નીચે છાવણીઓનાં મકાન હતાં. સામી ટેકરી પર શસ્ત્રાગાર હતું. જેતાંવેંત દુશ્મનની છાતી ફાટી જાય એવું છાવણીનું સ્થાન હતું. કૃષ્ણા થોડી વારે બોલી : “ ઉમારીભાઈ, આવો મજબૂત જોનો દરવાજો છે, તેવો હિંદુસ્તાન હજાર વરસ પરાધીન કેમ રહ્યો હશે ? ”

“ અમારો આફ્રિકા છે તેમ ! ”

“ તમારો દેશ આવો જ છે ? ”

“ આથી વધારે પહાડીવાળો. માણસો આથી વધારે કઠાવર સ્તરીવાળા છતાં ગુલામ.” ઉમારીએ નિસાસો મૂક્યો.

“ તમને ખબર છે ઉમારીભાઈ, આ રસ્તેથી સિકંદર બાદશાહ ચડી આવ્યો હતો, આ જ રસ્તેથી તૈમૂરલંગ હિંદ લૂંટવા આવેલો અને એજ આ માર્ગ છે, જ્યાંથી મુઘલવીર બાબર મુઠ્ઠીભર મોગનો સાથે હિંદ આવ્યો, અને દિલ્હીનું તખ્ત હાથ કર્યું ? આ બધું યાદ આવે છે, ત્યારે એમ થાય છે કે તે દિવસે હું હોત તો પરદેશીને પગ મૂકવા ન દેત. ”

કૃષ્ણા બોલ્યે જાય છે પણ ઉમારી વિચારમગ્ન છે. એને જ્યારે દેશ યાદ આવે છે ત્યારે એ ઊંડો જતરી જાય છે. ખીખનું બોલવું એને કાને પડતું નથી. ઘણી વારે તે જાગ્યો.

“ કૃષ્ણાબહેન, મારો દેશ સ્વતંત્ર થશે. ”

“ કેમ જાણ્યું ? ”

“ બસ, મને એમ લાગે છે. અને તે મારે હાથે જ થશે. હું ઈરાન અરબસ્તાન થઈ સીધો દેશ પહોંચવા માગું છું. ”

વાત સાંભળે છે ત્યાં બલભર આવ્યો. રસોઈના સામાન તૈયાર કરી નાહવા ધોવાની સગવડ કરી દીધી.

ઉમારી ગિદ્યાપીઠમાં ચિંટી રસોઈ શીખ્યો હતો. કૃષ્ણા થોડું ઘણું જાણતી બન્નેએ વાંચે મળી રાંતીઆધું. બપોરે સરદાર પાસે ગયાં.

સરદાર વિજયસિંહ ગુરખા હતો. હિમાલયની ગોદમાં બિછરેલો વિજયસિંહ જવાંમદ હતો. પ્રજાસત્તાકવા મંત્રીઓની અડિંસક વાતો એને બિલકુલ પસંદ નહોતી. એની મુરાદ તો સમસ્ત એશિયાખંડ ઉપર હિંદુસ્તાનનો વાવંટો ફરકાવવાની હતી. એણે નાનપણથી જ એવાં સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં. માન.પ વગરનો વિજય સરહદનો સરદાર કેમ થયો એ કથા લાંબી છે. વિજયસિંહની બહાદુરી અને લગાયક પચાસ ઉપર અડિંસક મંત્રીઓ પણ આફરીન હતા.

ઉમારી અને કૃષ્ણા આવ્યાં ત્યારે વિજયસિંહ ધાટનો નકશો જોતો હતો. અને સલામ કરી ઊભાં રહ્યાં. વિજયસિંહે કહ્યું: “તમે કેટલીક તાલીમ લખનૌમાં મેળવી છે. હું તમને કૂચ વગેરે શીખવવાનો નથી, ધાટમાં રખડાવવાનો છું. આજે જ એક ટુકડી પહાડીઓમાં જાય છે. લૂંટારાઓની એક ટોળી ગામ ભાંગી નાસતી ફરે છે, તેને પકડવા જાય છે.....”

“આપણે સાથે જશું ઉમારીભાઈ,” કૃષ્ણા વચ્ચે બોલી ઊઠી.

“સરદાર સાહેબ કહે તે સાંભળો.” ઉમારીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“તમને સાથે મોકલવાનો મારે વિચાર છે, એટલે તો તમને વાત કરું છું. લખનૌમાં શીખ્યા તેનો અહીં ઉપયોગ કરો.” વિજયસિંહે રમ્મ આપી.

ખલે અંદકા મૂરી અને જણુ ટુકડી સાથે ઊપડી ગયાં. પહાડીઓ ખુંદીને મોડી રાતે પાછાં ફર્યા. લૂંટારા હાથ ન લાગ્યા. પણ ઘાટોમાં દોડવાની, અંત્રામ જવાની, સાંકેતિક ભાષા બોલવાની તાલીમ મળી. ગામ છ માસમાં અનેએ પહાડી યુદ્ધનું શાસ્ત્ર જાણી લીધું. વિજયસિંહ પોતે પુસ્તક મારફત અને પ્રત્યક્ષ શીખવતો. છ માસ પૂરા થયા એટલે ઉમારીએ રમ્મ માગી. વિજયસિંહે એની પીઠ ધાબડતાં કહ્યું: “તારા જેવા જુવાન આફ્રિકાનું સ્વાતંત્ર્ય જરૂર મેળવશે.”

ઉમારીએ ઉપકારથી માથું નમાવ્યું.

સરદારે કૃષ્ણાને વિદાય આપતાં કહ્યું: “તારા જેવી અહાલુર છોકરી મેં જોઈ નથી. તું કામ વાર નેપાળ આવજે, ત્યાંની છોકરીઓમાં ઘરાતન છે પણ અહાર પડીને કામ કરવાની હિંમત નથી.”

પેસાવર થઈ અને જણુ કાણુજ જવા ઊપડી ગયાં.

ઇસ્લામી એશિયાની સફરે

શાહે હિંદોરતાં થવાની મહત્વાકાંક્ષાથી સાત વાર હિંદ પર ચડી આવનાર શાહજહાન ઘોરીનું પાટનગર કાબુલ : બુખારા અને સમરકંદનેા મુગલાઇ વારસો ભોગવનાર કાબુલ : શેરદિલ અફઘાનોનું માદરેવતન કાબુલ : નામ લેતાં મોટું ભરાઇ જાય એવું એ કાબુલ : પેશાવરથી ગાડી ઊપડતાં જ ઉમારીએ કાબુલની કલ્પના ધડવા માંડી. અફઘાન અમીરનો રાજવૈભવ કેવો હશે, અફઘાન જીરગાનઃ કાગદા-કાનૂન કેવા હશે ? શહેરના બાહ્ય દેખાવ ઉપર મોહીને કે ફરતા પહાડી પ્રદેશ ઉપર આફરીન થકને ઉમારી કાબુલ નહોનો જતો. એને તો જોવું હતું કે ઇસ્લામના ઝંડાધારીઓના દેશમાં કેનું રાજ્ય ચાલે છે ? એ પોતે ચુસ્ત મુસ્લીમ હતો. એક વાર કૃષ્ણાએ ઉમારીને પૂછ્યું હતું : “આ બધા નમાજ પઢે છે ત્યારે કેવા ભક્તિ-ભીના થઇ જાય છે; તમને નમાજ નથી આવડતી ?” સાંભળીને ઉમારીના શરીર પર પુલકાવલિ ઊપડી આવી. એણે જવાબ દીધો : “અમારા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે મુલામની નમાજ ખુદા સ્વીકારતો નથી ! જે દિવસે પૂર્વ આફ્રિકા આઝાદ કરીશ તે દિવસે નમાજ પઢીશ.” કૃષ્ણા ચૂપ થઇ ગઇ.

ઉમારીને કાબુલ, ઇરાન, અરબસ્તાન જઇ જોવું હતું કે ત્યાંના બહાદુર વતનીઓ સ્વાધીન છે કે પરાધીન ? પરાધીન હોય તો શા કારણે ? તેમના સામાજિક રીતરિવાજ કેવા છે ? જીરગા (મહાજન) નું જોર કેવું છે ? એમનું લશ્કરી બળ કેવું અને કેટલું છે ? ઇસ્લામી

રાજપુરુષો યુરોપિયનના હાથમાં રમનારા છે કે એમને ધોળાને પી જાય તેવા છે ? એને જોવું હતું કે પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં આ ઈસ્લામી દેશો મદદગાર થશે કે કેમ ? થશે તો કઈ રીતે અને કેટલા પૂરતા ?' આવા આવા અનેક વિચારે ઉમારી કાશુક તરફ ગાડીને પેડે દોડ્યો જતો હતો.

ખેખરઘાટની લબ્ધ રમણીયતા જોવાનો એને અવકાશ નહોતો. આકાશે અડીને ઊમેલા પહાડ, વેરાન જંગલ કે કદાવર આફ્રિકીઓ કશું ઉમારીને આકર્ષતું નહોતું. એના મગજમાં તો જુદા જ વિચારો ધૂમતા હતા. એ વિચારી રહ્યો હતો કે તૈમુર, શાહજુહીન, નાદીરશાહ જેવા કેટલાયે ફૌજી લૂંટારા, અનેક વાર ભારતની લીલી વાડી વેરાન કરવા આવ્યા છતાં એ નંદનવન કેમ રહી ? આખર જેવાએ બાદશાહી હાથ કરી, હુમાયૂં અને અકબર જેવા વારસને સોંપી, તો પણ મોગલ સામ્રાજ્ય શા કારણે જમીનદોસ્ત થયું ? દોઢસો વરસ સુધી ધોળા ઉંઢરની માફક ફૂંકીફૂંકીને કરડવાવાળા ગોરા ઘૂસી ગયા હતા તો પણ હિંદ આજે સ્વાધીન છે. અને પોતાના જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાને ઝરો જંગતને કારણે વહાવી રહ્યું છે. એનું કારણ શું હશે ?

જવાબમાં ઉમારીની નજર સામે મહારાણા પ્રતાપસિંહ આવી ઊભા, જેની ટેકને છુંદવા જતાં મોગલ સામ્રાજ્યની ટેક ધૂગમાં મળી; ઉમારીની નજર સામે શિવાજી મહારાજ તરવા લાગ્યા, જેના જયંત્રત થયેલા દેશાભિમાનને મિટાવવા જતાં મોગલસત્તાની રેવડી દાણાદાણુ થઈ ગઈ; એને ગુરુ ગોવિંદસિંહ યાદ આવ્યા, જેમણે પંજાબમાં નવચેતન રેડી ગુલામીનાં વાદળ હટાવ્યાં; ઉમારીની નજરે નાનાસાહેબ અને લક્ષ્મીબાઈ, રાસબિહારી અને કનૈયાલાલ, દાદા અને ગોખલે, લોકમાન્ય અને લજપતરાય, શ્રદ્ધાનંદ અને અજમલખાન, દેશમંધુ અને મોતીલાલ, શુકદેવ અને ભગતસિંહ એક પછી એક આવવા લાગ્યા. મહાત્મા ગાંધીની યાદે એનો સંશય ટળી ગયો.

આવા પુરુષોએ ભારતની સંસ્કૃતિ અને તેજ ટકાવી રાખ્યાં. આવા સપૂતોએ ભારતમાતાને દુશ્મનના પંજમાંથી છોડાવી. “મારી માતૃભૂમિને હું ક્યારે છોડાવીશ ?” ઉમારી વિદ્વજ થઈ ગયો.

“આ સામેની પહાડી જોવી હોય તો ઉમારીલાઈ” કૃષ્ણાએ ઉમારીનો હાથ પકડી કહ્યું.

“હા, જાંચી છે” બેધ્યાન ઉમારી બોલ્યો.

“અરે આ તરફ, ત્યાં ક્યાં જુઓ છો ?”

“હા, એ પણ જાંચી છે !”

“આપણે જાંટ પર ગયાં હોત તો બહુ મજા પડત; નહિ ?”

“હા, પણ આપણે ફરવાનું ધણું એટલે ગાડીમાં આવ્યાં.” પરાણે જવાબ દેતો હોય તેમ ઉમારી બોલ્યો. એનું દિલ તો સ્વાતંત્ર્યસાધના કરતું હતું.

કાશુલ રોડેશને શેરખાં હાજર હતો. પરરાષ્ટ્રમંત્રીએ શેરખાં ઉપર અગાઉથી પત્ર લખ્યો હતો. શેરખાં કાશુલની રાજસભાને મંત્રી હતો. ગાડી આવી ત્યારે એ પૂરદમામમાં ઊભો હતો. ઉમારીને તરત ઓળખી લાંઘી, કૃષ્ણાને પણ પિછાની લાંઘી. બન્ને મિજબાનને મોટરમાં બેસાડી પોતાને બંગલે લંકારી ગયો. શેરખાંનો બંગલો નવી ઢાંચે બંધાયેલો હતો, છતાં દીવાનખાનામાં ગાલીચા ઝિલાવેલા હતા. લાંખી રૂપેરી નળીવાળો હુકો વચ્ચેવચ્ચે પૂરદમામથી બેઠો હતો. ઉમારીએ દીવાનખાનામાં દાખલ થતાં જ કહ્યું: “અહીંથી ઇરાન જવાની ગાડી ક્યારે મળશે ?”

“બીડી ફજરમાં મળશે. પરંતુ આપ હમણાં થોડા રોજ રોકાશો ને ?”

“નાહ, મારે કાલે જાવડું જ જોઈએ. આજે આપણે રાજસભાના મુખ્ય માણસોને મળી લઈએ, લરકરી છાવણી કોઈ નજીકમાં હોય તો જોઈ આવીએ. બસ, બીજું કાંઈ કામ નથી.”

“હીક, જવાની વાત પછી. પધારો ખાણું તૈયાર છે.” શૈરખાં હિંદી બરાબર જાણતો હતો. કૃષ્ણાને કહે: “અમારાં બેગમે ધુરખો કાઢી નાખ્યો છે, હવે તમારી માફક મરદનો પોશાક પહેરે એટલું જ બાકી છે.”

“ઝોરત લોકોએ મરદનો પોશાક પહેરવો જ જોઈએ, એવું કાંઈ નથી. જેને ગમે તે પહેરે.” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“એ વાત આપની સાચી.”

“બેગમ સાહેબ પોતે પીરસશે કે?” કૃષ્ણાએ સવાલ કર્યો.

“તમારી મરજી હોય તો.”

“મારી મરજી તો તેઓ આપણી સાથે બેસીને ખાણું લે એવી છે.” કૃષ્ણાએ એક ડગલું આગળ મૂક્યું.

“એ તો હદ થઈ જાય!” શૈરખાંએ હસીને કહ્યું.

“આપ આટલા બધા આગળ વધેલા છો ને હદ શેની થાય? બોલાવો મારી પાસે બેગમ સાહેબને.” કૃષ્ણાએ આગ્રહ શરૂ કર્યો.

“હું કહી જોઉં, પણ માનશે નહિ.”

“બોલાવો તો ખરા.”

ધાર્યું ન કરે તે કૃષ્ણા નહિ. બેગમસાહેબને સમજાવીને સાથે બેસાડ્યાં. જમવાનું શરૂ કરતાં ઉમારીએ પૂછ્યું: “જૂની રીઠિઓનું અહીં કેવુંકેવું જોર છે?”

“ધણું ઓછું. ધુરખો તો લગભગ નાશ પામ્યો છે. કેળવણીનો પ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં થયો છે. બચ્ચાંની શાહી તો થઈ જ ન શકે.”

“જમાતનું જોર કેવું?”

“જીરગા છે પણ નામની. ખાસ સત્તા નથી.”

“રાજસભામાં પરદેશીનો કાબૂ ખરો?”

“છેલ્લાં વીસ વર્ષથી અમે બિલકુલ સ્વતંત્ર છીએ.”

જમ્યા પછી ઉમારીએ બે-ચાર મુખ્ય રાજકર્તાઓની મુલાકાત કરી લીધી. કૃષ્ણા પણ સાથે જ હતી. સાંજે એક છાવણી ભેઠ આવ્યાં. રાતે અફઘાનિસ્તાનના રાજકારણ ઉપર ચર્ચા ચાલી. કૃષ્ણા અને બેગમે તેમાં છૂટથી, રસપૂર્વક ભાગ લીધો. સવારની ગાડીમાં બંને ધરાન જવા રવાના થયાં.

ગાડી ઊપડી એટલે કૃષ્ણાએ કહ્યું: “ ઉમારીબાઈ, અફઘાન લોકો ધણા મોમદિલ છે. ”

“ શાથી બપયું ? ”

“ બેગમ મને વળાવવા આવતાં રોષ પડી. એક દિવસમાં આટલું હેત કમ મંધાય ? એનો સરગ સ્વભાવ યાદ કરીને હું દિગ થઈ જાઉં છું. ”

“ અને શેખ પણ એવો જ પાકદિલ માણસ. મેં આવા આદમી બહુ કમ જોયા છે, ” ઉમારીએ કહ્યું.

“ તમને બીજી ખબર નહિ હોય ” કૃષ્ણા હસતાં હસતાં બોલી.

“ શેની ? ”

“ મને બેગમ સાહેબ કહે કે તમે મરદનો પોશાક પહેરો છો તે તમારા ખાવિંદ ગુસ્સે થાતા નથી ! ”

“ પછી તમે શો જવાબ વાલ્યો ? ”

“ મેં શાદી કરી નથી. ”

“ ઠીક કહ્યું. ”

“ વળી બેગમે બીજી સવાલ કર્યો. ”

“ કે ? ”

“ તમે એકલાં મરદ સાથે સફર કરો છો તે તમારા ખાવા બીજાતા નથી ? ”

“ તમે શું કહ્યું ? ”

મેં કહ્યું: “ હું ઓરત અને મરદ બંને સરખા ગણું છું. ”

“ ઠીક કહ્યું. ” ઉમારી એક જાતનો દિલ વગર જવાબ આપ્યો

જતો હતો; પરંતુ કૃષ્ણાએ આજે વાતો કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ ત્રીજી વાર કહ્યું: “ અફઘાન કન્યાઓને લણાવવા માટે ધરોહર કબ્રિયા થાય છે. ”

“ કેમ ? ”

• “ ધરડાં માઆપ ના પાડે, જીવાનો સુધારો કરવાની તરફેણમાં હોય ! ”

“ તમારા હિંદુસ્તાનમાં એક દિવસ એમ જ હતું. અને અમારા આફ્રિકામાં તો હજી મોટો ભાગ જંગલી છે. ” ઉમારી દિલગીર થઈ ગયો હોય તેમ મૂંગો બેઠો. સ્ટેશન આંધું, ગાડી ઊભી રહી એટલે કૃષ્ણાએ વળી પૂછ્યું: “ ભાઈ, કૂંજે હરી લેશું ? એકાદ તરખૂચ લઈ લઈએ ? ”

“ હા, લઈ લો ” ઉમારીએ તટસ્થ ભાવે કહ્યું.

ધરાનમાં ઉમારી અને કૃષ્ણા બાદશાહી મહેમાન બન્યાં બે દશકા પહેલાં ધરાનની રાજસભામાં અંગ્રેજોનો પૂરો હાથ હતો, રશિયાની છૂપી તલવાર ધરાની રાજકર્તાઓ ઉપર લટકતી રહેતી, પરંતુ ધરાની પ્રજાએ માથું ઊંચક્યું અને અંગ્રેજનું કાસળ કાઢ્યું. રશિયા અગમચેતી વાપરી ડખલ કરતું બંધ થયું. સ્વાધીન ધરાનની રાજવ્યવસ્થા, સુધરેલા જમાનાને છાજે તેવા રીતરિવાજ વગેરે જોઈ ઉમારી ખુશ થયો. લશ્કરી વડાની એણે મુલાકાત લીધી. આફ્રિકામાં વર્તી રહેલા સીતમનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું, અને પૂર્વ-આફ્રિકાને આઝાદ કરવાની પોતાની મુશ્કેલી જણાવી. વડાવજીરે ઉમારીની વાત સાંભળી મદદ કરવા વચન આપ્યું. કૃષ્ણા આવી અણુધારી મદદ મળતી જોઈ નવાઈ પામી. ઉમારી સાથે એ બધા રાજકર્તાઓને મળતી હતી. અફઘાન વજીરની માફક ધરાની વજીરે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું કે “ કોઈપણ દેશ ગુલામ હોય તો તેને આઝાદ બનાવવાનો અમારો ધર્મ છે. એમાં તમારો પૂર્વ આફ્રિકા તો અર્ધો ઇસ્લામી છે. અમે જરૂર મદદ કરશું. ”

સાંજે કૃષ્ણા અને ઉમારીએ ધરાન છોડ્યું.

અંગ્રેજોને મોટા મોટા દેશો છોડવા પડ્યા છતાં બસરા વ્યાસતેલના ડૂવા તેમણે ન છોડ્યા. ઉમારી અને કૃષ્ણા ખાસ એ જોવા માટે બસરા ઊપડ્યાં. ધરાનથી રેલવે રસ્તે બગદાદ બસરા થઇ અરબસ્તાન જઇ શકાતું હતું. હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી એકબીજાના અવિશ્વાસે કાબુલ અને ધરાન સુધી પણ રેલવે નહોતી. હિંદ સ્વાધીન થતાં એકબીજા દેશોએ નિખાલસપણે શાંતિથી વેપાર ચલાવવા રેલવેસંબંધ બાંધી દીધો હતો.

ઉમારીએ લાગવગ લગાડી વ્યાસતેલના ડૂવાઓ જોવાની પરવાનગી મેળવી લીધી. ત્યાં જામી પડેલી ધરખમ અંગ્રેજ પેદીઓ જોઇ એને ઝાળ લાગી. એ ઘૂસણીઆ વાણિયાઓની દગાબાજી ઉપર એને તિરસ્કાર છૂટ્યો.

બળતે હાથે ઉમારી અરબસ્તાન ચાલ્યો. કૃષ્ણાના આગ્રહથી અરબસ્તાનમાં થોડી મુસાફરી ઊંટ પર કરવા દરાવ્યું. મક્કા જોઇ બન્ને ડૂકા જવા નીકળ્યાં.

મક્કાથી ડૂકા દોઢસો માઇલ થાય. રાતે રાતે મુસાફરી કરી દિવસ ઊગે ત્યાં મુકામ કરતાં. અજવાળી રાતે ઊંટ પર સફર કરવામાં બડી મોજ આવતી હતી. ડૂકા થોડું દૂર રહ્યું ત્યાં ફરાત નદીને કિનારે મધરાતે ઊંટ ઝોકાર્યો. હઝરત હુસેને કરેલી ઐતિહાસિક શહાદતની પાવનકારી ભૂમિ આવી જાણી ઉમારી ઊંટ પરથી નીચે ઊતર્યો. એ સુપ્રસિદ્ધ કરબલાના મેદાનમાં ઘુંટણીએ પડી ઉમારીએ ખુદાની બંદગી કરી. કૃષ્ણા જોઇ રહી. એને પૂછવાનું મન થયું, ત્યાં ઉમારીએ જ કહ્યું:

“ કૃષ્ણાબહેન, આ કરબલાનું મેદાન, જ્યાં હઝરત હુસેને ધર્મની ખાતર પ્રાણ આપ્યા. પોતાનાં જોતેર રનેલી સંબંધી સાથે એમણે આ જગ્યાએ કુરબાની કરી, અધર્મી ખલીફાના નામ પર બૈયત ન કરવા ખાતર એમણે શહાદત સ્વીકારી. તમને યાદ હોય તો ગઇ

મહોરમને દિવસે જાના કિફાયતુલ્લાએ પ્રાર્થના વખતે આ વાત કરી હતી.”

“ મને થોડું થોડું યાદ આવે છે. તાજિયા નીકળે છે ત્યારે ‘યા હુસેન, યા હુસેન’ બોલે છે, તે જ આ હઝ્રત હુસેન ને ?”

“ હા, એ જ.”

“ ખરેખર એમની કુરબાની અદ્ભુત છે.”

બન્ને થોડી વાર ત્યાં રોકાયાં. કૂદા જઈ રાત રહ્યા, બીજે દિવસે મદીના પહોંચ્યાં.

ધરાન અને અફઘાનિસ્તાન કરતાં અરબસ્તાન જરા પછાત લાગ્યું. હજી એ પૂરું સ્વાધીન થયું નહોતું. ઉમારીને મનમાં થયું કે આવા અજિત આરબ શા માટે પરાધીન હશે? શા માટે એડનનું બારું તેઓ સંપૂર્ણપણે હાથ નહિ કરતા હોય? ઉમારી ઇરાકા પૂર્વક કારણોમાં ઊતર્યો નહિ. અરબસ્તાનમાં બે દિવસ ગાળી અને દોસ્તો એડન જવા ઊપડી ગયાં.

કૃષ્ણા એડનથી મુંબઈ જવાની હતી. ઉમારીનો આગ્રહ એને પૂર્વ આફ્રિકા લઈ જવાનો હતો. એણે કહ્યું: “ આવો તો તમને મળ પડશે, પછી તમારી મરજી.”

“ જેવો તમને તમારો દેશ સાંભરે છે તેમ મને ય હમણાં ભારત-ભૂમિ બહુ યાદ આવે છે. તમારે માતૃપિતાને મળવાની અધીરાઈ છે, મને મારાં માબાપનું મુખ જલદી જોવાનું મન થયું છે.” કૃષ્ણાએ કારણો બતાવ્યાં.

“ હવે ક્યાં લાંબું છે? ઇજીપ્ત થઈ પૂર્વ આફ્રિકા. બીજે ક્યાંય જવું નથી. મોઝામ્બિકા તમને મૂકવા આવીશ.”

“ ના ભાઈ, હવે મને આગ્રહ ન કરો. મારું મન દેશ જવા અધીરું થયું છે.”

ઉમારીએ જાણ્યું કે કૃષ્ણાને દેશ જવાનું બહુ મન છે એટલે એણે વધુ આગ્રહ કરવો છોડી દીધો.

ખીજે જ દિવસે એડન પહોંચ્યાં. ધ્રુવની સ્ટીમર ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી. ઉમારી ટિકિટ લઈ સ્ટીમર પર ચડ્યો. કૃષ્ણા કેપીન સુધી મૂકી આવી. પંદર મિનિટની ઘંટડી વાગી એટલે નીચે ઊતરી, ધ્રુવ પર ઊભી રહી. સામે જ ઉમારી સ્ટીમરનો કંઠોડો ઝાલી ઊભો હતો. સાથે હતાં ત્યાંસુધી ખખર નહોતી પડી કે આટલી માયા બંધાઈ હશે, દોસ્તી આટલી મજબૂત થઈ હશે.

“કૃષ્ણાબહેન, દેશ જઈને તમને હું પત્ર લખીશ” ઉમારીએ કહ્યું. “બાના જુમ્માને અને ખીજ મુરખીએને નમસ્કાર કહેજો. કાંઈ વાર મન થાય તો બાના જુમ્મા સાથે અમારો દેશ જોવા આવજો. કેમ આવશો ને?”

કૃષ્ણા સ્થિર નયને જોઈ રહી છે. કશું બોલતી નથી. આટલા લાંબા વખતના સહવાસ પછી વિખૂટાં પડતાં એનું દિલ મુંઝાય છે. ખીજ વાર ઉમારીએ એ જ સવાલ કર્યો ત્યારે કૃષ્ણાની આંખ બીની થઈ ગઈ. ઉમારી એ જોઈને બોલ્યો: “આપણે ફરી મળવાનાં છીએ. હું એક વાર પાછો હિંદુસ્તાન આવીશ.”

“જરૂર આવજો” કૃષ્ણા ગગગળે અવાજે બોલી. સ્ટીમરની છેલ્લી ટોકરો વાગી. બન્નેએ સામસામા નમસ્કાર કર્યા. અત્યાર સુધી કદાચ મન રાખી રહેલો ઉમારી પણ ગમગીન થઈ ગયો. “કૃષ્ણાબહેન, આવજો.” એનાથી વધારે ન બોલાયું. સ્ટીમર ફૂટી. ઉમારી કંઠેરો ઝાલીને હજી ઊભો જ છે. સ્ટીમર ધીરે ધીરે દૂર જવા લાગી, ઉમારી હાથને ઇસારે વિદાય માગી રહ્યો છે. કૃષ્ણા સામે શમાલ ફરકાવે છે. થોડો વારમાં ઉમારી દેખાતો બંધ થયો. સ્ટીમરની કેબિનો દેખાતો બંધ થઈ, બધા મુસાફરોનાં સગાંવહાલાં પાછા ફર્યા તોય કૃષ્ણા હજી ઊભી છે. ભૂંગળું અને ધૂમઝા બંધ થયા, ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુ ખરી પડ્યાં. બારે દૈયે એ પાછી ફરી.

સાંજે મુંબઈ જતા વિમાનમાં કૃષ્ણા હિંદુસ્તાન ચાલી ગઈ.

ઈજ્જતનો વેપારી

ઈજ્જતના પાટનગર ફેરોમાં ઉમારી અળણ્યો પરદેશી હતો. નહોતો ભલામણપત્ર, નહોતી સ્થળની માહિતી. સીધો હોટેલમાં સામાન મૂક્યો. પણ એના નસીબે જોર કર્યું. સામાન મૂકીને પાછો ફરે છે ત્યાં એક આદમી મળ્યો. બહુ રોક કે ભભકો નહોતો છતાં એનું પાણી ચહેરા પર દેખાતું હતું. ઉમારીએ એને સલામ કરી પૂછ્યું: “આપનું નામ?”

“મારું નામ સાલીમ પાશા. આપનું?”

“ઉમારી.”

“ક્યાંથી આવો છો?”

“એશિયાની સફરથી આવું છું. મારો વિચાર અહીંના આગેવાન બિરાદરોનાં દર્શન કરવાનો છે.”

“તમારે કોને મળવું છે?” સાલીમ પાશાએ પૂછ્યું.

“આપ શા કામ પર છો?” પોતાની મુરાદ બર આવે તેવું હોય તો વાત કરવી એમ વિચાર કરી ઉમારીએ પૂછ્યું.

“હું પ્રજાસંઘનો સભ્ય છું. વેપાર કરું છું. પરંતુ આપને એ-ચાર આગેવાનોને મળવું હશે તો મુલાકાત કરાવી આપીશ.”

“આપનો અહેસાન.”

“જમી લો. પછી સૂવા બેસવા આપણી સાથે ચાલો.”

જમીપરવારીને ઉમારી સાલીમ પાશાને ઘેર ગયો. ઈજ્જતનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. ઉમારીના ખ્યાલમાં એક વસ્તુ તરત આવી ગઈ કે ધરાન-અરબસ્તાનનો વેપાર નહિ જેવો હતો,

એ બંને દેશો ધણી ચીજો માટે પરદેશ પર આધાર રાખતા હતા; જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ બનતાં મુઘી કોઈ ચીજ પરદેશી વાપરતું ન હતું.

“તમારાં કારખાનાંની માલિકી કાની?” ઉમરીએ પૂછ્યું.

“માલિકી પ્રજાસંઘની.”

“નાઈલનો કિનારો?”

“એ પણ પ્રજાસંઘનો. પહેલાં ગોરાલોકો હજારો એકર જમીન પચાવી પડેલા. એ બધી પાછી લઈ લીધી. અત્યારે ખેડૂતોને અમુક જમીન ખેડવા આપીએ છીએ, બાકી બધી સરકાર તરફથી વચાવ છે. આખા દેશને અનાજ પુરું પડી રહે છે. જરૂર પૂરતું ૩ રાખી બાકીનું બધું ૩ પરદેશ ચડે છે.”

“ઇંગ્લેન્ડના રૂની શી વાત કરવી?”

“હમણાં એની જાતમાં ઘણો સુધારો થયો છે.”

“અહીં જીરગા છે કે?”

“જીરગા કેવી? પ્રજાસંઘ એ જ જીરગા.”

“અહીં અંગ્રેજનો સલાહકાર રહે છે?”

“સલાહકાર કેવો? પચાસ વરસ પહેલાં એક એડું હતું તે એને કંપાડીને નાઇલમાં નાખી દીધું!”

“ત્યારે શુભ્રમમાં શુભ્રમ દેશ એક અમારો જ કેમ?”

“કયો દેશ તમારો?”

“પૂર્વ આફ્રિકા.”

“કરો સ્વાધીન, બેસી શું રહ્યા છો?”

“પણ કાંઈ જોકે હાથે તાળી પડે? તમે સ્વતંત્ર થયા તો અમને મદદ કરવાની તમારા જેવાની ફરજ છે.”

“લડાઈ વગર કઈ રીતે મદદ કરીએ? કરો લડાઈ. અમે તૈયાર છીએ.”

“તમે એક વેપારી બોલો તેમાં અમારો શુકરવાર ન વળે!”

“ત્યારે ઉમારીલાઈ, તમે બૂલો છો. હું ગયા વરસ સુધી પ્રજા સંઘના પરરાષ્ટ્રમંત્રીના મદદનીશ હતો.”

“એમ કે?” પોતે જેને સામાન્ય વેપારી ધાર્યો હતો તે આવો ઉપયોગી માણસ નીકળતાં ઉમારી બહુ રાજ થયો.

“હાજી, હું અભિમાન ખાતર નથી કહેતો પણ મારા દિલમાં એમ થાય છે કે દુનિયાના બધા દેશ સ્વતંત્ર કેમ ન થાય? અમે એક દિવસ પરતંત્ર હતા, ગુલામ હતા. અમને ખબર છે કે ગુલામી કેટલી વસમી છે.”

“તો આજે આપણે આ બાબતમાં પરરાષ્ટ્રમંત્રીને વાત કરશું?”

“હમણાં વાત ન કરતા. મેં આપ્યો એ જ જવાબ સૌ આપશે.”

“તો તમે કહો તેમ કરું.”

“હમણાં બધાની મુલાકાત લઈ લો. સાધારણ પિછાન કરી લો. પછી દેશમાં જઈ કાંઈક જગાડો ત્યારે મને ખબર આપજો” સાલીમ પાશ્વાએ સાચી સલાહ આપી.

ખપોરે મુખ્ય મુખ્ય માણસોને મળી લીધું. સાંજે ઉમારી સ્વદેશ તરફ રવાના થયો.

વોરંટ છૂટયું

“હવે કયું સ્ટેશન આવશે ?”

“ટીબેરવા.”

ઉમારી સફાળો બેઠો થઇ ગયો. બિચ્છો ખાંધી લીધો. આંખો ચોળીને બહાર ડોકું કાઢ્યું. દૂર દૂર સિગ્નલના લોહા દીવા દેખાતા હતા. ઉમારીની છાતી ધડકવા માંડી. લોહી જોરથી ફરવા લાગ્યું. “મને જોઇને આપુ કેવા રાજ થશે ? અમ્મા તો ગાંડી જ થઈ જશે ! હમણાં ગાડી ઊભી રહેશે, આપુ ગાડીને ‘ટેક્સેગ’ દેવા જતા હશે. હું બહાર મોઢું નહિ રાખું, અચાનક નીકળીને પગમાં પડી જઇશ ” વિચારો ચાલે છે ત્યાં ગાડી ઊભી રહી, ઉમારી ઊતરી પડ્યો, ઝપાટાબંધ સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો. સાંધાવાળો ઘડીબર જોઇ રહ્યો. ઉમારીને ઓળખ્યો, આનંદમાં ખૂમ મારી: “જાગે! બાના ઉમારી’ જાગે.”

“ઓહો ! સલામ બાઈ સલામ. આપુ ક્યાં છે ?” અધીરા ઉમારીએ જવાબની રાહ જોયા વિના સ્ટેશન ભણી દોડવા માંડ્યું. સાંધાવાળાનો ઊતરી ગયેલો ચહેરો એણે જોયો નહિ. પાછળથી સાંધાવાળાનો અવાજ આવ્યો:

“ઉમારીબાઈ !”

“કેમ ?”

“આપુ ત્યાં નથી.”

“ક્યાં ગયા ? બદલી થઈ ?” ઉમારીનો હરખ લાંગી ગયો.

“ના, બદલી નથી થઇ. ” કંઈ રીતે વાત શરૂ કરવી તે ન સૂઝતા સાંધાવાળાએ કહ્યું.

“ત્યારે ક્યાં ગયા બાપુ ? ”

“અમ્મા ગયા પછી બાપુએ નોકરી છોડી દીધી અને જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ”

“ક્યા જંગલમાં ગયા ? અમ્મા ક્યાં ગઇ ? ” ઉમારીની ધીરજ ખૂટી. એને સ્પષ્ટ સમજાયું નહિ, પણ કાંઈક અનિષ્ટની શંકા આવી. જરા ક્રોધથી એણે પૂછ્યું:

“જે થયું હોય તે કહી દે ને ? ”

“તમારા ગયા પછી ત્રીજે મહીને અમ્માએ દેહ છોડ્યો. ” ઉમારી અવાક થઇ ગયો, એનો શ્વાસ ચાલતો અટકી ગયો, આંખો ફાડીને એ જોઈ રહ્યો. આંખમાં આંસુ ન આવ્યાં, બંદરની આગમાં સૂકાઇ ગયાં. ઘણી વારે એ બોલ્યો: “મને બાપુએ સમાચાર પણ ન આપ્યા ? ”

“તમને પરદેશમાં ખબર કેમ મોકલાય ? બાપુને બિચારાને બે વાતનું દુઃખ થયું હતું. ”

“બાપુ ક્યાં ગયા ત્યારે ? ”

“જંગલમાં. ”

“ક્યા જંગલમાં ? ”

“નૈરોબીના. અહીંથી ગાડીએ બેસો, નૈરોબી થઇ નૈરી સ્ટેશને ઊતરજો. ત્યાંથી પંદરેક માઈલ ચાલવું પડશે. ”

“નૈરી સ્ટેશનથી મને કાણ રસ્તો દેખાડશે ? ”

“અરે ! બાપુનું નામ લેશો ત્યાં લોકો મરી પડશે. તમને ઘર સુધી મૂકી જશે. ”

“તો, તો સાહું. હું ક્યારે નીકળું ? ”

“રાતની ગાડીમાં જજો. અત્યારે મારે ઘેર ચાલો. ” ઉમારી

સાંધાવાળાને ઘેર ગયો. નાલ્લા ધોયા વિના ખેતી રહ્યો. થોડી વારે
ભીંને ભારે હૈયે આંટા મારવા લાગ્યો. એને ક્યાંય એન પડતું
નથી. અમ્માને મળવા એ કેવો અધીરો થયો હતો ! અમ્મા
આરથી ઠપકો આપત, તે સંભળવા એનું મન કેવું તલસતું હતું ?
'હવે ફરી અમ્મા કોઈ દિવસ નહિ મળે !' એની છાતીમાં ડૂબો
ભરાઈ આવ્યો. અપોરે જમવા બેઠો, એ કાળિયા ખાઈને ભરી ગયો.
સાંજે ગાડીએ ખેતી બાપુને મળવા ચાલ્યો.

નેરી સ્ટેશન આવ્યું. ગાડીમાંથી ઊતરી ઉમારીએ પૂછ્યું:
“આ જંગલમાં બાપુ હુસેન રહે છે ને ?”

“હા, રહે છે. તમારે એમને મળવું છે ?”

“હા.”

“ચાલો અમારી સાથે.” એ જણે ઉમારીનો સામાન ઉપાડી
લાધો. એક જણે પૂછ્યું:

“બાપુ હુસેન તમારે શું થાય ?”

“બાપુ.”

અન્નેએ ઉમારી સામે જોયું: “તમારું નામ ?”

“ઉમારી.”

“પરાબર. ઘણી વાર બાપુ હુસેન તમારી વાત કરે છે. તમે
તો ઈંડિયા ચાલ્યા ગયા’તાને ?”

“હા.” ઉમારીએ ટૂંકો જવાબ આપ્યો. એને કોઈનું બોલ્યું
ગમતું નથી. હુંગરો ચડે છે, ઊતરે છે, નદી નાળાં વટાવે છે પણ
નીચેથી ઊંચી નજર કરતો નથી. મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો જાય છે. એને
તો અમ્માના વિયોગે દુઃખી થયેલા બાપુને ઝટ મળવું છે. સાંજ
પડવા આવી ત્યારે સૌ પહોંચી ગયા.

હુસેનની ઝૂંપડી એક ટેકરી પર હતી. ફરતું કેળવું વન હતું.
થોડાં ફૂલઝાડ વાવેલાં. સાંજે હુસેન આગળું સાફ કરતો હતો. એ

વખતે ‘આપુ’ કહીને ઉમારી પગમાં પડ્યો. હુસેને નીચે જોયું, ઉમારીને પાથમાં લઇ લીધો. એમ ને એમ થોડો વખત ચાલ્યો ગયો. બંનેની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યા જતાં હતાં. હુસેન જાણતો નથી કે ઉમારીને એની અમ્માના મૃત્યુની ખબર છે. એ તો એના મનમાં મૂંઝાય છે, ખોવાયેલું રતન માંડ હાથ આવ્યું છે તે ચાલ્યું જવાનો એને ડર છે. ક્યાંક માતાના વિયોગે ઉમારી ફરી નાસી જાય એવો એને ભય છે. હુસેને ઉમારીનો હાથ હાથમાં રાખી કહ્યું: “બેટા, તારી રાહ જોઈને જીવી રહ્યો છું. તારા ગયા પછી કેટલી રાતો મેં અને તારી અમ્માએ રોઈ રોઈને ગાળી છે.”

થોડી વાર ઉમારી કાંઈ બોલ્યો નહિ. એની આંખમાંથી બે મોતી ખરીને ગાલ ઉપર પડ્યાં. “આપુ, અમ્માને કયો રોગ થયો હતો? એણે મરતી વખતે મને સંભાર્યો હતો?”

“તારા નામની માળા જપતાં એણે પ્રાર્થુ છોડ્યા. તને કોણે વાત કરી અમ્મા?”

“આપણા સંધાવાળાએ.”

ધડીક આપ દીકરો અબોલ રહ્યા. થોડી વારે ઉમારીએ પૂછ્યું:

“તમે નોકરી શા માટે છોડી?”

“પછી મને કશા કામમાં એન પડ્યું જ નહિ. તારા ગયા પછી કેટલાયે દિવસ સ્ટેશનનું ટેબલ મારાં આંસુથી બીનું થઇ જતું. એમાં તારી અમ્મા ચાલી ગઈ.....”

“અહીં શું કામ કરો છો?”

“ખુદાની બંદગી. કોઈ કોઈ વાર જંગલના લોકોને એકઠા કરી, દેશની સ્થિતિની વાત કરું છું, એમનાં સુખદુઃખ સાંભળું છું, કોઈ વાર અરજ લખી આપું છું, તો કોઈ વાર કઝિયા પતાવું છું. એક નિશાળ ઉઘાડી છે. આ થોડીક દવા પડી છે.”

“આ તો બહુ મજાનું.”

“ તને મમે તો તું અહીં જ રહેજે. ”

“ બલે આપુ, હમણાં અહીં જ રહીશ. ”

આપદીકરાએ ધરના બગીચાનાં કેળાં અને કંદ બાશીને ખાધાં. આખી રાત બન્ને વાતો કરતા બેસી રહ્યા. અગ્માની યાદે આંસુ સારતા ઉમારીની સાહસભરી સફરની યાદે આનંદિત થતા સવારો સવાર બેસી રહ્યા.

સવારમાં વાયુવેગે વાત ફેલાઈ ગઈ કે બાના હુસેનનો દીકરો પાછો આવ્યો છે. દેશપરદેશની સફર કરી આવ્યો છે. કોટ-પાટલૂન પહેરે છે, બણેલો ગણેલો હોશિયાર છે. ઉમારીને જોવા નાનાંમોટાં સૌ આવ્યાં. ઉમારીને જોઈ, થોડી વાતચીત કરી ચાલતા થાય; હુસેન ઓળખાણ કરાવતો ગયો.

એક જુવાનને ઉમારીએ પૂછ્યું:

“ આપણા દેશમાં કેાનું રાજ છે ? ”

“ ગોરા અંગ્રેજનું. ”

“ એ રાજ સારું કે ખરાબ ? ”

“ ખરાબ. ”

“ ખરાબ કેમ ? જો, એણે રેલગાડી કરી. વિમાન કર્યા, સિનેમા કર્યા. સારાં સારાં કપડાં એ લાવ્યો. ”

“ એણે આપણી જમીન લઈ લીધી, ગાયો લઈ લીધી અને પાછા હુકમ ચલાવે એ જુદું. ” જુવાને જવાબ આપ્યો.

“ પણ રાજ હોય તે હુકમ ન ચલાવે ? ”

“ રાજ એના ધરના ! અહીં શું છે ? એ એના દેશનો રાજા ! આપણે આપણા દેશના ! ”

ઉમારીએ જોયું કે બાપુની કેળવણી આગાહ ફળી છે. એને પોતાનું કામ સરળ થઈ ગયેલું લાગ્યું.

છ માસ સુધી ઉમારી જંગલમાં રખડ્યો. એક દિવસ હુસેનને પૂછ્યું: “ આપુ, આ જંગલમાં કેટલી વસ્તી હશે ? ”

“ પાંચ હજાર. ”

“ એ બધા ભેળા થઈ શકે ? ”

• “ જરૂર થાય. ”

“ તો એક વાર ભેળા કરોને ? ”

“ આવતે શુક્રવારે ભેળા કરીએ. ઠીકને ? ”

“ બરાબર. ”

હુસેનનો પેગામ જંગલમાં જુમ્મે જુમ્મે ફરી વળ્યો: “ આવતા શુક્રવારે, બાના હુસેનને જુમ્મે સૌ એકઠા થજો. ઉમારો ઇંડિયાથી આવ્યો છે, નવી નવી વાતો કાઢ્યો છે. સાંભળવા સૌ આવી પહોંચજો. ” ફરતા પચીસ ગાઉમાં હુસેનની આણુ વર્તતી હતી. એના માત્ર નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવનો એ પ્રતાપ હતો.

શુક્રવારે સવારે હુસેનના બારણા આગળ માણસો ઝિમરાવા લાગ્યા. અર્ધા સુધરેલા, અર્ધા જંગલી. સુધરેલાએ કાટ-પાટલૂન અને લાંબા ઝબ્બા પહેર્યા છે. જંગલીઓએ લંગોટી પહેરી ઉપર ચામડું વિંટાળ્યું છે. કોષ્ટના હાથમાં ભાલો, તો કોષ્ટની પાસે તીર-કામડું, કોષ્ટએ લાંબો તીલચુ છરો લીધો છે. બધા ભેળા મળ્યા: હોહો! ને રાડારાડ. કોઈ કોઈનું સાંભળે નહિ. કેટલાક તો ઉમારીને દૂરથી જુએ ત્યાં નાચવા માંડે. હુસેને બધાને બેસાડી દીધા, પહેલાં બંદગી કરાવી. ઉમારીની મુસાફરીની વાત કરી. કેવા કેવા દેશો દુનિયામાં પડ્યા છે એની વાત કરી, સૌ સમજી જાય એવી ભાષામાં સંભળાવ્યું. પછી ઉમારી ઝિમ્મો થયો, બાંધો ચડાવીને બોલવા લાગ્યો. એ માતૃભાષા બૂલ્યો નથી. એક પછી એક વાત સમજાવવા માંડ્યો:

“ પિયારે *રફિક, આપણે પહેલાં આ મુલકના રાજા

* ખ્યારા દોસ્તો

હતા. આ આખો મુલક આપણો છે. આ કેનિયા પર્વતની આપણે ગાયો રાખતા. આજે આપણને ત્યાં જવાની બંધી છે. એ બંધી કોણે કરી? અંગ્રેજ સરકારે. એણે મોટાં કારખાનાં કાઢ્યાં, એમાં આપણા ભાઈઓને ઠેરની જેમ કામ કરાવે છે. નથી પૂરું ખાવા દેતા, નથી હરવા ફરવાની છૂટ, નથી ઊઘવાની છૂટ. આપણને જુદા બેસાડે, ‘બોય’ કહીને બોલાવે, આવું અપમાન કેમ સાંખીએ?.....”

લાંબું બાપણ કરી બધી વાત સમજાવી. સૌને ગળે જિતરી ગઈ. એક જુવાન હિંમત કરીને ઊઠ્યો. હુસેનનો ભણાવેલો એમાં ખામી હોય નહિ. સીધો ઉમારીને સવાલ કર્યો: “તમે કહી તે બધી વાત સાચી. ગોરાએ આવીને આ બધું કર્યું. પણ હવે એ જાન્ય કેમ? તમે બીજી વાત મૂકી દો, આ કેનિયાના બીડમાં ગાયો ચારવાની છૂટ અપાવો, બસ.”

“અપાવી દઉં, એમાં શું? આમાં ભણેલા હોય તે હાથ ઊંચા કરો.” અટીસો માણસોના હાથ ઊંચા થયા.

“ચાલો, હવે હાથ ઊંચા કર્યા છે તે બેસી રહો. બાકીના જાઓ, સભા ખલાસ. પાછા બોલાવીએ ત્યારે હાજર થજો.”

બધા ઊઠી ઊઠીને ચાલતા થયા. અંદર અંદર વાતો કરતા જાય છે: “વાત તો સાચી કરી. બાના હુસેનનો દીકરો છે હોશિયાર! કેવો બડ બહાદર છે.” ધીરે ધીરે ભણેલા સિવાયના વીખરાઈ ગયા.

ઉમારીએ એક ચરણ લખી. નીચે આ ત્રણસો માણસોની સહી કરાવી. હુસેનને કહ્યું: “બાપુ, આ ચરણ લખ કાલે હું નૈરોબી જઈશ. આપણા ઈરમાઇલ બેરિસ્ટરને મળી, ચરણ ગવર્નર ઉપર મોકલીશ.”

“બરાબર છે.”

ઉમારી નૈરોબી પહોંચ્યો. સીધો બેરિસ્ટરની ઓફિસે ગયો.

ટોપી ઉતારીને સલામ કરી. બેરિસ્ટરે જાંઝે જોયું, ઝોળખી કાઢ્યોઃ
“કાણુ ઉમારી ?”

“ડિયો બાના કૂબાન.”

“આવ બેસ. ક્યાં હતો આજ સુધી ?”

ઉમારીએ બધી વાત કરી. ઇસ્માઇલ બહુ રાજ થયો. “કહો, મારા સરખું કાંઈ કામકાજ ?”

ઉમારીએ અરજ આપી. વાંચીને બેરિસ્ટર ચકિત થઈ ગયા.

“આ તેં કેવી રીતે કર્યું ?”

ઉમારીએ બધી વાત કહી સંભળાવી.

“ચાલો આપણે જંગલખાતાના અધિકારીને મળીએ.”

“રખર કરતાં અરજ ઠીક નહિ ?” ઉમારીએ પૂછ્યું.

“આપણો ઝોળખીતો છે, ચાલ તું તારે.”

જંગલનો અધિકારી અંગ્રેજ હતો. તુમાખી તો હોય જ. પણ પરિચિત લોકો સાથે નરમાશથી વાત કરે. ઇસ્માઇલ અને ઉમારીને ખુરશી આપી બેસાડ્યા. ઇસ્માઇલે ઉમારીની ઝોળખાણુ કરાવીઃ
“એશિયાની સફરે આવેલા આ મારા ભાઈ ઉમારી.”

“એમ કે ?” મિ. પિન્ટોએ હાથ લાંબાવ્યો. શેકહેન્ડ કરી પૂછ્યુંઃ “હિંદુસ્તાન બહુ સુંદર છે, નહિ ?”

“જી હા. ”

ઉમારી જાણતો હતો કે ગેરા લોકો બણેલાની ખુશામત કરી અભણને દયાવી રાખે છે. એમની પાસેથી ગરીબને દાદ મેળવવી મુશ્કેલ હોય છે. ઇસ્માઇલે ઉમારીવાળી અરજ મિ. પિન્ટોને આપી અને જોઈ જવા કહ્યું.

“પછી નિરાંતે વાંચી જઇશ.”

“નાજી, અત્યારે વાંચો ને, લાંબી નથી. ”

પિન્ટો નજર ફેરવી ગયો. પછી ખંધાઇમાં આંખ વીંચી:
“ ઠીક છે, એનો બદાબસ્ત થઇ જશે. ખીજે કંઈ હુકમ ? ”

“ કેટલા દિવસમાં જવાબ આવશે ? ” ઉમારીએ મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો.

“ થોડા દિવસમાં નિકાલ થઇ જશે. હવે તમારે એની ચિંતા ન કરવી, એ મારા ગળામાં.”

ઉમારી સાંભળી રહ્યો. શી મીઠાશ, શી દાંડાઈ! પણ ઉમારી છેતરાય તેવો નહોતો. એણે બહાનું બહાનું કહ્યું: “ ત્યારે આ બાબતમાં આવતે મંગળવારે આપને મળીશ.”

“ બહુ સારું. જરૂર મળજો.”

બહાર નીકળ્યા એટલે ધરમાઇલે કહ્યું: “ કાલે જાહેર સભા રાખીએ. તમે મુસાફરીનો અનુભવ સંભળાવજો.”

“ ખુશીથી.” ઉમારીને તો ભાવતું તું ને વેદે કીધું.

ખીજા દિવસનું ઉમારીનું બાપણુ દરેક છાપામાં પ્રગટ થયું. એરિસ્ટર ધરમાઇલેને ત્યાં જ ઉમારીનો ઉતારો હતો. થોડાક દેશાભિમાની જીવાનિયા આવીને ઉમારીને મળી ગયા. એ ચાર દિવસમાં ઉમારી શિક્ષિતવર્ગમાં જાણીતો થઈ ગયો. નૈરાખીના બાપણુથી પ્રેરાઇને કંપાલાના યુવકમંદે ઉમારીને નિમંત્રણ મોકલ્યું. ઉમારી કંપાલા પહોંચ્યો. એશિયાઇ અનુભવ કહી સંભળાવ્યા. ઉમારીના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વમાં જીવાનો અંગતર્થ ગયા. કંપાલાથી ઝાંઝા, દારેસલામ, અને મોગ્યાસા એમ ચક્રર લગાવી ઉમારી અઠવાડિયામાં નૈરાખી આવ્યો. સીમો પિન્ટોને મળ્યો. અરજીનો જવાબ માગ્યો. પિન્ટો સમજી ગયો હતો કે ઉમારી જખરો ‘ ધાંધલિયો ’ છે. એણે રોકડું પરખાવ્યું: “ આમાં કંઈ ખતી શકે તેવું નથી. હું લાચાર છું.”

ઉમારી ચાલી નીકળ્યો. ઘેર જઇને બાપુને વાત કરી. ફરી

વાર બધાને એકઠા થવાનું હુસેને કહેણ મોકલ્યું. શુક્રવાર આબ્યો, સભા ભરાઇ. ઉમારીએ બનેલી હકીકત અસરકારક રીતે કહી સંભળાવી. પછી પૂછ્યું: “ છે કોઈ એવો એક જુવાન, જે મનાઇ કરેલી જગ્યાએ જઇ ગયો ચારે ? ના પાડવા આવે તેને તીરે મિંધવો, પાસે ચડે તેને બાંહે પડેની લેવો. છે કોઇ જુવાન ? ”

તરત એક જુવાન ઊઠ્યો: “ હું તૈયાર છું.”

એ જ વખતે એને બે ગાયો આપી. ઉમારીએ પોતે તીર-કામઠું બંધાવ્યું, હાથમાં બાલો આપી વિદાય કર્યો.

ઉમારીએ ફરી ગર્જના કરી: “ હવે જેટલા જવાંમદ હો એ નામ લખાવી દો. એક પછી એક ગોચરમાં મોકલતા જશું, બાંહે જે થવાની હોય તે થાય.”

દોઢસો નામ નેધાયાં !

ઉમારીએ એમને ચેતવણી આપી: “ જુઓ, હજી નામ કઢાવી નાખવા હોય તો છૂટ છે. ત્યાં ગયા પછી પાછા નાસી આવશે તો ગોળીએ વિંધી નાખીશ.”

“ કખૂલ, કખૂલ ! ” જુવાનો ગરજ ઊઠ્યા.

“ હવે બરાબર ચેતતા રહેજો. બાપુએ તમને બે વરસ ભણાવ્યા છે એટલે મારે કાંઇ કહેવાનું નથી. પણ યાદ રાખજો કે આ રમત નથી. સરકારી માણસો આપણને પકડવા આવશે. આપણે જંગલોમાં ભરાઈ જવું. મારું ડેકાણું હું બદલી નાખવાનો છું. જેને જવાનો વારો હશે તેને બબર પહોંચાડ્યા કરીશ. તમારાં ઠામ ડેકાણાં આપતા જજો. બાપુ અહીં રહેવાના છે. બસ, જાઓ, હવે અલ્લાખેલી.”

હુસેનને શિર નમાવી સૌ ચાલ્યા ગયા. આ બધી તૈયારી જોઈ જુવાનોને નવીનતા લાગી. મજ પડુ આવી. ઉમારીએ આ કોઠે પડી ગયેલા અને નજીવા લાગતા અન્યાયને પ્રજના અપમાન

તરીકે વર્ણવ્યો. નૈરોબી, મોમ્બાસા, કંપાલા, દારેસલામ અને જંગલમાં સ્વાહિલી ભાષામાં વર્તમાનપત્રો નીકળતાં હતાં. હરેક છાપામાં ઉમારીએ પોતાની સહીથી સજ્જસજ્જિતો અહેવાલ મોકલી આપ્યો. સાથેસાથ યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા અને કેનિયાને એક થઈ આ અન્યાય સામે પોકાર ઉઠાવવા હાકલ કરી. નૈરોબીના એક ચાલાક છાપાવાળાએ ઉમારી નૈરોબી આવ્યો ત્યારે એનો ફોટો લઈ લીધો હતો એ છાપી માર્યો! બીજાં છાપાંએ એની નકલ કરી. દૂર દૂરનાં જંગલમાં છાપાં વંચાતાં થઈ ગયાં હતાં. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં, પોતાનો દેશ અને પરદેશી રાજ્ય એટલી વાત લોકો સમજતા થયા હતા. અને કેનિયા યુગાન્ડા ટાંગાનિકા મળી પૂર્વ આફ્રિકા એક છે, એવી ભાવના ધરમાછલ ઓરિસ્ટર જેવા આગેવાન મનાતા લોકોએ પ્રજામાં પ્રગટાવી હતી.

એમાં ઉમારીએ મોકલેલ પહેલો જીવાન ગાયો ચારવા ગયો તેવો જ, બીડના રખવાળે એને ગોળીએ વિંધી નાખ્યો! બસ, પછી પૂછવું શું? ઉમારીની કલમ અને અંગ્રેજના અત્યાચાર! દેશમાં હાહાકાર મચી ગયો. પ્રલયના વંદોળિયા માફક આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં સમાચાર ફરી વળ્યા. મોટાં શહેરોમાં વિરોધ માટે સભાઓ ભરાઈ. અધિકારીઓ જાગી ગયા, ઉમારી ઉપર વોરંટ ફૂટ્યું!

હિંમતે મરદા તો.....

મે આસાથી મસાકા સુધી અને માંઝાથી દારૈસલામ સુધી ઉમારીની હાક વાગવા માંડી. એને જખ્ખે કરવા લશ્કરી પલટણો ડુંગરે ડુંગરે પથરાઇ ગઇ.

ઉમારી ખુદાને આશ્વરે મોજ માણે છે. એણે અધાર જંગલમાં ઊંડું કોતર શોધી કાઢ્યું. ત્યાં બાદશાહી દીવાનખાનું બનાવ્યું. ઘાસના ગાદીતકિયા, ઘાલની શેતરંજીઓ, ભીંતે નકશા લટકાવ્યા. દેશ-પરદેશનાં છાપાં આવે છે, એક પથ્થર ઉપર ખડિયો, કલમ, કાગળ, પેન્સિલ—જણે કોઇ વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ !

એક દિવસ ઉમારી કાંઇક લખે છે. આદમ પ્રાઈમિસ ઉપર બટાટા બાફે છે, એ વખતે સલીમે આવી સમાચાર આપ્યા:

“ બાપુ પકડાઇ ગયા ! ”

“ હોય નહિ ? ” આદમ લિભો થઇ ગયો.

ઉમારી હંડે કલેજે બેસી રહ્યો. એણે કહ્યું: “ હું તો ધારતો જ હતો. આટલા દિવસ ન પકડયા એ જ નવાઈ.”

“ પણ બાપુની બેઠજીતી બહુ કરી. એક ગોરાએ બાપુને પગની લાત મારી આગળ થવા કહ્યું ! ”

“ અને તું સમાચાર દેવા અહીં આવ્યો ? ” ઉમારીનું હંડું લોહી તપી ગયું. એણે ત્રાડ મારી: “ બાપુને લાત મારનારના ત્યાં ને ત્યાં ટુકડા કેમ ન કર્યા ? ”

સલીમ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો.

ઉમારી વિચારમાં પડ્યો. એને ચિંતા પેઠી કે મારો પતો

મેળવવા આપુ ઉપર ન ગુન્જરવાના સિતમો ગુન્જરશે. બેમાંથી એકેયે ખાધું નહિ.

પણ ખુદા ઉમારીની તરફેણમાં હતા. ઉમારીનો અધો શોક ટળી જાય તેવી એણે પેરવી કરી રાખી હતી. સાંજે ટપાલમાં એક પત્ર આવ્યો. હિંદુસ્તાનથી એ આવ્યો હતો. ઉમારીએ ગૌચરની લડાઈ શરૂ કરતી વખતે બાના જુમ્માને પત્ર લખ્યો હતો, સાથે કૃષ્ણા ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી હતી. આજનો પત્ર ચિઠ્ઠીના જવાબમાં હતો. કૃષ્ણાએ લખ્યું હતું: “આવતા સોમવારે તમારા તરફ આવવા બપડું છું.”

ઉમારીનો શોક ગળી ગયો. આદમને મોંઝાસા સામા જવા કહી દીધું.

આદમ ઉમારીનો બાલમિત્ર હતો. બન્ને નૈરાખી સાથે લણુતા. આદમ ટ્રેન્ડુએટ હતો. ઉમારીને અંગ્રેજી પૂરું આવડતું નહિ એટલે આદમ બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. સ્વાહિલી ભાષામાં લખેલા ઉમારીના તેજસ્વી લેખોનું ભાષાંતર કરી આદમ દેશપરદેશનાં છાપાંમાં મોકલી આપતો. એક અમલદારનું ખૂન કર્યું હતું, એ એની મોટી લાયકાત હતી. ઉમારીએ કૃષ્ણાની વાતો આદમને કરી હતી. કૃષ્ણાનો મદાનગીભર્યો વર્તાવ એને બહુ ગમતો.

“કૃષ્ણાબહેન આવે એટલે આપણે એક છાપું કાઢીએ.”

“જરૂર.” સાહિત્યરસિક આદમે સૂચના વધાવી લીધી.

“મશીન વગેરે તો મળી રહેશે. રાંતોરાત નૈરાખીમાં છપાવશું.”

“એ તો બધું થઈ રહેશે.”

“ત્યારે તું પરમ દિવસ મોંઝાસા જઈશ ને? ડાયરીમાં લખી લીધું?”

આદમે નોંધ કરી લીધી.

“તું સપડાઈ નહિ જાય, આદમ?” ઉમારીએ શંકા કરી.

“અરે, મને કોણ ઓળખવાનું છે? આજે વીસ વરસનો

જુવાન છું, કાલે બાવન વરસનો છુટ્ટો થઈ જઈશ. આજે આફ્રિકન હાસી છું, કાલે યુરોપિય ગોરો થઈ જઈશ.”

“એમાં તને શીખવવું પડે તેમ નથી.”

સાંજે બન્ને ભાષ્યબંધ જમવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં કમાલ તાબ સમાચાર લાવ્યો: “નૈરોબીનો પોલીસ ઇન્સપેક્ટર બાપુને પકડી જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં કોઈએ એનું ખૂન કર્યું !”

“સહી.....” આદમ બોલવા જતો હતો ત્યાં ઉમારીએ આંખને ઇસારે એને રોક્યો. કમાલને કહ્યું: “ઠીક જા, તું જમ્યો કે નહિ? નહિતર ચાલ તૈયાર છે.”

“જમ્યો બાના, હમણાં જ કેળાંની આખી લૂમ ખાઈ ગયો.”

“ત્યારે હરકત નહિ.”

હુસેન પકડાયાના અને ઇન્સપેક્ટરના ખૂનના સમાચારની એક પત્રિકા ઉમારીએ બનાવી. રાતોરાત નૈરોબી મોકલી છપાવી નાખી. બીજે દિવસે દેશભરમાં શહેરોમાં અને જંગલોમાં હાથોહાથ વહેંચાઈ ગઈ. આદમની લેખિનીએ પરદેશનાં છાપાંમાં “આફ્રિકામાં ક્રાન્તિનું મંગળાચરણ” એ મથાળા નીચે જોરદાર લેખ મોકલી આપ્યો.

જગત આખું ચાંચીને હેરત પામ્યું.

ગૌચરની લડાઈ ઉમારીના ગુપ્તવાસને લીધે ભાંગી પડી. હુસેનની ધરપકડથી જુવાનો નરમ પડી ગયા. પણ ઉમારી હાર ખાય એવો ક્યાં છે? એણે જંગી યોજનાઓ તૈયાર કરવા માંડી. કૃષ્ણના આવવાના સમાચારથી એનું જોર બમણું થયું.

આદમ મોંઘ્યાસા જવા તૈયાર થયો ત્યારે ઉમારીએ બલામણુ કરી: “જાણે કૃષ્ણાબહેન આફ્રિકાની સફરે આત્યાં છે. એવો જ દેખાવ કરજો. એમનો ઉતારો આપણા નૈરોબીના હિંદી વેપારી લક્ષ્મીદાસને ત્યાં રખાવજો. એકવાર કૃષ્ણાબહેન આપો પૂર્વ આફ્રિકા ફરી લે, પછી જ અહીં મને મળવા આવે તેવી ગોઠવણુ કરજો.”

આદમે વેશપલટો કર્યો. બેતિર વરસનો છુટ્ટો બન્યો. લાંબી દાઢી ચડાવી, આરબનો પોશાક પહેર્યો. કાંઈ અમીર કુટુંબનો હોય તેવો દમામ રાખ્યો. કમાલને નોકર તરીકે સાથે લીધો. નૈરોબીથી બીજા વર્ગમાં મેમ્બ્રાસા પહોંચ્યો.

ઝોળખીતા આરબને ત્યાં ઉતારો કર્યો. તબિયતને બહાને દાકતર મથુરચંદને બોલાવી, કૃષ્ણાના આગમનના સમાચાર આપ્યા. દાકતર પોતે મોટર લઇ વિમાની સ્ટેશને સામા ગયા.

વિમાનમાંથી ઊતરતાં જ કૃષ્ણાને દાકતરે ઝોળખી કાઢી. ઉમારી પરના કાગળમાં જ કૃષ્ણાએ જણાવી દીધું હતું કે “હમણાં હું મદ્રાસી સ્ત્રીનો પેશક પહેરું છું, તો સામા આવનારને એ નિશાન આપજો.”

દાકતર કૃષ્ણાને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. ત્યાં આદમ હાજર હતો. ખાનગી ઓરડામાં બેસી તેણે ઉમારીના સમાચાર આપ્યા. એનો સંદેશો કહ્યો.

“પણ હું એકલી અગ્નણી કેવી રીતે ફરી શકીશ ? અથવા ફરીશ તો પણ તમને શો ફાયદો થશે ?” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“આપની સાથે મજૂર તરીકે અમારો એક માણસ રહેશે. તે એલએલ. બી. વકીલ છે, નવજીવાન છે, ઘણો ભાવનાશાળી છે. નૈરોબીની યુવક પ્રવૃત્તિનો પ્રાણુ છે. સભાઓ વગેરે એ ગાઢવી દેશે, જંગલોમાં એ લઇ જશે, ખાસ ખાસ માણસોની ઝોળખાણુ પણ એ કરાવશે. મારા જેટલો જ એ બધી વાતથી માહિત ગાર છે.”

“એ ક્યાં છે ?”

“આપને નૈરોબીમાં મળશે.”

“ચોક્કસ ?”

“હા, એમાં ફેર ન પડે.”

“ હું એક વાર ઉમારીભાઈને મળી જાઉં તો ? ” કૃષ્ણાનું ઉમારીને મળવાનું બહુ મન હતું.

“ એ નહિ બને. એમાં મોટું જોખમ છે. ત્યાં આવ્યા પછી તમે બહારનું કામ ન કરી શકો. ”

“ ઠીક ત્યારે, પછી મળશું. ઉમારીભાઈની તબિયત તો સારી છે ને ? ”

“ બહુ મજાની. ”

આદમ જરૂરી સૂચનાઓ આપી છૂટે પડ્યો. હિંદુસ્તાનથી નીકળી ત્યારે કૃષ્ણાના મનમાં હતું કે આફ્રિકાને કિનારે પગ મૂકતાં જ ઉમારી મળશે. ગુલામ પ્રણને સ્વાધીન બનાવવા કૃષ્ણા અહીં આવી હતી. પરંતુ એના દિલમાં ઊંડે ઊંડે ઉમારીની સાથે રહી કામ કરવાની લાલસા હતી. એ બાલમિત્રો દેશસેવા ખાતર જેલ જાય, તેને બદલે સાથે રહેવા ખાતર જેલ વેડે એના જેવી એ મનોવૃત્તિ હતી. ઉમારીને મળ્યા સિવાય કામ પર ચડવું પડ્યું તે કૃષ્ણાને પહેલી ક્ષણે ન ગમ્યું, પણ બીજી જ ક્ષણે પોતાની સહજ કર્તવ્યભાવનાથી એણે કામમાં મન પરાવી દીધું.

સાંજની ગાડીમાં કૃષ્ણા નૈરોબી ગઇ. દાકતરે અગાઉથી તાર આપી દીધો હતો. લક્ષ્મીદાસ શેઠ સ્ટેશને હાજર હતા. સાથે ‘ બોય ’ હતો. એણે કૃષ્ણાને બહુ માનથી સલામ કરી. ચક્રાર કૃષ્ણા તરત સમજી ગઈ કે આ બોય તે બીજો કોઈ નહિ પણ ઉમારીનો નવજુવાન સાથી મામુદ. કૃષ્ણાએ મામુદ સાથે મજૂર જેવો જ વહેવાર રાખ્યો. લક્ષ્મીદાસને ઘેર જઈ કૃષ્ણાએ છાપું ઉઘાડ્યું. એમાં મામુદની હોશિયારી દેખાઇ આવતી હતી. છાપું અંગ્રેજી-સ્વાહિલીમાં હતું. મોટા અક્ષરે કૃષ્ણાના આગમનના સમાચાર છપાયા હતા. સાથે કૃષ્ણાનો ટૂંક પરિચય આપવામાં આવ્યો હતો. છેવટ લખ્યું હતું: “ એવો કયો કમભાગી જુવાન હશે જે બગાસામાં

આવેલો સાકરનો ગાંગડો કકડાવી નહિ જાય ? આપણે કૃષ્ણામ્માનો પૂરો લાભ ઉઠાવીએ.”

સાંજે કૃષ્ણાએ હિંદીકલખમાં લાપણ આપ્યું. “ખરો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય મનુષ્ય કોઈને ગુલામ રાખી શકે નહિ.” અને “પૃથ્વી પર એક પણ માણસ પરાધીન હોય ત્યાં સુધી સાચો સ્વાધીન પુરુષ સુખે સ્મૃત શકે નહિ.” એ જે વાક્યોમાં આખા વ્યાખ્યાનનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. સભામાં હાજર રહેલા યુરોપિયન લોકો ઉપર પણ આ લાપણની ઊંડી અસર પડી. કૃષ્ણાની જીરુસાદાર વાણી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી સભા મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ. વ્યાખ્યાનનો શબ્દેશબ્દ છપાઈ ને શહેરોમાં અને જંગલોમાં પહોંચી ગયો.

લગભગ પોણોસો વર્ષ પહેલાં, હિંદ પરાધીન હતું એ કાળે, એક એની બેસન્ટ નામની ભણી અને માયાળુ બાઈ હિંદની મદદે આવી હતી. હિંદીઓએ એને જે લાગણી અને પ્રેમભર્યા માનથી વધાવી લીધી હતી, તેવી જ રીતે આફ્રિકાવાસીઓએ કૃષ્ણામ્માને વધાવી લીધી. સભા પૂરી થતાં જ યુવકસંઘના મંત્રીએ કૃષ્ણાની મુલાકાત લીધી. આફ્રિકન જીવાનોને જે શબ્દ સંભળાવવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણાએ બહુ આનંદથી આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

રાતે જે ચાર જીવાન કૃષ્ણાને મળી ગયા. ઍરિસ્ટર ઇસ્માઇલ મળી ગયા. કૃષ્ણાએ મામુદને ચેતવણી આપી: “હું આવી છું તમારે માટે, પરંતુ કોઈ એવી ચળવળ હાથ નથી ધરવાની, જેથી મારે સરકાર જોડે અથડામણમાં આવવું પડે. એકવાર મારે પૂર્વ આફ્રિકાના યુવકોને મળી લેવું છે. એમાંથી આગળ પડતાનો પરિચય સાધવો છે. શહેરની અને જંગલની વસ્તીની તાકાત માપી જોવી છે. તારે બહુ સંભાળથી અને ધીરજથી કામ લેવું જોઈએ.”

“એ બાબત માં હું હવે સાવચેત રહીશ. આજના અહેવાલમાં જ

એ લીટી લખી નાખું છું કે “આફ્રિકાવાસીઓની સંસ્કારિતા અને સમાજરચનાનું નિરીક્ષણ કરવા આવેલાં કૃષ્ણામ્મા” મામુદે વકીલાતનો ઉપયોગ કર્યો.

“રાજકીય શબ્દ ન આવે એવું નહિ, પણ હું ઉમારીને ઓળખું છું, એની બોલાવી આવી છું, એની ચળવળમાં ભાગીદાર થવા માગું છું, એ વાતની ગંધ સરખી ન આવવી જોઈએ.” કૃષ્ણાએ મુત્સદ્દીગિરીનો પહેલો પાઠ શીખવ્યો.

“સમજ્યો. ત્યારે કાલે કંપાલાથી આપને નિમંત્રણ મળે તેવી ગોઠવણ કરું?”

“ના. હું નાઇલનું મૂળ જોવા જાઉં જવાની છું. ત્યાંથી આપણે કંપાલા આંટો મારશું. હિંદી સભા મને બાપણ આપવા કહેશે, તો ખીજે દિવસે તમારા યુવકસંઘમાં પણ બોલીશ. આસપાસનાં જંગલનું પણ એમ જ. આટલામાં કોઈ પ્રસિદ્ધ જગ્યા છે કે? તો એ બહાને ગામડાના અને જંગલના લોકોને મળી લઇએ.”

“જુ હા, કીકુયુનું તળાવ અને થીકાફોલ્સ બે સ્થળ જોવા દેશ્વરેશાવરના લોકો આવે છે.”

“બસ, ત્યારે કાલે સાંજે વાત. લક્ષ્મીદાસને સાથે લઇ લઈશું.” કૃષ્ણાએ કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો.

સાંજે આફ્રિકન જુવાનોને કૃષ્ણાએ મનુષ્યત્વ શી ઓળખ છે તે સમજાવ્યું. સંસ્કારિતા કેળવ્યા વિના કોઈ રાષ્ટ્ર પ્રગતિ કરી શકતું નથી તે સમજાવ્યું અને સંસ્કારિતા સ્વાધીન રાષ્ટ્રો જ કેળવી શકે એમ જણાવી જણાવત થવા કહ્યું.

ખીજે દિવસે લક્ષ્મીદાસને લઇ જંગલમાં બપોડી. ગામડાના અને જંગલના લોકોને મળી. વાત કરતાં લોકોને મોઢેથી ઉમારીનું નામ સાંભળી કૃષ્ણાને સાશ્વત આનંદ થયો. બાના હુસેનને કેદ

પૂર્વાની વાત સૌ જાણતા હતા. ગૌચરના ઝગડામાં કેટલાયે જીવાનોએ પ્રાણ આપ્યા એ એમને ખબર હતી. કૃષ્ણાએ લોકો સાથે સ્વાહિલી ભાષામાં વાતો કરી. ઉમારી સાથેની મુસાફરીમાં ગમ્મત ખાતર શીખેલી ભાષા કૃષ્ણાને આમ ઉપયોગી થઈ પડી. મોંઝાસામાં પગ મૂક્યો ત્યારથી સ્વાહિલી ઉપરનો કાળૂ એ જમાવવા માંડી હતી. મામુદ સાથે અચૂક એ જ ભાષા વાપરતી. મામુદ કહેતો: “તમને એક માસમાં ભાષણ કરવા જેટલી ભાષા આવડી જશે.” જવાબમાં કૃષ્ણા હસીને કહેતી: “આજે જ ભાષણ કરવાને તૈયાર છું.”

મોડી રાતે ઘેર આવ્યા ત્યારે સી. આઈ. ડી.વાળો એટલે બેઠો હતો. મામુદની ચાલાક નજરે એને જોઈ લીધો. લક્ષ્મીદાસ અને કૃષ્ણા ધરમાં ગયા પછી મોટરમાંથી ફોટોગ્રાફ વગેરે લઈ મામુદ પગથિયે ચડ્યો એટલે પેલો માણસ નજીક આવ્યો. મામુદના કાનમાં પૂછ્યું: “ક્યાં જઈ આવ્યા શેઠાણી?”

“થીકા ફોલ્સ!”

ડાયરીમાં નોંધ કરી એ રસ્તે પડ્યો. અંધારામાં હસતા મામુદનો ચહેરો ન દેખાયો, પણ એના ચળકતા દાંતે પગથિયાં પર અજવાળું પાથરી દીધું.

ખીજે દિવસે છાપાને પહેલે પાને છપાયું: “કૃષ્ણામ્મા જીવન તરફ: નાઇલનું મૂળ જોઈ કંપાલાની મુલાકાત લેશે. ત્યાં પોતાના હિંદી મિત્રોને મળી બરારા ઉપરનાં જંગલોમાં ઘોળા હાથી જોવા જશે!”

આવી લીડતી મુસાફરી કરનારા પ્રવાસીઓ આફ્રિકામાં રોજ આવતા. એવાની પાછળ સી. આઈ. ડી. દોડાવ્યે શે. ફાયદો? અમલદારોએ કૃષ્ણા તરફ ખાસ ધ્યાન ન આપ્યું.

કૃષ્ણા જીવન થઈ કંપાલા પહોંચી. યુગાન્ડાનો રમણીય પ્રદેશ જોવા ન શકાતાં કૃષ્ણાનું મન આફ્રિકન જીવાનોને મળવા

તલસી રહ્યું. ત્યારે એને ખબર પડી કે ખૈયરઘાટ અને એવા જ આકર્ષક દેખાવામાં ઉમારીનું મન કેમ નહોતું ખૂંચતું. કૃષ્ણાને પૂર્વ આફ્રિકા સ્વતંત્ર કરવાની લગની લાગી હતી. રાતદિવસ ખીજો વિચાર નહોતી કરતી.

કંપાલામાં કૃષ્ણાનો ઉતારો હિંદી વેપારીને ત્યાં હતો. જાહેર સભાઓ અને ખાનગી મંત્રણાઓ કરી. આફ્રિકન જુવાનોનાં દિલ એણે છતી લીધાં. કૃષ્ણા જંગલમાં રખડી આવી. યુગાન્ડામાં એને કેળવણી વધારે લાગે—પણ એવી જાતની કેળવણી કે જેથી ગુલામીનાં મૂળ છીડાં ગયાં હતાં. સરકારી નોકરીમાં કારકૂન જેવી જમ્યાઓ આફ્રિકનોના હાથમાં હતી. ખન્યા તેટલા જુવાનોનો અંગત પરિચય કરી તેણે કંપાલા છોડ્યું.

ટાંગાનિકાનું તરતું ખંદર માંઝા. ત્યાં પણ ઉમારીનું નામ મવાઇ રહ્યું હતું. કૃષ્ણાએ એ માંઝ મજબૂત કરી. સ્વાહિલી ભાષામાં ભાષણો કરવાં એ કૃષ્ણાને મન રમત વાત થઇ પડી હતી. એ ભાષણો સીધાં રાજદ્વારી નહિ છતાં એટલાં લોકપ્રિય થઇ પડ્યાં કે યુરોપિયન અને એશિયાવાસી સુદ્ધાં એનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. છાપાવાળાઓએ તો પાછું વાળેને જોયું જ નહિ. ફોટા સાથે ભાષણો છાપવાં, વ્યાખ્યાનનો એક મુદ્દો લઇ એના પર અગ્રલેખ લખવા, એમ હાંક્યે રાખ્યું.

કૃષ્ણા ટાંગાનિકા વિધીને દારેસલામ પહોંચી. એ પોતે પહોંચી તે પહેલાં એની કીર્તિ પહોંચી ગઇ હતી. દારેસલામથી મોંઝાસા આવતાં અર્ધો દિવસ જંગલમાં ગિતરી, પણ એટલામાં એણે લોકોને ઘેલા કરી મૂક્યા.

કૃષ્ણા મોંઝાસા આવી; દાકતર મથુરચંદના ઘરમાં પગ મૂક્યો ત્યાં આપણા યુદ્ધ આરંભે ઊભા થઇને એને સલામ કરી !

કાવતરું

અથવા

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની પૂર્વતૈયારી

દા કાર કામનું બહાનું બતાવી બહાર ગયા, એટલે કૃષ્ણાએ મામુદને કહ્યું: “ તું બહાર ઊભો રહે, કોઈ આવે તો ખોખારો ખાજે.” મામુદ બહાર ગયો. આદમે વાત શરૂ કરી:

“ તમારી મુસાફરીની હકીકત રોજરોજ અમને મળતી હતી. તમારાં ભાષણો અક્ષરશઃ અમે વાંચતા હતા. ઉમારીભાઈના આનંદનો પાર નથી. હવે તમે એમને એક વાર મળી જાઓ, પછી આગળ યોજના ધડી શકાય.”

“ તમે કહો ત્યારે હું તો તૈયાર જ છું.”

“ તમારે એવી રીતે આવવાનું છે કે જેથી તમારા બહારના કામને ધક્કો ન પહોંચે.”

“ મારે ક્યાં બહાર રહીને કામ કરવું છે ?”

“ ઉમારીભાઈની ઇચ્છા એવી છે કે તમારે નૈરોબી રહી કોઈ હિંદી સંસ્થામાં કામ કરવું અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા છૂપી રીતે ચળવળને મદદ કર્યા કરવી.”

“ એ કેમ બને ?”

“ આ પત્ર વાંચો.” આદમે પત્ર આપ્યો.

પત્ર વાંચતાં કૃષ્ણાનું મોઢું મલક્યું. ઉમારીની હોશિયારીની એણે મનમાં પ્રશંસા કરી. પત્ર નૈરોબીવાળા લક્ષ્મીદાસ શેઠનો હતો. નૈરોબીના હિંદી કન્યાવિદ્યાલયનાં મુખ્ય અધિકષત્રી તરીકે કૃષ્ણાની નિમણૂક કર્યાના ખબર આ પત્રમાં હતા. કૃષ્ણાએ કાગળ ખીસામાં મૂકી પૂછ્યું: “ મારે ક્યારે નીકળવાનું છે ?”

“આજે જ.”

“બહુ સારું. તમે ક્યાં જશો?”

“જંગલમાં.”

“હીક, ઉમારીબાપને કહેજો કે હું થોડા દિવસમાં મળી જઈશ.
મામુદ બધી જગ્યાનો માહિતગાર છે કે?”

“મારાથી વિશેષ.”

“ત્યારે વાંધો નહિ.”

આદમે રજા લીધી. કૃષ્ણા આ જીવાનોનાં સાહસ અને
સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ જોઈ છક થઈ ગઈ.

સાંજની ગાડીમાં કૃષ્ણા નૈરોબી જવા નીકળી. સીધી
વિદ્યાલયમાં જ ઊતરી. બીજે દિવસે હિંદી છાપાંઓએ મોટા અક્ષરે
છાપ્યું: ‘કન્યાવિદ્યાલયનાં નવાં મુખ્ય અધિકારી.’ કૃષ્ણાને એક
કેળવણીકાર તરીકે વર્ણવી આફ્રિકાવાસી હિંદીઓનો કન્યાકેળવણીનો
પ્રશ્ન હવે ઊકલી જશે એવી આશા બતાવી. વાંચીને અમલદાર-
વર્ગમાં થોડી ધણી શંકા હતી તે પણ નાબૂદ થઈ.

વિદ્યાલયના કામમાં કૃષ્ણા એતપ્રેત થઈ ગઈ. વિદ્યાલય
સિવાયની વાતનો વિચાર સુદ્ધાં જાણે છોડી દીધો. તે એટલે સુધી
કે મામુદને ચિંતા થવા લાગી. એને થયું કે આ કૃષ્ણામાં ક્યાંક
ઉમારીને ભૂલી ન જાય? પોતાના દેશહિતમાં આફ્રિકન હિત
વિસરી ન જાય? મહિનો પૂરો થયો છતાં કૃષ્ણાએ બીજી
વાત ઉચ્ચારી નહિ ત્યારે મામુદે એકાંત મેગવી કહ્યું: “કૃષ્ણા
બહેન, બાના ઉમારી તમારી મે’ની જેમ રાહ જોતા હશે. તમે
તો આ કામમાં મશગુલ થઈ ગયા છો; પણ ત્યાં એ લોકો તમારી
ખાતર કાર્યક્રમ અટકાવી બેઠા હશે.” કહેતાં કહેતાં મામુદનો
ચહેરો ચિંતાતુર થઈ ગયો. અવાજમાં એની દુભાએલી લાગણીનો
સ્પષ્ટ પડઘો પડતો હતો.

“એ મારા ધ્યાન બહાર નથી મામુદ ! તને ખબર નથી પણ મારું દિલ ઉમારીલાઇને મળવા તલસે છે, જેવું ગાયનું પોતાના વાહરડાને. અને જે કાર્ય માટે હું હિંદથી અહીં આવી છું તેને વિસરી જાઉં તો સૂર્ય પશ્ચિમમાં જાગે, ખબર છે? હજી કાલે જ વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં કન્યાઓને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો તથા પહાડોમાં પર્યટને લઇ જવાનો ઠરાવ મેં પસાર કરાવ્યો. આપણે થોડા દિવસમાં ઉમારીલાઇને મળશું. તું બિલકુલ ચિંતા ન કરતો ભાઈ !” કૃષ્ણાએ મીઠાશથી અને હેતથી મામુદનું મન મનાવ્યું.

ત્રીજે દિવસે કન્યા વિદ્યાલય પર્વતરાજ કેનિયાની સફરે જાપડ યું. પચાસ વિદ્યાર્થિનીઓનો કાફલો લશ્કરી ઢબે સ્ટેશને ચાલ્યો. બધાંનો પોશાક એકસરખો હતો: ખૂટ મોજા, પહેરણ ચડી, માથું ઉધાડું. ડાબા હાથમાં બિન્દો, જમણા હાથમાં કાન સુધીની લાઠી. ચચ્યારની હારમાં સ્ટેશને પહોંચ્યાં. આજે ધણે વર્ષે કૃષ્ણાએ શિકારી પહેરવેશ ચડાવ્યો. ગોઠણ સુધીના ખૂટ ઉપર ખાખી ચડી ઢંકાઇ ગઇ. અર્ધા ફોટ ઉપર ચામડાનો પટો બાંધી કેડે તલવાર લટકાવી. માથે કાખૂલી સાંકે બાંધ્યો. પાછળ મામુદ બંદૂક ઉપાડી ચાલ્યો. સ્ટેશન ઉપર લક્ષ્મીદાસ સાથે થોડી વાતચીત કરી પોતાના ખાસ ડબ્બામાં ચડી. વિદ્યાર્થિનીઓએ તાળીઓના અવાજથી એને ગમ્મતભર્યો આવકાર આપ્યો. કૃષ્ણા રમત ગમ્મતમાં પૂરો લાગ બજવતી. ગાડી જાપડી એટલે એક કુમારીએ પોતાની બંસી છોડી, કૂચનું ગીત ઉપાડ્યું. પગથી બધાં તાલ આપવા માંડ્યાં. હમો આખો ગાજવા લાગ્યો, તાનમાં સૌ ડોલવા માંડ્યાં.

કેનિયા પહાડ નૈરાખીથી લગલગ બસો માઇલ થાય. એની ઊંચાઇ અઢાર હજાર ફૂટ, ખરકથી શિખર ઢંકાઇ રહેતું. આખો

પ્રદેશ અતિશય રળિયામણો હતો. વિદ્યાર્થીનીઓએ કદી આ મુલક જોયો નહોતો. કૃષ્ણને પ્રતાપે એમને આજે કેનિયા પર્વતનાં દર્શન થવાનાં હતાં.

નૈરી સ્ટેશને કાફલો ઊતરી પડ્યો. ત્યાંથી પૈદલ જવાનું હતું. સ્ટેશનથી થોડે દૂર હિંદી જમીનદારનો શાળો હતો. ત્યાં એનો નાનકડો અંગલો હતો. એ પોતે બાગ્યે જ શાળામાં આવતો. કૃષ્ણાએ અંગલાનો કબજો લીધો. અગાઉથી આવેલા રસોઈયાઓએ બોજન તૈયાર રાખ્યું હતું. રાત શાળામાં જ ગાળવાની હતી. જમીકારવી મોડી રાત સુધી કલ્સોલ કરી, ચાક્યાંપાક્યાં સૌ ઊધી ગયાં.

પહાડી ઉપર પથરાએલી રાત સમસમાટી કરવા લાગી. મધરાત વીતવા આવી એ વખતે ભૂંડ જેવું એક જનાવર ઝાડીમાંથી બહાર નીકળ્યું, સપાટાઅંધ ટેકરી પર ચડવા માંડ્યું. અંગલામાં સૌ સૂતા છે, માત્ર મામુદ જાગે છે. ઘડીએ ઘડીએ એ અંગલા ફરતો આંટો મારે છે. ચોમેર નજર ફેરવી પાછો વળે છે. ચોથી વાર આંટો મારી પગથિયે ખેડો ત્યાં એની નજર પેલા ભૂંડ ઉપર પડી. મામુદ એકદમ ઊભો થયો, ધીમે પગલે ભૂંડ સામે ચાલ્યો. ચાર હાથનું છેડું રહ્યું એટલે મામુદે ખોંખારો ખાધો. ભૂંડ બે પગે ઊભું થયું. ઊભા થતાં જ ચામડી પાછળ પડી ગઈ, અંદરથી આદમ નીકળ્યો ! બન્ને હસ્યા, ભેટ્યા. આદમે મામુદના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. દયાતે પગલે બન્ને ઉપર આવ્યા. કડકડતી ઠંડી હતી છતાં કૃષ્ણા અધખોલું બારણું રાખીને સૂતી હતી. મામુદ ધીરે રહીને ઝોરડામાં પેઠો. પલંગ નજીક જઈને કૃષ્ણાના પગને અંગુઠો ટકોરો માર્યો. કૃષ્ણા ખેડી થઈ ગઈ. “કોણ મામુદ.”

“જી હા, બહાર આદમ રાહ જુએ છે.”

“ચાલો, હું તૈયાર છું.”

જાડો ધાબળો ઓઢી કૃષ્ણા બહાર આવી. અવાજ થવાની

ખીંકે ઉઘાડે પગે તે ચાલતી થઇ. બારણું ખાલી વાસી મામુદ બહાર બેઠો. કૃષ્ણા અને આદમ ટેકરી ઊતરી જંગલમાં અદરય થયાં.

“હવે આપણે સલામત છીએ.” બેએક ગાઉ ચાલ્યા પછી આદમે કહ્યું.

“આપણે કેટલુંક દૂર જવાનું છે ?”

“હજી અર્ધો કલાક લાગશે.”

“આપણે મોડામાં મોડા પાંચ વાગે પાછા ઠેકાણે પહોંચી જવું જોઈએ.” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“જરૂર પહોંચી જશું.”

અગોચર રસ્તો, ખાડાખાડા, કૃષ્ણાના પગ ઉઘાડા હતા, છતાં એ ઝપાટાબંધ ચાલી જતી હતી. જે મિત્ર ફરી મળશે કે કેમ તે શંકા હતી, એવો ઉમારી અર્ધા કલાક પછી મળશે એ વિચારે આનંદથી એનાં રૂંવાડાં ઊભાં થયાં, જાણે હમણાં નીચે ઊતરી પડીને ઉમારીને મળવા દોડ્યાં જશે.

પણ એ આનંદ ઝાઝી વાર ટક્યો નહિ. કૃષ્ણાને મા વિનાનો, બાપ વિનાનો દુઃખી ઉમારી યાદ આવ્યો, કૃષ્ણા વિચારવમળમાં પડી. મુસાફરીમાં ઉમારી અમ્માની વાત કરતાં ધરાતો નહિ, ઘેર જન્મને અમ્માની માણી માગવાની એ વાત કરતો હતો. ઘરમાં અમ્માને નહિ જોઈ હોય ત્યારે એની શી દશા થઈ હશે ? એ વખતે એને કાણે છાનો રાખ્યો હશે ? એને બહેન પણ નથી કે જે આંસુ લૂછે, પડખામાં બેસાડી આશ્વાસન આપે. બાપ હતા તે જેલમાં પૂરામાં આ વિચારમાં કૃષ્ણાનો આનંદ ઓસરી ગયો.

“બસ, ઊભાં રહો બહેન ” આદમે કહ્યું.

કૃષ્ણાની વિચારમાળા તૂટી, અઘોર જંગલની ભીંપણુતાનો એને ખ્યાલ આવ્યો. સામે જ એક ઊંચું ઝાડ હતું. ચાર જણ પરાણે બાથમાં લઈ શકે તેવું જાડું એનું થઈ હતું. આદમ નીસરણીનાં

પગથિયાં ચડે તેમ જાડ પર ચડ્યો, દોઢેક માથોડું ઉપર ગયો. થડમાં નીચેથી ન જોઈ શકાય તેવું સોંસરું કાણું હતું. આદમે મજબૂત વાંકા સળિયો કાણામાં ભરાવ્યો, અને તરબૂચની ડગળી કાઢે તેમ એક ચોરસહાથ ડગળી ખેંચી કાઢી ! ડગળીની અંદરના ભાગમાં સહેલાઈથી પકડી શકાય તેવો હાથો બનાવ્યો હતો. આદમે કૃષ્ણાને ઉપર ચડવા ઇશ્વારત કરી. કૃષ્ણા ઉપર ચડી. થડમાં અંદરના ભાગમાં નજર કરે તો વેંતએક જાડી દોરીની નીસરણી લટકાવી છે. ધીરે રહીને કૃષ્ણા અંદર સરકી ગઈ. પાછળ આદમ ગિતર્યો. કબાટ બંધ કરે તેમ અંદરથી ખેંચીને ડગળી બંધ કરી દીધી. નીસરણી ગિતર્યા પછી આદમ આગળ ચાલ્યો. એના હાથમાં વીજળીની બત્તી હતી. ભોંયરું ઊંડું હતું, છતાં હવા ચોખ્ખી આવતી હતી. થોડી વાર ચાલ્યા પછી આદમે કહ્યું: “ તમે અહીં ગિલાં રહેા, હું ઉમારીભાઈને ખબર આપી આવું.”

રાહ જોઈ જોઈને ઉમારી ઘડીક પહેલાં જ ઊંધમાં પડ્યો હતો. આદમે હાથ અડાડ્યો ત્યાં તે જાગી ગયો. “ કૃષ્ણાબહેન આવી ગયાં ? ”

“ હા.”

ઉમારી દોડતો સામે આવ્યો. ચાર આંખ એક થતાં બન્ને ભેટી પડ્યાં. પળ વાર કોઈ બોલ્યું નહિ. થોડી વારે ઉમારી બોલ્યો: “ તું આવી તે બહુ સારું કર્યું. કૃષ્ણાબહેન, મને બમણું જોશ મળ્યું.”

“ તમારી શ્રદ્ધા એવી બળવાન છે કે અણધારી મદદ આવી મળે.”

“ અરે આદમ ! કોશી મૂક. જો, કૃષ્ણાબહેનનો સાદ બારે બોલે છે ” ઉમારીએ કહ્યું. એની પાસે હિંદથી આવેલા મિત્રના સ્વાગત માટે એથી વિશેષ સાધન-સામગ્રી કે અવકાશ નહોતો.

“પણ મારે પાંચ વાગે પાછા પહોંચવું જોઈએ” કૃષ્ણાએ કહ્યું. આટલે લાંબે દિવસે મળેલા પ્રાણપ્રિય દોસ્ત સાથે એ ઘડી નિરાંતે વાત કરવાની ઇચ્છાને એના કર્તવ્યભાને શકી રાખી.

“હવે પાંચ ને સાત. ત્યાં કોણ મારી નાખે છે !” ઉમારીએ સ્વાભાવિક એપરવાધથી કહ્યું.

“મારી ઓરડીમાં કોઈ જુએ અને મને ન દેખે તો નાહકની પંચાત થાય.”

“પંચાત શેની ? મામુદ જવાબ દે છે કે કૃષ્ણાબહેન જંગલ ગયાં છે !”

“એ કલાક સુધી ?”

“તો કહેશે શિકારે ગયાં છે.”

“ઠીક ચાલો. ચર્ચામાં તમને નહિ પહોંચાય. હવે મુદ્દાની વાત કરો. મારે હવે શું કરવાનું છે ? મારી મુસાફરીની હકીકત તો તમે જાણો છો.”

“હા, જાણું છું. આખા પૂર્વ આફ્રિકામાંથી મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યારે આપણને મદદ કરે તેવા પાંચસો જુવાનો ઓછામાં ઓછા નીકળશે.”

“કદાચ એટલા નીકળશે.”

“એ બધાનાં નામકામ તમારે મેળવી લેવાં.”

“નામકામ તૈયાર છે.”

“બહુ સારું. એ લોકોને પોતપોતાના પ્રાંતમાં જ કામ કરવાનું છે. જંગલમાંથી અને ગામોમાંથી પોતાની નવી ટુકડીઓ ગિભી કરે, પચીસ પચીસની ટોળીઓ બંધાઈ જાય; એ લોકોને સંતાવા માટે સુરક્ષિત સ્થાન તમારે જાતે જોઈ આવવાં. દરેક પ્રાંતમાં પરદેશીઓના શાંખા કેટલા છે ? એ લોકોનું રક્ષણ કોણ કરે છે ? લશ્કરી જાવણીઓ ક્યાં ક્યાં છે ? જાવણીમાં સિપાઈઓ કેટલા

રહે છે ? હથિયારો કંઈ જાતનાં છે ? શહેરોમાં બેંકની અંદર અને મોટી પેઢીઓમાં નાણું ફેટલું છે ? આપણે નાસી છૂટવું હોય તો કેવી ફેટલી અને ક્યાં સમવડ છે ?—વગેરે બધું વિગતવાર તમારે જોઈ લેવું.” ઉમારીએ વ્યૂહરચના કરી.

“ અરાબર. પછી ? ”

“ પછી આપણા જીવનને તમારે બધી પરિસ્થિતિને વિચાર કરીને હુકમો આપવાના.” ઉમારીએ કૃષ્ણાને રણબૂમિના સેનાપતિની જવાબદારી સોંપી.

“ ઠીક ત્યારે, હું એક વાર ચક્કર લગાવી આવું. પછી આપણે પ્રથમ હલ્લાની તારીખ વગેરે નક્કી કરશું.” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“ કબૂલ.” ઉમારીએ સંમતિ આપી. પૂછ્યું: “ અમે અહીં ખેડા શું કરીએ તે કહો.”

“ તમારે આસપાસના જંગલના બને તેટલા લોકોને તૈયાર કરવા, છાપાંમાં લખાણ મોકલ્યા કરવાં. પત્રિકા માટે.....”

“ કૃષ્ણાબહેન ! ” ઉમારીએ વચ્ચે જ કહ્યું: “ આપણે અહીં એક મશીન લાવીએ તો ? ”

“ એ કેમ બને ? ઝાડના થડમાં ઉતારવું કેમ ? ”

“ બીજી તરફ ખોદી કાઢીએ.”

“ એવું જોખમ ખેડવાની જરૂર નથી. નકામું આપણું સ્થાન છતું થઈ જાય.”

“ ઠીક ત્યારે, કાંઈ નહિ.”

એટલામાં કોશી તૈયાર થઈ ગઈ. કોશી પીતાં ઉમારીએ કહ્યું:

“ આજે વાસંતીદેવીને કાગળ લખું છું.”

“ તમારે એમની સાથે ઓળખાણ છે ? ”

“ તમારા કરતાં વધારે.”

“ એમ ? ”

“ હા. હું મુંબઈથી વિદ્યાલયમાં ગયો ત્યારથી વાસંતીદેવી

મારે વિષે બાના જુમ્માને પૂછ્યા કરતી. એને એમ થતું કે ‘આ પરદેશી જુવાન છે ભાવનાશાળી, પણ એની ભાવના બર આવતી નથી.’ આપણે લશ્કરી તાલીમ લેવા નીકળ્યાં તે પહેલાં અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રગ્નસંઘનાં કાર્યાલયો જોવા ગયા હતા. ત્યાં સરદાર ભગતસિંગની છબી જોઈ મારું લોહી ઊકળી આવેલું, તે વખતે વાસંતીએ મને શાંત કરેલો. એણે એમ પણ કહેલું કે તમે દેશમાં જઈ સ્વાતંત્ર્યની લડત ઉપાડો ત્યારે મને લખજો, હું મદદ કરીશ.” ઉમારી ભૂતકાળનાં સ્મરણ તાત્ત્વ કરતાં જરા ઊંડો ઊતરી ગયો.

“તો શું વાસંતીદેવી મદદે આવશે એમ તમારું માનવું છે? એ તો પ્રગ્નસત્તાકનાં સ્વદેશસચિવ થયાં છે.”

“હું જાણું છું.”

“તો પછી મદદ માટે લશ્કર મોકલશે એમ લાગે છે?”

“ગમે તે રીતે મદદ કરશે. હું બીજું કંઈ ન જાણું. ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન અને ઈજિપ્ત જેવાં નામની ઓળખાણવાળાઓને લખ્યું છે તો વાસંતીદેવી જેવાં મિત્રને કેમ ન લખવું?”

“લખો, મને વાંધો નથી. આપણા પ્રણામ લખજો. બાના જુમ્માને લખવાના કે નહિ?”

“નહિ. એક વાર લખ્યું, બસ. હવે આવવું હોય તો આવે.”

“એ બધા અહિંસાવાદી કહેવાય!” પાસે ઉમેલા આદમે કટાક્ષમાં કહ્યું.

“એ વાત પણ સાચી.” કૃષ્ણાએ ટેકા આપ્યો.

“આદમ, હવે આપણે ચાલશું?” બડિયાળ સામે નજર જતાં કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“હવે જવાય છે. કેટલા વાગ્યા? હજી તો ત્રણ જ થયા છે. પાંચ વાગે નીકળજો.” કહી ઉમારીએ કૃષ્ણાના હાથમાંથી બડિયાળ લઈ લીધી.

“ના, ના. પાંચે બહુ મોડું થઈ જાય.” કૃષ્ણાએ ઉતાવળ કરી.

“તો ચારે જાઓ.” ઉમારીએ સમાધાન કર્યું. પાંચ મિનિટ નહિ થઈ હોય ત્યાં ઉમારી બોલી ઊઠ્યો:

“કૃષ્ણાબહેન ! તું ‘જઈ જઈ’ કરે છે, પણ આ એક અગત્યની વાત તો રહી જત.”

“કંઈ ?”

“તમારે નૈરોબીમાં એક ખાસ કામ કરવાનું છે. જેટલા મુસાફર આવે—અમેરિકા, યુરોપ, એશિયા વગેરેના—એ બધાને મળી આફ્રિકાની વાત કરવી, ખુસ્તી રીતે નહિ પણ એ લોકો એવી અસર લઈને જાય કે પોતાના દેશમાં જતાંવેંત પોતાનાં સંસ્મરણો સાથે આફ્રિકામાં અંગ્રેજોના ચાલતા અત્યાચારોને વખોડી કાઢે. આ કામ ખાસ કરવાનું.”

“જરૂર કરીશ. બીજું કાંઈ ?”

“સવાર સુધી રહે તો બીજું કંઈ સાંભરે.”

થોડી વારે ખોટું ખોટું યાદ કરી કહે: “હા, બાપુની મુલાકાતે જઈ આવજો.”

“મને મળવા ન દે.”

“કંઈક યુક્તિ કરવી.”

“ઠીક. ગમે તેમ કરી મળીશ. પછી કંઈ ?”

“મારે માટે થોડીક હિદી રોટી મોકલજો.” હસતાં હસતાં ઉમારીએ કહ્યું.

“એ તો હમણાં આદમ સાથે મોકલાવી આપું, મારી પાસે ધણી છે.” ઉમારીને સાચે જ ખાવી હશે ધારીને કૃષ્ણાએ કહ્યું.

ચાર વાગ્યા. કૃષ્ણા ઊઠી. આદમ તૈયાર થયો. કૃષ્ણાએ જતાં જતાં કહ્યું: “હવે પંદરેક દિવસ પછી આવીશ. મામુદ સાથે છે એટલે વાંધો નહિ આવે.”

“ કેમ, મામુદ કેમ છે ? ” ઉમારીએ સમાચાર પૂછ્યા.

“ લહેર કરે છે.”

ઉમારી નીસરણી સુધી વળાવી પાછો વળ્યો. કૃષ્ણા અને આદમ બહાર નીકળી સહીસલામત શાંખા સુધી પહોંચી ગયા. અંગલો દૂરથી દેખાયો એટલે આદમ પાછો વળ્યો.

કૃષ્ણા ફરતી બધી વિદ્યાર્થીનીઓ વિંટળાઈ વળી, પૂછવા લાગી: “ અમને શિકારે કેમ ન લઈ ગયાં ? ”

“ કાલે લઈ જઈશ ! ”

૨૭

બળવો ફાટી નીકળ્યો

“ આપને પૂર્વ આફ્રિકાનાં કન્યા વિદ્યાલયોનું નિરીક્ષણ કરવા જવાનું છે. અમારી વ્યવસ્થાપક સભાએ કાગ્ગે ઠરાવ કર્યો છે.” પર્યટનમંથી પાછી ફરેલી કૃષ્ણાને લક્ષ્મીદાસે કહ્યું.

“ જેવો આપનો હુકમ.”

લક્ષ્મીદાસ શેઠે રગ્ગ લીધી, કૃષ્ણાએ મુસાફરીની તૈયારી કરી. મામુદ તૈયાર જ હતો.

આ વખતની મુસાફરીમાં કૃષ્ણાએ જેટલા જીવાન દેશની આઝાદી ઝંખતા હતા, સમજણપૂર્વક માતૃચરણે માથું આપવા તૈયાર હતા, તેમને મળી લીધું, ટુકડીના નાયક થઈ શકે તેવા તેજસ્વી જીવાનોને લઈ એના જ પ્રાંતમાં સુરક્ષિત સ્થાન જોઈ આવી. દશ દિવસમાં નૈરોબી આવી; શિકારને બહાને ઉમારીને

મળવા ગઇ. બનેએ સાથે બેસી યોજના ધડી. પછી ઉમારીએ કહ્યું: “જુઓ, જંગલમાં શાંખા રાખીને પડેલા, અંગ્રેજ અને હિંદી, જર્મન અને ગ્રીક જે હાથ આવે તેને પૂરા કરવા, બનતાં સુધી જીવતા પકડવા, એમની માલમિલકત લૂંટી લેવી અને જંગલમાં ભરાઇ જવું.”

“બરાબર.” કૃષ્ણાએ મંજૂરી આપી.

“અને તે પ્રમાણે જ શહેરોનું.” ઉમારીએ કહ્યું.

“ના, શહેરોમાં હમણાં કંઈ નહિ બની શકે. ત્યાં થોડી અચડામણ થવા સંભવ છે. શહેરોને પાછળથી લઇશું.” કૃષ્ણાએ મતભેદ દર્શાવ્યો.

“એ તો એકબે ઠેકાણે ચમત્કાર થશે એટલે આખી સરકાર ખળભળી ઊઠશે. પછી તો લોહીની નદીઓ ચાલશે.” ઉમારીએ જુરસામાં આવી જઈ કહ્યું.

“આપણે બનતાં સુધી લોહી નથી વહેવડાવવું; લૂંટ કરીને નાસી જવું.”

“એ તો થોડા દિવસ પછી તો ભેટો કર્યે જ છૂટકો છે.” ઉમારી નિશ્ચયાત્મક લાવથી બોલ્યો.

“એને માટે આપણે તૈયાર છીએ.” રણભૂમિના સેનાપતિએ હિંમતથી કહ્યું.

તારીખ નક્કી કરી લીધી. એક જ દિવસે બને તેટલી વધારે જગાએ, એકસાથે ધડાકો થાય તેવી યોજના કરી. એ પ્રમાણે બધાં મથક ઉપર સૂચનાઓ મોકલી આપવામાં આવી.

*

મુકરર કરેલી તારીખ આડા આઠ દિવસ રહ્યા.

કૃષ્ણા નૈરાખી આવી ગઇ. ઉમારીએ એક ખરીતો બહાર પાડ્યાં. એમાં પૂર્વ આફ્રિકાની સરકારને ખુફ્ફી રીતે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “અમે અમારી પ્યારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે

યુદ્ધ શરૂ કરીએ છીએ. એને લૂંટફાટ ગણી અલગણી નાખશે તો પસ્તાશે. માત્ર અમે મૂઠીબર છીએ એટલા માટે જ અમે લડવાની આ રીત પસંદ કરી છે. ખુદા કરશે તો એક વખત ખુસ્લા મેદાનમાં પણ આપણે ભેટશું.” ત્રણે ગવર્નરોને એકેક નકલ મોકલી આપી. પૂર્વ આફ્રિકાનાં વર્તમાનપત્રો ઉપરાંત પરદેશનાં જાણીતા અખબારોમાં મોકલી. વિદેશી અખબારનવેશો આ જંગલી ગણાતા લોકોનું યુદ્ધ જોવા તથા તેમાં સહકારનાં સૂર પુરાવવા નૈરાખી આવી પહોંચ્યા. ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઇજિપ્તના પ્રતિનિધિઓ પોતે કંઈ રીતે મદદ કરી શકશે તે જોવા આવી પહોંચ્યા. સૌને મન આ એક આશ્ચર્ય હતું.

ઉમારીએ પોતાના રહેઠાણ આસપાસથી પચાસેક જુવાનોની નાનકડી ટુકડી ઊભી કરી અને તેની સરદારી સલીમને આપી. સલીમ બાહોશ અને સાહસિક જુવાન હતો. બધા દોરતોમાં એની ચતુરાઈ અને હિંમત ચડિયાતાં હતાં. સલીમને નૈરાખીના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર અને જંગલખાતાના અધિકારી મિ. પિન્ટોનો બંગલો ફાડવાનો હતો. શહેરથી દશ માઈલ દૂર કોરીના શાંખા વચ્ચે સાહેબનો બંગલો આવેલો હતો. સલીમ નૈરાખી ઊપડ્યો.

રાતના અગિયારનો અમલ થયો. સલીમ ટુકડી સાથે બંગલાના પાછળના ભાગમાં આવી લાગ્યો. મિ. પિન્ટો સૂવાની તૈયારી કરતા હતા. બાળક અને પત્ની હમણાં જ સૂતાં હતાં. બહાર આંગણામાં ‘બોય’ પડ્યો હતો. સલીમ ધીરે રહીને આગળ આવ્યો, જુએ તો બોય સૂતો છે. એ બિચારો તદ્દન નિર્દોષ. એના ઉપર હાથ ચલાવતાં સલીમનો હાથ અચકાયો, દોહ હાથ લાંબો અને આઠ આંગળ પહોળો તીક્ષ્ણ છરો તોળીને એ ધડી વાર ઊભો રહ્યો. ‘શું કરું? જો જીવતો પકડવા જમ્મશ તો ખૂસો પાડશે, સૌને જગાડશે. નિમકહલાલ બોય વગર બોલ્યો.

ઝળખે નહિ કાચ,' સલીમે મન મજબૂત કર્યું; માતૃશ્રમિનું સ્મરણ કર્યું, અને વાર કર્યો: એક ધા ને બે કટકા! ગરેડી જેવું ડોકું એક તરફ જઈ પડ્યું. લોહીનો ધોરીઓ ચાલ્યો. બોયને પૂરા કરી, સલીમે ઇશ્વારતથી બધાને આગળ બોલાવ્યા. દશ જણને સાથે રાખી બાકીનાને બંગલા ફરતા ચોકી કરવા ઊભા રાખ્યા.

બારણું અંદરથી બંધ હતું. સલીમે ધીમે રહીને બારણા ઉપર ટકોરા માર્યા. અંદરથી અવાજ આવ્યો: “કેણુ છે? બોલુ છું.” પિન્ટોએ અર્ધું બારણું ખોલ્યું ત્યાં સલીમ જોર કરીને અંદર ધસી ગયો. ફૂદીને પિન્ટોને ગળે બાંધ્યો. દશ જણા એની ફરતા ફરી વળ્યા. અચાનક હલ્લાથી પિન્ટોના હોશકોશ ઊડી ગયા, ગળું સખત દબાયાથી એની આંખો ઊંચે ચડી ગઈ. અવાજ સરખો નીકળી ન શક્યો; પરંતુ પિન્ટો અને સલીમ પછડાયા તેના ધડાકાથી એ રડે. ગાજી ઊઠ્યો અને પિન્ટોની પત્ની જાગી ગઈ. દોડતી બહાર આવી. જુએ તો લૂંટારા! તમંચો લેવા પાછી ફરે છે એવામાં બે જણે પકડી લીધી. નાનકડો છોકરો ગભરાટમાં આંખો ચોળતો બહાર દોડ્યો આવ્યો. તેને પણ ઝાલો લીધો. ઉમારીની સૂચના પ્રમાણે કોઈના ઉપર હથિયાર ન ચલાવ્યું.

સલીમે પિન્ટોની છાતી ઉપર બેસીને ગળું છોડી દીધું. પૂછ્યું: “તિજેરીની ચાવી ક્યાં છે?”

“તિજેરીમાં પૈસા નથી.”

“અરે ન કેમ હોય? જાઓ, આખો બંગલો ફરી વળો, જ્યાં દેખો સાંથી પૈસો ઉઠાવી લો.” સલીમે હુકમ કર્યો.

ચાર જણા દોડ્યા. બંગલો આખો વિખી નાખ્યો. પિન્ટોના ખિસ્સામાંથી થોડીક નોટા નીકળી, બાકી કાંઈ હાથ ન આવ્યું. પછી ત્રણેને વારા ફરતી દોરડે બાંધ્યાં. ઉપાડીને આનંદના પોકારો કરતા જંગલમાં અલોપ થઈ ગયા.

બીજે દિવસે જંગલ ખાતાની કચેરીનો પટાવાળો બારણે બિભો વાટ જુએ છે. ‘આઠને ટકોરે હાજર થનાર સા’બ સાડાઆઠ થયા તો પણ કેમ ન આવ્યા?’ કારકૂનો બધા પત્રક ઝાલીને બેસી રહ્યા. નવ વાગ્યા છતાં પિન્ટો સાહેબનો પત્તો ન લાગ્યો, એટલે અવલ કારકૂને બંગલે ફોન કર્યો. જવાબ કોણ દે? અર્ધી કલાક માથાકૂટ કર્યા છતાં ઉત્તર ન મળ્યો. જાતે મોટરસાઇકલ લઈ બંગલે ગયો. જુએ તો ‘બોય’ આંગણામાં બે કટકા થઈ પડ્યો છે! બંગલો ખાલી છે! વસ્તુઓ વેરણુછેરણુ પડી છે. કારકૂન દિગ્ભૂટ બની ગયો. ફોનને કોઈ અડચું નહોતું. તરત જ પોલીસ થાણે ફોન કર્યો: “પિન્ટો સાહેબનો બંગલો વિખાંચેલો પડ્યો છે, બોયનું મડદું આંગણામાં પડ્યું છે! સાહેબ, મેમ સાહેબ કે છોકરો કોઈ બંગલામાં નથી. જલદી પોલીસ મોકલો.”

ઈન્સ્પેક્ટર દોડતો આવ્યો. જુએ તો મામલો ગંભીર. જરૂરી તપાસ કરી, બંગલે પોલીસ બેસાડી, ઈન્સ્પેક્ટર શહેરમાં આવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને હકીકત જણાવવા ગયા. વાત શરૂ કરે તે પહેલાં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું: “મોખ્યાસાથી તાર છે. લૂંટારાઓ નેશનલ બેંક તોડી ત્રણ લાખ શિલિંગ ઉઠાવી ગયા.” ઈન્સ્પેક્ટર વિચારમાં પડી ગયો. ત્યાં કંપાલાથી તાર મળ્યો: “જાપાની વેપારીનું ખૂન કરી ઘાડપાડુઓ હાથ આવી એટલી મિલકત ઉઠાવી ગયા છે.”

એક કલાક પછી માંઝાથી ચોંકાવનારા ખબર મળ્યા: “ગઈ રાતે જંગલીઓની એક મોટી ફોજ શહેર ઉપર ચડી આવી, અમલદારો અને વેપારીઓનાં ઘર તોડી અંદર ઘૂસી ગઈ! કેટલાકને ઠાર કર્યા, કેટલાકને જીવતા પકડ્યા. આખી રાત લૂંટ અને કતલ ચાલુ રહ્યાં, લશ્કરની મદદથી મામલો કાબૂમાં આવતો જાય છે. ઘાડપાડુઓના ત્રણ માણસો માર્યા ગયાં છે, ચાર પકડાયા છે. બાકીના નાસી છૂટ્યા છે. બજારો ઉજ્જડ છે. લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો છે.”

અને દારૂસલામના તારસમાચારે બંને અમલદારો ફરી ગયાઃ
“ ગઇ રાતે ભયંકર બનાવ બની ગયો. જંગલીઓ એકાએક
હલ્લો લઈ આવ્યા. શાંખાઓના અંગલાઓ બાળી નાખ્યા, બળતા
ધરમાંથી નાસતા સદ્ગૃહસ્થોને પકડી પકડીને માર્યા. કેટલાકને
હિપાડી ગયા. લશ્કરે આવી પહોંચતાં બધા જંગલમાં ભરાઈ ગયા.
આ લોકોએ આમ શા માટે કર્યું તે અમને સમજાયું નથી. એમની
પાછળ એક શાહી ફોજ દોડાવવામાં આવી છે.”

એકંદરે દશ જગ્યાએ દંગો થયો. છાપાવાળાઓએ સાંજ
સુધીમાં મળ્યા તેટલા સમાચાર લઇ છાપી માર્યા. પરદેશીમાં કેબલ
પહોંચી ગયા. અમલદારોએ મનમાં સમજી જવા છતાં થપાટ
મારીને મોઢું લાલ રાખ્યું. કહે છે: “ જંગલીઓએ તોફાન
કર્યું લાગે છે ! ”

આવું તોફાન પૂર્વ આફ્રિકામાં પરદેશીઓ વસ્યા પછી આ
પહેલું જ હતું. એની ગંભીરતાનો ખ્યાલ કરી ગવર્નરની કાઉન્સિલ
અને શહેરરક્ષણના અમલદારો મસબત કરવા લાગ્યા. બધી જગ્યાએથી
વિગતવાર તારો આવ્યો જતા હતા. કોઇ પણ જગ્યાએ લૂંટારની
ટોળી હાથ આવી ન હતી. ખાસ કરીને અમલદારોને જીવતા પકડી
જનારાઓએ ખૂબ ચિંતા ઊપજાવી હતી.

પ્રજાજનોના ગભરાટનો પાર ન રહ્યો, ખાસ કરીને પરદેશી
પૈસાદારોનો જીવ બચે ચડી ગયો. એકમાં નાણાં સલામત ન
રહ્યાં તો ઘેર કેમ રહેશે ? જન બચાવવાની પણ ફિકર થવા લાગી.
શાંખામાં રહેતા તે શહેરમાં આવી ગયા. કેટલાકે પહેલે વિમાને
સ્વદેશ જવાની તૈયારી કરી. આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં ફરી એક વાર
હાહાકાર મચી ગયો.

કૃષ્ણા હાથું વાંચતી હતી એ વખતે જો કોઈ હોશિયાર
દૂધી પોલીસ હોત તો તેને કેદ કરત. આવા ખેદજનક અને

ચોકિવનારા ખબરો વાંચતાં એનું મોઢું હસું હસું થઇ રહ્યું હતું. બધી જગ્યાના તાર જોઈ, મામુદને સાદ માર્યો. મામુદ હાજર થયો.

“ તેં છાપું વાંચ્યું કે ? ” ધીમે સાદે કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“ જી હા. ”

“ માંજામાં કેણું હતું ? એણે ઠીક ન કર્યું. ”

“ વલી હતો. એ જરા ઉતાવળિયો છે. બહુ નુકસાન જો કે નથી થયું, ત્રણેક ધાયલ થઇ પકડાયા, ચારેક મરાયા છે. ” મામુદ નજીવી વાત કરતો હોય તેમ બોલ્યો.

“ તું ન સમજ્યો. આપણા માણસો દુશ્મનને હાથ જાય, એટલે એમના ઉપર ન ગુજરવાના સીતમ ગુજરે. એમની પાસેથી બધી હકીકત પોલીસ મેળવી શકે અને આપણી બાજુ જીંધી વળે. મને, તમને અને ઉમારીભાઈને તોપને મોઢે બાંધે, ખબર છે ? ”

“ એ વાત સાચી. ”

“ કાસીમને કંઈ બાબત મોકલ્યો છે ? ”

“ સલીમની પાછળ. ”

“ કાસીમ પાસે કેટલી પોલીસ હશે ? ”

“ પચાસ. ”

“ ગોરા ખરા કે ? ”

“ માત્ર એ ગોરા છે. ”

“ ત્યારે જખ મારે છે. ”

કાસીમ ઉમારીનો ગોઠિયો હતો. સી. આઇ. ડી. ખાતામાં વિશ્વાસપાત્ર માણસ ગણાતો. અધિકારીઓના પ્રિય થઇ પડ્યો હતો. આ વખતે કાસીમને બોલાવી તેના અધિકારીએ કહ્યું: “ જો તું મિ. પિન્ડોને જીવતા પાછા લઈ આવીશ તો દશ હજાર શિલિંગ ઈનામ આપીશ. ”

“ખુદા સૌની નેક રાખશે” કહી કાસીમ પિન્ડોને ઉપાડી જનારાઓની પાછળ પડ્યો હતો.

“હવે બીજી જગ્યાઓના ખખર કંઈ રીતે મેળવશું?” કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

• “રાતની ગાડીમાં માણસો આવવા જોઈએ.”

“ઉમારીભાઈ પાસે કેને મોકલીશું?”

“કમાલ આવ્યો છે તે જશે.”

“ઠીક ત્યારે, તું શહેરમાં આંટો મારી આવ.”

*

• કમાલ આવ્યો ત્યારે ઉમારી ઊંધતો હતો. આદમ ઓશીકે કાનસ રાખી સૂતો સૂતો વાંચતો હતો. કમાલ આવીને ખાટલે ખેડો.

“ભાઈ ઊંધે છે?” કમાલે પૂછ્યું.

“હજી હમણાં જ સૂતા. બહુ અગત્યના સમાચાર છે?”

“સલીમ તમને મળી ગયો કે નહિ?”

“એ પોતે તો શી રીતે મળે? પણ સમાચાર મળી ગયા.”

“ક્યાં છે?”

“એની અસલ જગ્યાએ.”

“સાહેબને ય ત્યાં રાખ્યા?”

“હા, એમાં શી હરકત છે? ખાવાપીવાનું સુખ છે. ધણી દિવસ માલમલોદા ઉડાવ્યા, હવે થોડા દિવસ કેળાં બાંસીને ખાશે. એ તો ઠીક, બીજી જગ્યાના શા નવીન છે?”

કમાલે બધી વાત કહી. આદમ ખુશ થયો. અવાજ સાંભળીને ઉમારી જગી ઊઠ્યો:

“કેણુ કમાલ?”

“હા હા.”

“તમે તો કમાલ કરી! મિચારા પીન્ડોનું હરણુ કરી ગયા? ઠીક કર્યું, ચાલો, કૃષ્ણાબહેન શું કરે છે?”

“ છોકરીઓ ભણાવે છે ! ”

“ એમ કે ? સીધી વાત કર, નકામો વખત ન બચ.”

“ રાતની ગાડીમાં કંપાલા અને મોંઝાસાથી બે જણ આવ્યા હતા. કૃષ્ણાબહેનને માંઝા બોલાવે છે. ”

“ કૃષ્ણાબહેન અહીં આવીને જશેને ? ”

“ ના. હમણાં તેઓ આઠ દિવસ વિદ્યાલય છોડવાનાં નથી. ”

“ એ બરાબર છે. માંઝાનું શું કરશે ? ”

“ મામુદલાઈ જમ્મ આવશે. ”

“ એ પણ બરાબર. હમણાં જરા ધ્યાન રાખીને ફરવું. તને આવતાં કેવીક મુશ્કેલી નડી ? ”

“ બહુ હેરાન થઈ ગયો. બે વાર તો માંડ બચ્યો. એક ચિત્તો મારીને ઢસરડતો આવતો હતો. લંગોટીબર હતો ત્યાં રસ્તામાં ટુકડીનો ભેટો થયો. ખીન્નએલા ગોરા માણસ દેખે કે ગોળીએ વિધે છે. પણ માહિતી મેળવવા મને પકડયો. ચિત્તો આંચકી લીધો. દમ ભરાવીને પૂછવા લાગ્યા: ‘ ક્યાં છે લૂંટારા ? ’ મેં કહ્યું: ‘ મને શી ખબર ? હું તો શિકાર કરીને આવું છું. ’ મને કહે: ‘ ક્યાં છે તારો જીમ્મો ? સળગાવી દઈએ. તારી બીબીને અને છોકરાને મારી નાખીએ; નહિતર સાચું બોલી દે, ક્યાં છે લૂંટારા ? ’ મેં તો એકને એક જવાબ દીધો. એટલે એમાં એક આપણો દેશી પોલીસ હતો, અમલદાર જેવો લાગતો હતો, એ કહે: ‘ કોઈ જંગલી જેવો લાગે છે, જૂત જેવાને કાંઈ ભાન નથી, કાઠી મૂકો. ’ મને છોડી મૂક્યો. ”

“ એ દેશી અમલદાર કેવડોક હતો ? ” હમારીએ પૂછ્યું.

“ ત્રીસેક વરસનો. ”

“ જડો અને ઠિંગણો હતો ? ”

“ હા, એવો જ હતો. ”

ઉમારી સમજી ગયો કે એ કાસીમ જ હોવો જોઈએ. એને નિરાંત વળી. કમાલને કહ્યું: “ ઠીક, ત્યારે તું જા. કૃષ્ણાબહેન અઠવાડિયા પછી મળી જાય એમ કહેજે. આ લખાણ અને કાગળો હમણાં આઠ દિવસ બંધે પડ્યા. ”

કમાલ સલામ કરી ચાલ્યો ગયો. ઉમારી માથે ઓઢીને નિરાંતે સૂતો.

૨૮

‘ ધન્નાસિંહ ’

આઠ દિવસમાં દેશનું વાતાવરણ પલટાઈ ગયું. ચોમેર યુદ્ધનાં અને બળવાનાં નિશાન જણાવા લાગ્યાં. આફ્રિકન જીવાનો ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યા. અમલદારોની દોડધામનું પરિણામ મીઠું આવ્યું. બળવાખોર હાથ ન લાગ્યા. કેનિયાનો ગવર્નર પોતાના હોમમેમ્બર સાથે મંત્રણા કરવા લાગ્યો. ગવર્નરે પૂછ્યું: “ આ બધાના મૂળમાં કોણ છે ? ”

“ હુસેનનો છોકરો. ”

“ છોકરો કેવડો છે ? ”

“ નવજીવાન : બહુ હોશિયાર છે, એશિયાની સફર કરી આવ્યો છે. મુસ્લીમ દેશો સાથે માઠ સંબંધ ધરાવે છે. ”

“ મને તો લાગે છે કે આ ઊગતો શત્રુ નહિ દયાય તો પૂર્વ આફ્રિકા હાથથી જશે. ” ગવર્નરે કુશંકા કરી.

“આપની એ શંકા સો ટકા સાચી છે.”

“ત્યારે તમે શાં પગલાં લેવાં ધાર્યાં છે?”

“ઉમારીને પહેલી તકે પકડી લેવો. બાકીનાને દાખી દેવા. યુમાન્ડા અને ટાંગાનિકામાં એની શાખાઓ છે એને દબાવતાં વાર નહિ લાગે.”

“બરાબર.”

“અને એક બીજું કરવાનો છું. સાંભળવા પ્રમાણે ઉમારી નૈરીના જંગલમાં ભરાઈ બેઠો છે. એ જંગલ કાપવાનો ઇનકારો આપી દઇએ.”

“એ રસ્તો પહેલા નંબરનો છે.” ગવર્નરે સહર્ષ કહ્યું.

“અરે કાલ સવારે દાખી દઇએ, એના શા ભાર છે! હજી ખડતલ બ્રિટિશ પ્રજાનાં કાંડાબાવડાં સાબૂત છે.” ગર્વમાં હોમ મેમ્બર બેઠ્યો.

ગવર્નરને વિચાર કરતો રાખી પોતે ચાલ્યો ગયો.

*

કૃષ્ણા શિક્ષકો સાથે વાત કરતી હતી ત્યાં મામુદ મારતી સાઈકલે આવ્યો. મામુદના ચહેરા પરથી કૃષ્ણા સમજી કે કાંઈક ઉતાવળનું કામ લાગે છે. શિક્ષકોને રજા આપતાં કહ્યું: “તમે જાઓ હમણાં. કલાક પછી આવજો. લક્ષ્મીદાસ શેઠે ‘બોય’ મોકલ્યો છે, મારે કદાચ બહાર જવું પડશે.” શિક્ષકો ગયા એટલે મામુદે કહ્યું: “ગજબ થઇ ગયો!”

“શું થયું?”

“જંગલનો ઇનકારો ધનાસિંહે રાખ્યો.”

“કેમ લક્ષ્મીદાસે ન લીધો?”

“ના.” મનની સ્થિરતા યુમાવી મામુદ બોલ્યો.

“ધનાસિંહ તો પેલો પંજાબી કન્ટ્રાક્ટર છે તે જ ને?”

કૃષ્ણા ઠંડે કલેજે પ્રશ્નો પૂછતી હતી.

“ હા, તે જ. ”

“ ઠીક. એમાં શું થઈ ગયું ? ”

“ અરે ! કાલે જઈને એ બધાં ઝાડ તાબડતોબ કાપવાને કુકમ આપી આવ્યો અને જંગલ કપાવા માંડ્યું છે. ” કૃષ્ણા વાતની ગંભીરતા કેમ સમજતી નથી, એમ ધારી મામુદ બોલ્યો. એના ચહેરા પર વિહ્વળતાના ચિહ્ન હતાં.

“ એમાં તું આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરે છે ? ઉમારીભાઈનો કોઈ વાંકો વાળ કરી શકે તેમ નથી. જા, મોટર લઈ આવ. તું જ હાકિજે, ડ્રાઈવરનું કામ નથી. એક પંખળી ગૃહસ્થને મારે બંગલેથી લઈ જવાના છે. ”

મામુદ નાખુશ થઈ મોટર લેવા ગયો.

કૃષ્ણા વિદ્યાલયના આચાર્ય પાસે ગઈ. આચાર્યના હાથમાં તાંબે આવેલો હોય તેવો તાર મૂકી બોલી : “ કંપાલા વિદ્યાલયની નિયામક સભામાં હાજરી આપવા મને બોલાવે છે. બે દિવસમાં પાછી આવી જઈશ. આપણી અધૂરી યોજના તમે પૂરી કરી નાખજો. મારે આવીને મજૂરી આપવી જ બાકી રહે. ”

કૃષ્ણા બંગલે આવી. મામુદ મોટર લઈ હાજર હતો. “ પાંચ મિનિટમાં પંખળી ગૃહસ્થને મોકલું છું ” કહી કૃષ્ણા ઉપર ગઈ. મામુદ ખુશ થયો.

ધનાસિંહને લઈ મોટર નૈરીને રસ્તે ચાલી ગઈ !

સડકને કિનારે પોલીસચોકીમાં પડ્યા પડ્યા દસેક પોલીસ ખીચડું ખાય છે. લૂંટારાની શોધ કરતાં એમની પથ્થર જેવી પિંડીઓ પિંજેલા પોલ જેવી થઈ ગઈ છે. કેટલાક અખંડ ઉગ્મગરાઓથી નરમવેશ થઈ ગયા છે.

ધરાદાપૂર્વક હકીકત જાણવા કૃષ્ણા થાણામાં ગઈ. નાયકે ઊભા થઈ સલામ કરી : “ પધારો કન્ડ્રાક્ટર સાહેબ ! ”

ટુકડી નૂખીની હતી. નૂખી લડાયક કામ મણાતી. જેવા મસાઇ તેવા નૂખી. કૃષ્ણાએ વાત પરથી જાણ્યું કે એ જોરા સોજનર સાથે પચાસેક પોલીસ ડુંગરે ડુંગર અને ઝાડનું પાંદડે પાંદડું જુએ છે. વળી એ અંગ્રેજ અને પાંચ પોલીસની બીજી એક ટુકડી આટલામાં ફરે છે. કંટ્રાક્ટર ગદ્ય કાલે આવ્યો હતો તે પણ જાણી લીધું. પોલીસોને થોડોક મેવો આપી કૃષ્ણા આમળ ચાલી.

જંગલ કાપનાર મજૂરોનાં ઝૂંપડાંમાં આવી. મુકાદમ દોડતો આવ્યો: “આપના કહેવા પ્રમાણે કાલથી કામ શરૂ કરી દીધું છે, બાના.”

“કેટલા દિવસમાં આખું જંગલ કપાઈ જશે ?”

“કાંઈ નક્કી ન કહેવાય.”

“હીક, કઈ બાજુથી શરૂ કર્યું છે ?”

“ભગમણી દિશાએથી.” મુકાદમે નમ્રતાથી કહ્યું.

કૃષ્ણાએ મામુદ સામે જોયું. મામુદે આંખો ઢાળી.

“હીક છે. કામ ધમધોકાર ચલાવો. ઝાડની એક ડાળ પણ નકામી ન જવી જોઈએ. મુકાદમ, ભલે એ માસ વધારે થાય, સમજ્યા ?”

“બહુ સારું સા’બ.” મુકાદમે સલામ ભરી. મુકાદમ નવો હતો. ધનાસિંહને એક વાર જોએલો. એમાં પરદેશીનો ચહેરો યાદ રહેવો મુશ્કેલ એટલે એને વહેમ પણ ન ગયો.

મોટર પાછી ફરી. રસ્તામાં કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: “મામુદ, આપણે ઉમારીબાઈ પાસે ક્યારે જશું ?”

“આપ કહો ત્યારે.”

“પલટણુ ફરે છે એમાં પકડાઈ જઈએ તો ?”

“તો ઘોળ્યાં! દેશના નામ ઉપરથી.”

“આજ રાતે વાત. પેટ્રોલ ભરી લેજે.”

સાંજે કૃષ્ણાને જોઇને એક શિક્ષિકાએ પૂછ્યું: “કેમ તમે કંપાલા જવાનાં હતાં ને?”

“લક્ષ્મીદાસ શેઠ કહે રાતે જાજે.”

શિક્ષિકાના મનનું સમાધાન થઇ ગયું.

રાતે આઠ વાગે મોટર તૈયાર થઇ. કૃષ્ણા મોટરમાં બેઠી. તેવામાં ગૃહપતિ નીકળ્યા: “ગાડી તો સાડાઢશે જાય છે, અત્યારમાં કેમ આટલાં?”

“શહેરમાં જરા કામ છે. ત્યાંથી સીધી જઇશ.”

મામુદે મોટર મારી મૂકી.

“આજે આપણી ખરી કસોટી થવાની.” કૃષ્ણા બોલી.

“જરૂર.”

“તેં તમને લીધો કે?”

નીચે જોસબેર ચાલી જતી નદી: ઉપર તૂટી પડવા માટે જ તોળાઇ રહી હોય તેવી ત્રિહામણી કરાડ: વચ્ચે ડુંગરની પેટાળમાં મોટર દોડી જતી હતી. આવે વિકટ માર્ગે ભાગ્યે જ કોઈ રાત્રે નીકળવાની હિંમત કરે. પરંતુ આ આઝાદીના આશોકાએ માર્યા મૂકીને કામ હાથમાં લીધું હતું, એમને પોતાના જનની પરવા નથી. એટલા માટે તો ઈશ્વર તેમના જનનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે. સો સવાસો માઇલ કાપ્યા પછી મામુદે મોટરને આડે માર્ગે વાળી, એક નાનકડી ટેકરી પર ચડાવી અને જોતજોતામાં ખીણ બાજુ ઉતારી દીધી! એવા જોસથી ઝાડીમાં ભરાવી કે પાછી કાઢતાં ભોં ભારે થાય. બન્ને ઊતરી પડ્યાં. મોટરનો નંબર કાઢીને ખીજ જળામાં ખોસી દીધો. ચાવી બંધ કરીને ખીસામાં મૂકી. સાવચેતીથી આગળ વધ્યાં.

આગળ મામુદ, પાછળ કૃષ્ણા. કાંટા-ઝાંખરામાં થઇને ચાલ્યાં. થોડું ચાલ્યાં હશે ત્યાં સામેની ટેકરી ઉપર તાપણા જેવું

દેખાયું. ફરતા ચાર પાંચ માણસ તાપતા હોય એવું લાગ્યું. મામુદે કૃષ્ણાના કાનમાં કહ્યું: “ સખૂર.” અને ઊભા રહ્યાં. તાપણું રસ્તામાં જ આવતું હતું. આગળ જવા માટે ખીજે માર્ગ નહોતો. મામુદ આગળ જઈને રસ્તો જોઈ આવ્યો, કહ્યું: “ કૃષ્ણાબહેન, આપણે પૂરા ફસાયા છીએ. પાછા ફરવું પડશે.”

“ કેમ ? ”

“ આપણો રસ્તો સામા કુંગર પર થઈને જ જાય છે.”

“ ચાલો ને, એમાં શો ડર છે ? તમારા જ ભાઈઓ હશે.”

“ આજ એની ખાતરી નહિ. પોલીસ હોય તો મોત થાય ને ! ”

મામુદને પોતાના કરતાં કૃષ્ણાની ચિંતા વધારે હતી. પણ કૃષ્ણાએ આજ સાહસ ખેડવા ધાર્યું હતું. એણે પાણીદાર મામુદને કહ્યું: “ તારે ન આવવું હોય તો કાંઈ નહિ, હું એકલી જઈશ.”

નહૂટકે મામુદ આગળ ચાલ્યો. એણે તમંચો બહાર રાખ્યો. કૃષ્ણા પૂરી સાવધ હતી. અને કુંગરની ટોચે આવી પહોંચ્યાં. પાંચ સાત પોલીસ એકા એકા તાપતા હતા. એ ગોરા તાપણુ આગળ સૂઈ ગયા હતા. પોલીસોએ કૃષ્ણા અને મામુદને આવતાં જોયાં, દોડીને હથિયાર લેવા ગયા. કૃષ્ણાએ જોયું કે ભાગવાનો હવે વખત નથી. એણે પાસે આવી તમંચાનો ઘોડો દાખ્યો: થડ થડ થડ છ બાર કર્યાં. અને ગોરા ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ લોથ થઈ ગયા. મામુદે હથિયાર લેતાં પોલીસો ઉપર બાર કર્યાં. એ હાથલ થઈ પડ્યા, ત્રણ નાસી ગયા. એક ભાગતો પોલીસ મામુદને ગોળી ચાંપતો ગયો !

સહભાગ્યે ગોળી મામુદના પગમાં વાગી. તરત કૃષ્ણાએ સાડી ફાડી પાટો બાંધી દીધો. ઉમારીનું સ્થાન માધવભર નહોતું, કૃષ્ણાને ખભે હાથ મૂકી મામુદ ખોડંગતો પહોંચ્યો. મામુદને ઝાડ નીચે બેસાડી કૃષ્ણા ઉપર ચઢી. બારણું ખોલી અંદર ઊતરી.

“ લો, આ કૃષ્ણાબહેન આવ્યાં.” કહેતો આદમ સામે આવ્યો.

“ આજ રાહ હતી.” ઉમારીએ કહ્યું.

“ ખીનું બધું પછી. બહાર મામુદ ધાયલ પડ્યો છે, પહેલાં એને અંદર લાવવો જોઈએ.”

“ કેવી રીતે ધાયલ થયો ? ” આદમ અને ઉમારી ચમકીને બોલ્યા.

“ ગોળી વાગી છે. આદમભાઈ, તું દોરડું લઈ જા. એને સીંચીને અંદર લઈ આવ. પછી બધી વાત કરું.”

આદમ દોરડું લઈ ગયો. મામુદને લઈ આવ્યો. પણ જાડ નીચે લોહીના ડાઘ પડ્યા રહ્યા. જાડનું થડ લોહીથી ખરડાયું હતું. આદમને ઉતાવળમાં એ ખ્યાલ ન રહ્યો. ચક્રાર મામુદ પીડામાં શરતચૂક થઈ ગયો !

*

આદમે ધા સાફ કરી પાટાપટી કર્યું. ત્યાં સુધી કૃષ્ણા અને ઉમારીએ ખીન હલ્લાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો. ખીને હલ્લો વધારે વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત થાય તે માટે બધા જીવાનોને કૃષ્ણા ફરી વાર મળી આવે તેમ ઠરાવ્યું.

રાતના અઢી થવા આવ્યા. કૃષ્ણાએ મામુદને પૂછ્યું: “ ગોળી વાગી છે તે ચાલી શકીશ ભાઈ ? ”

“ ખુશીથી, આમાં શું છે ? ”

“ નહિતર આદમને લઈ જાઓ.” ઉમારીએ કહ્યું.

“ ના, હું જઈ શકીશ. મને હવે પીડા નથી થતી.”

“ તો હરકત નહિ. હજી અર્ધો કલાક છે. આપણે ત્રણે નીકળીશું.”

પરચુરણ વાતો નીકળી. કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: “ આ રીતે આપણે કેટલે વરસે સ્વરાજ મેળવશું ? ”

“ બે વરસે.”

“ ખાતરી ? ”

“ એમાં શંકા જ નથી. ” આશ્વાસની અને નિશ્ચયી ઉમરી બોલ્યો.

“ હવે દિવસે દિવસે આપણું મળવાનું મુશ્કેલ બનતું જાય છે. ”

“ એ તો લડાઈના મામલા એમ જ ચાલે. ” હમેશની એ નર-વાધથી ઉમરીએ કહ્યું.

“ ના, પણ આ વખતે એમ થાય છે કે કદાચ ફરી ભેટો નહિ થાય. ”

“ તો અત્યારથી રામરામ ! આપણે મોત સાથે તો રમત માંડી છે. ”

“ એ ખરું, પણ મેં આજે એક નવી વસ્તુની શોધ કરી છે. ”

“ કે ? ”

“ લાઇઓ કરતાં બહેનોનાં ફિલ વિશેષ કામગીર હોય છે. હું આજ મુઘી પુરુષવેશ પહેરું છું પણ મારું ફિલ તમારા જેટલું કઠણ નથી રહેતું. કારણ ગમે તે હોય ? તમે દોસ્તો છૂટા પડતી વખતે રામ રામ કરી ચાલતા થાઓ છો. મારામાં એટલી બેપરવાઈ નથી. ”

કૃષ્ણા ઘડીબર બહેન બની ગઈ.

“ આવતે સોમવારે હું નૈરોબી આવવા માગું છું. ” ઉમરીએ બાણી જોઈને આડી વાત કાઢી.

“ શા માટે ? ” કૃષ્ણાએ ચમકીને પૂછ્યું.

“ લહેર કરવા. ”

“ એવી લહેર નથી કરવી ! ”

“ પણ આમ જીવતા દટાવાથી શો ફાયદો ? જરા બહારની ખુલ્લી હવા તો આપ્યો ! ”

“ બહારની હવામાં ગુલામી ભરી છે. સ્વાતંત્ર્યવાયુ વાય ત્યારે આવજો. ”

“મદ્રાસી પોશાક પહેરીને આવીશ.” પોતાની લહેરમાં કૃષ્ણાનું વાક્ય ન સાંભળ્યું હોય તેમ ઉમારીએ ચલાવ્યું: “તમારા ભાઈનું નામ શું?”

“શ્રીનિવાસ.”

“અસ. શ્રીનિવાસ બનીને મોઝ્યાસાવાળી ગાડીમાંથી ઊતરીશ. રોશને મામુદ તું સામે આવજો. તે દિવસે કૃષ્ણા બહેન! તું ભાઈબીજ કરજો.” ઉમારી ખરેખરો ગમ્મતે ચડ્યો. કૃષ્ણા ખિન્ન થઈ ગઈ.

“મારે ભાઈબીજ નથી કરવી. મારા સમ છે, ઉમારીભાઈ! તમે આવો તો!” જૂના જમાના પ્રમાણે સમ દધને કૃષ્ણા ચાલતી થઈ.

આદમ મામુદને બહાર મૂકી ગયો. ધીરે ધીરે કૃષ્ણા અને મામુદ મોટર સુધી પહોંચ્યાં. અજવાળું થવાની તૈયારી હતી. મામુદે લોહીઆળો પોશાક બદલી નાખ્યો! કૃષ્ણાએ ખુરપાથી ઝાંખરાં કાપી મહામહેનતે મોટર બહાર કાઢી. ટેકરીને ચક્કર લગાવી સડકે ચડી ગયા, તે વહેલું આવે નૈરાબી.

આખાદ

એ અંગ્રેજ અને પચાસેક આફ્રિકન પોલીસની એક ટુકડી લૂંટારાની શોધમાં ફરે છે. આગલી રાતના ખુનીઓનો પત્તો મેળવવા તેઓ અધીરા થયા હતા. મામુદના પગમાંથી નીંગળતા લોહીના સગડ તેમને ઉમારીના ઝાડ સુધી લઈ આવ્યા. એક ચક્રાર પોલીસે થડ ઉપરના ડાઘ જોઈ કહ્યું: “લૂંટારા આખી રાત ઝાડ ઉપર બેસી રહ્યા હાગે છે.” પણ કોઈને ઝાડનો બેદ સમજાયો નહિ. સૌ આરામ લેવા ઝાડ નીચે પડ્યા.

ઉમારીએ આગ્રહ કર્યો: “આજ આપણે સલીમને મળવું જ જોઈએ.” આદમે રાતે જવાનું કહ્યું તો કહે: “એવા ખીકણુ થવાથી રાજ્ય નહિ મેળવાય.”

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આદમ આગળ ચાલ્યો. નીસરણીએ ચડી, બારણું ખોલ્યું. નીચે નજર કરે તો કાકા વાટ જોઈને જ બેઠા છે. એક ક્ષણમાં બારણું બંધ કરી આદમ ઊતરી ગયો. સામે આવતા ઉમારીએ પૂછ્યું: “શું થયું?”

“મોત આવ્યું!”

“કેમ?”

“ઝાડ નીચે પોલીસનું ધાડિયું બેઠું છે. મેં બારણું ખોલ્યું તે એક જણે જોઈ લીધું છે.” આદમ અર્ધો ગભરાટમાં અને અર્ધો ઉમારી પરની રીસમાં બોલ્યો.

“ત્યારે હવે કંઈન મગાવો!”

બહારથી આવો મરકરીબરો જવાબ હઈ ઉમારી સંકટમાંથી પાર ઊતરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યો.

“આદમ ! આ નીસરણી લઈ લે. અને જાડના મૂળમાં શિલા આડી મૂકી દે.”

આદમે ઝપાટાબંધ નીસરણી લઈ લીધી. મૂળઆડી શિલા મૂકી દીધી. બન્ને વિચાર કરવા લાગ્યા. ખીજે રસ્તો નહોતો.

“શું કરશું આદમ ?” ઉમારીએ પૂછ્યું.

“એ લોકો આવ્યા પહેલાં કાંઈક કરવું જોઈએ.” આદમે કહ્યું.

“પ્રભુનું ભજન કરો, ખીજું કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી !”

ધણે વિચાર કર્યા છતાં કાંઈ નવો માર્ગ ન સૂઝ્યો ત્યારે બન્ને બચાવનાં પૂરાં હથિયાર રાખી બેઠા. ઉમારીને એક વિચાર આવતાં કહે: “આદમ ! આ શિલા લઈ લે.”

“કેમ ?”

“ઉપરથી કોઈ આવે તો પૂરો કરવાની મગ્ન પડે.”

“હા, એ પણ ઠીક છે.”

આદમે શિલા ઉપાડી લીધી. પછી ઊભી નજર રાખીને બન્ને જણ દુરમનની વાટ જોઈને બેઠા.

અહીં બહાર શું થયું ? બારણું ઊધડીને બંધ થતાં એક પોલીસે જોયું તેવી જ એણે ઊભા થઈ ખૂસ પાડી: “આ જાડમાં લૂંટારા છે.”

“ક્યાં છે ?” કરતા બે ચાર જણ ઊભા થઈ ગયા.

“કાસીમ જમાદાર ! આખરે લૂંટારા પકડાઈ ગયા.” એક ગોરાએ હર્ષમાં આવી જઈ કહ્યું.

“હજી વાર છે. એમ તો એ લોકો પહોંચેલા છે. શિયાળની માફક બે તરફ બારણાં રાખ્યાં હશે !” કાસીમે અર્ધો હરખ તોડી નાખ્યો.

“તો આપણે જલદી કાંઈક કરવું જોઈએ” કાસીમનું રૂવાડું ફરકતું નથી જાણી ગોરાએ ઉતાવળ કરી.

“હા, એ વાત સાચી. ચાલ, જોય અલિ! તું ઉપર ચડ. જોઈ આવ કે એ બારણું શું છે?”

અલીએ ઉપર ચડી જોયું તો વચ્ચે કાણાવાળો લાકડાનો ચોરસ ટુકટો! કંઈ રીતે ખેંચાતો હશે તે અલીની મોભાત્ર બુદ્ધિમાં ઊતર્યું નહિ. નીચે આવી કાસીમને વાત કરી.

બન્ને અંગ્રેજ કાસીમ સામે જોઈ રહ્યા. દિલ દર્દને કામ કરે માટે કાસીમને આ ટુકડીનો જમાદાર બનાવ્યો હતો. અને એ કાંઈ દુર્ગો ન કરે માટે બે અંગ્રેજ સોલ્જર મોકલ્યા હતા.

થોડો વિચાર કરી કાસીમે કાણું મોઢું રાખી કહ્યું: “આપણે શહેરમાંથી ચાર સુતાર અને કરવત મગાવો. ઝાડ કપાવી નાખીએ!”

“પણ અંદર ઊતરાય તેમ છે ને?”

“મને અંદર ઊતરવામાં જોખમ લાગે છે, છતાં તમે કહેતા હો તો એક જણને ઉતારીએ.”

“હા, ઉતારી તો જુઓ” પોતાની વાત મંજૂર થતાં સોલ્જર રાજ થયો.

તારમહમદને ઝાડ ઉપર ચડાવ્યો. એ બહુ હોશિયાર હતો. સાથે લાંબો સળિયો લઈ ગયો. ઉપર ચડીને કાણામાં સળિયો ભરાવ્યો. વાંકો વળીને ડગળી ખેંચી કાઢી! નીચેથી બધાએ તાળીઓના અવાજે તારને વધાવી લીધો. તારમહમદે અંદર જોયું તો અંધારું ઘોર! ઊતરવાની હિંમત ન ચાલી. નીચેથી કાસીમનો હુકમ આવ્યો: “કેમ શું જોઈ રહ્યો છે? પડ અંદર.”

“અંદર ઊતરાય તેમ નથી.”

“તો તો મહેનત અફળ જાય ને. ચાલ, તું નીચે ઊતરી જા. આ અલીને જ ચડવા દે.”

અલી સપાટાબંધ ચડી ગયો. શરાતનમાં ને શરાતનમાં અંદર ફેદી પડ્યો. ધબકારો થયો તેવી જ સામેથી ગોળીઓ છૂટી. અલીની ત્યાં ને ત્યાં કબર થઇ મઇ. ઉમારી ધીમેથી બોલ્યો:

“પગાર વસૂલ !”

“આ ઠીક લાગ આવ્યો છે. એક પછી એક ઊતરતા જાય ને આપણે ઠાર કરતા જઇએ.” ઉમારીએ કહ્યું.

“અને ઝાડ કાપશે ત્યારે ?”

“ત્યારે વળી જોયું જશે.”

ખત્રે જણુ ખીજે દુશ્મન પડવાની રાહ જોઈ રહ્યા.

ઘણી વાર થઇ. અલી પાછો ન ફર્યો એટલે બહાર તૈયાર થયો. ઉપર ચડીને ફેદી પડ્યો. પડતવિંત ઉમારીએ સ્વર્ગનું બારણું ખોલી નાખ્યું. બહાર ગોળીના અવાજ ચોખ્ખા મંડળાતા હતા. કાસીમે કહ્યું: “આમ તો આપણે બધા ખપી જશું.”

“ત્યારે શું કરશું ?” એક ગોરો ઢીલે મોઢે બોલ્યો.

“બસ, મેં કહ્યું તે. ચાર સુતાર ને કરવત મગાવો.”

“નૈરોખી જવું પડશે. એ ત્રણ દિવસ નીકળી જશે.”

“છૂટકો છે કાંઈ ?”

“ત્યાં સુધી આપણે કાંઈ ખીજી જગ્યાએથી અંદર જવાય તેમ હોય તો તપાસ કરીએ.”

“હા, એ કબૂલ.” કાસીમે કહ્યું.

એ જણને તૈયાર કર્યા. કાસીમે જલદી આવવાનું કહી તાર-મહમદ સામે આંખ મીંચી. તાર અને એનો સાથી જંગલમાંથી બહાર નીકળી રસ્તે આવ્યા. એક લાડૂતી ખટારો મળી ગયો તેમાં બેસી નૈરોખી પહોંચ્યા. ગેરોઓએ પોતે જશ ખાટવા ખાતર પોલીસ ઓફિસે ખબર પહોંચી ન કહેવરાવ્યા. કાસીમને તો પડી જ નહોતી.

નૈરોબી આવી તારમહમદે ચાર સુતારને મોંઝામાં નાણાં દરાવી તૈયાર કર્યા. બાડૂતી ખટારો સીધો મળે તેમ નહોતું. ગાડીને ચાર કલાકની વાર હતી. સુતારને પોતાના સાથી સાથે સ્ટેશને પહોંચવાનું કહી તારમહમદ માને મળવા શહેરમાં ઊપડ્યો. એનો સાથી બિચારો કહેતો રહ્યો કે ‘તને મોડું થશે.’ તારે સાંભળ્યું નહિ.

તારમહમદ બાડૂતી સાપ્તકલ લઈ સીધો કન્યાવિદ્યાલયમાં ગયો.

“કૃષ્ણામ્માને બોલ ક્યાં મળશે?” તારે એક છોકરીને પૂછ્યું.

“એને પગે વાળ્યું છે તે ઓરડીમાં સૂતો હશે.”

“ક્યાં આવી એની ઓરડી? જરા બતાવશો, બહેન!”

“હા, ચાલો.”

દ્વરથી પોલીસને આવતો જોઈ મામુદ ખાટલામાં બેઠો થયો. પાસે આવતાં ઓળખી કાઢ્યો: “ઓહો તાર! તું ક્યાંથી?”

કન્યા પાછી ગઈ એટલે તારે બધી વાત કરી. સાંભળીને મામુદનો શ્વાસ ઊંચે ચડી ગયો. તારે ઊઠતાં ઊઠતાં કહ્યું: “અત્યારે હું સુતારને લખને જાઉં છું. કાસીમના હાથમાં બાજી નથી રહી. તું કાંઈક જલદી ઉપાય કરજે, બે દિવસ મોડું થાય માટે હું ગાડી-રસ્તે જાઉં છું.”

મામુદને એ જ સ્થિતિમાં મૂકીને તાર ચાલતો થયો.

લાકડીને ટેકે મામુદ કૃષ્ણાને બંગલે આવ્યો. ઉપર ચડ્યો. કૃષ્ણા બેઠી બેઠી વાંચતી હતી. લાકડીનો અવાજ સાંભળી ચોપડી બંધ કરી. મામુદને જોઈ કહે: “કેમ, તું લંગડાતો શા માટે આવ્યો?”

“ઉમારીલાખને દુરમને ઘેર્યા છે.”

“હેં!.....” કૃષ્ણાની રાડ ફાટી ગઈ.

“હા, આપણે તે દિવસે એટલુંયે ધ્યાન ન રાખ્યું કે મારા પગમાંથી નીકળેલા લોહીના ડાઘ ઘોષ નાખવા જોઈએ. એ લોહીના ડાઘથી ઝાડ ઓળખાઈ ગયું!”

“ઝાડમાં ઊતર્યા શી રીતે ?”

“પછી કાંઈ જાનું રહે ?”

“તો શું પોલીસ અંદર પેઠા છે ?”

“ના, હજી સુધી બહાર છે. અંદર ઊતરનારને આદમ અને ઉમારીબાઈ ઠાર કરે છે; પણ હમણાં ચાર સુતાર અને કરવત લઈ એક જણ ગયો છે તે ઝાડ કાપશે.”

“તો તો ગજબ થાય !” કૃષ્ણા મૂંઝવણમાં પડી.

“કાસીમ ત્યાં નથી ?”

“છે. એણે જ ખખર મોકલ્યા, પણ એ બિચારો શું કરે ?”

“હીક, તું મોટર તૈયાર કર.” કૃષ્ણાએ નિશ્ચય કરી લીધો.

મોટર આવી. પોલીસ અમલદારનો વેશ પહેરીને કૃષ્ણા અંદર ખેડી. મોટર નૈરીની સડકે ઉપાડી. શહેર છોડ્યા પછી કૃષ્ણાએ ખૂંટ્યું: “સલીમ છે તે સ્થાન સડકથી કેટલું દૂર છે ?”

“પંદરેક માઇલ.”

“ઉમારીબાઈના રહેઠાણથી ?”

“વીસ માઇલ.”

“તારે પગે કેમ છે ?”

“વાંધી આવે તેમ નથી.”

“ત્યારે તું સડકે મોટર રાખી સલીમને ખખર આપી આવજે. સલીમ બને તેટલા માણસો લઈ ઉમારીબાઈની મદદે જાય. તું પાછો આવતો રહેજે.”

“અને પેલા સાહેબ ?”

“એને માટે ચાર જણ રાખતો જાય; નહિતર હું પોતે તારી સાથે આવીશ.”

“તમારે શા માટે જોખમ ખેડવું ?”

“એમાં જોખમ શેનું ?”

દોઢસો માઇલ ઉપર નીકળી ગયા પછી મામુદે મોટર આડે માર્ગે લીધી. ઝાડીમાં રાખી પગપાળાં બંને ચાલ્યાં. અપોરના બાર થવા આવ્યા ત્યારે સલીમને રહેઠાણે પહોંચ્યાં.

પહાડીની લયંકર ખીણમાં સલીમનો વાસ હતો. કૃષ્ણા બહાર લાબી રહી. મામુદ અંદર પેઠો. હાથે કોરેલું ભોંયરું હતું. મામુદને જોઈ સલીમ દોડતો બહાર આવ્યો. બંને દોરતો બેટી પડ્યા. મામુદે બધી વાત કરી. સલીમ આંખો ફાડી સાંભળી રહ્યો. તરત જ મામુદે બહાર નીકળી બૂંડ જેવો અવાજ કર્યો. બંદૂકનો બાર થતાં વાંદરાં ફૂદી ફૂદીને ભાગે તેમ કુંગરે કુંગરેથી જુમ્બામાંથી નીકળી લોકો દોડી આવ્યા. પચાસેકની ટોળી થઇ ગઇ. ચાર જણને સાહેબની ચોક્કી માટે રાખ્યા. બાકીનાને સાથે લઇ લીધા. કૃષ્ણા સાથે ગઇ. મામુદ પગને કારણે ત્યાં જ રહ્યો. સલીમની સેના અપાટ.બંધ આગળ વધી. ચાર કલાકમાં એ પહોંચી ગયા.

કાસીમની ઝીણી અને ચપળ નજરે સલીમની ફોજને જોઈ લીધી. એ તૈયાર થયો. બંદૂક લીધે આરામથી આડા પડેલા ગોરા બેઠા થઇને પૂછવા લાગ્યા: “શું છે જમાદાર !” ત્યાં તો સલીમની સેના દેખાઇ. સોદજરો પોતાની બંદૂક સંભાળવા જાય તે પહેલાં કાસીમે જ ગોળી ચાંપી બંનેને ઢાળી દીધા. દોડીને કાસીમ સલીમના પગમાં પડી ગયો. જમાદારના તાબેદાર પોલીસો હથિયાર મૂકી કેદ થયા.

કૃષ્ણાએ કાસીમની પીઠ યાબડી.

*

ઉમારીની સ્થિતિ પાંજરે પૂરેલા સિંહ જેવી થઇ હતી. એક પછી એક દુશ્મન આવતા ગયા હોત તો એને લહેર પડત, પશુ પછી તો ન દુશ્મન અંદર આવે, ન પોતાનાથી બહાર નીકળાય. રાતે બંને વારાફરતી જાગ્યા હતા. ખાવા પીવાનું સૂઝતું નહોતું.

ઉમારી ધડીએ ધડીએ કહેતો “આદમ ! નીસરણી આંધ. આપણે બહાર નીકળીએ.” આદમ એને રોકી રહ્યો હતો. છેક સાંજે ઉપરથી કાંઈક પડ્યું. આદમ જઈને જુએ તો તીર. તીરને છેડે કાગળ અધિલો. થોડી વાર પહેલાં જ બહાર શોરબકાર સંભળાયો હતો. બંદૂકના અવાજ સંભળાયા હતા. એમાં આ કાગળ આવ્યો, વાંચ્યો. કૃષ્ણાના અક્ષર હતા. દુરુમન ઠાર થયાના બપોર હતા અને નીસરણી આંધવાની વિનંતિ કરી હતી.

“ચાલ, હવે ઝટ નીસરણી આંધ, આદમ !” ઉમારી ફૂલો. નીસરણી આંધી. ઉમારી ચડવા જતો હતો તેને રોકી આદમ ચડ્યો. ધીરથી પોલીને નીચે જોયું, ખાતરી થઈ ગઈ. નીચે કૃષ્ણા, સલીમ, કાસીમ અને સોએક દોસ્તો હતા. ઉમારી પાછળ જ આવતો હતો. બન્ને બહાર નીકળ્યા. અરસપરસ હેતથી ભેટ્યા. ઉમારીએ કાસીમને ધન્યવાદ આપ્યા. બીજો હલ્લો વ્યવસ્થિત બનાવવાની ભલામણ કરી કૃષ્ણા અને સલીમ દુકડી સાથે ચાલ્યા ગયાં. પોલીસ પાર્ટી લઈ કાસીમ ચાલ્યો ગયો. એ પચાસ કાસીમના પસંદ કરેલા વિશ્વાસુ સાથી હતા.

ઉમારી અને આદમ થોડી વાર બહારની હવા ખાઈ પાછા પિંજરામાં પુરાઈ ગયા. તે જ રાતે આ સ્થાન છોડી બન્ને સલીમને રહેઠાણે ઊપડી ગયા.

અમર શહીદ

મુહિનાઓની રખડપટ્ટી, ઉઝગરા અને થાકને લીધે પોલીસ તોળા પોકારી ગઈ. એને નિરાંતે શ્વાસ લેવાનો પણ વખત મળતો નહોતો. એમાં પહેલા હસ્તાને વિસરાવે તેવા બીજા હસ્તો થયો. જગતના સ્વાધીન દેશોએ ઠરાવો કરી આફ્રિકન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધને ટેકો આપ્યો હતો. પહેલો હસ્તો મધરાતે ચોર ડાકુની માફક થયો હતો, બીજા હસ્તો ખુલ્લી રીતે, કોઈ રાજા ચડી આવે તેમ, વ્યવસ્થિત સૈન્ય સાથે કરવામાં આવ્યો. કેટલાયે જમીનદારો અને અફસરો ગિરફતાર થયા. લાખો રૂપિયાનું રોકડ અને મિલકત ઘોળે દિવસે લૂંટાઈ ગઈ. પૂર્વ આફ્રિકા તારાજ થયું !

કેટલીક જગ્યાએ સરકારી સૈન્યની રાહ જોતું ઉમારીનું લશ્કર ઇચ્છાપૂર્વક કલાકો સુધી બેઠું રહ્યું. પણ કોની મગફૂર છે કે સામે થાય ? સામે થયા તેમને બહાદુરીથી પાછા હાલું પડ્યું ! વિમાનો આવતાં પહેલાં બધા જંગલોમાં ભરાઈ ગયા. થોડા જુવાનો સામા ચર્તા રણમેદાને સૂતા, પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય કાળે કરેલી કુરબાની એમને મન અમરપદ સમાન હતી.

આ બીજું યુદ્ધ દેશવિદેશમાં ફેટાઓ સાથે પ્રગટ થયું. ઉમારીને સર્વ સમાચાર મળી ગયા એટલે એણે પત્રિકા લખી:

“ પહેલા હસ્તાને કોઈ જાણતું ન હતું, એને કેટલાક લૂંટારાની લૂંટ માનતા હતા. બીજા હસ્તાએ બતાવી આપ્યું છે કે આ લૂંટકાર નથી, પણ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ છે. આ વખતે આપણી ટુકડીઓએ રીતસર સામો પડકાર કરી કેટલીક જગ્યાએ સરકારી પલટણને

પરાસ્ત કરી છે. અલગત, આપણી જૂની રીતે જ રાષ્ટ્રની આ હલ્લામાં થએલી ફતેહ અપૂર્વ ગણાય. કદાચ હવે પછીનો હલ્લો છેલ્લો હશે. તે ક્યારે થશે તે કહી શકાતું નથી; પણ એ હલ્લામાં નાનાં મોટાં, સ્ત્રીપુરુષ, વેપારી નોકર સૌ કોઇ સામેલ થઇ જશે. ચોક્કસ દિવસની રાહમાં રહેજો. માલમિલકત ઠેકાણે પાડી યુદ્ધને માટે તૈયાર થજો.

“ છેવટ, મારાં વહાલાં આફ્રિકન ભાઇબહેનો ! મારા અને તમારા પિતા સમાન બાના હુસેનને નામે, આપણી જનની જન્મભૂમિને નામે, આ નાયીઝ ઉમારીનો હુકમ છે કે આ આખરી સંગ્રામમાં એક વાર તો ખસ ફૂટી પડો ! ”

પત્રિકા વાંચીને અમલદારોના હાંજ ગમડી ગયા. વિદેશી મૂડીદારોના પગ ધૂજવા લાગ્યા. મરણિયા જીવાનો ચોક્કસ દિવસની રાહ જોઇ રહ્યા.

છૂપી પોલીસના માણસોએ કન્યાવિદ્યાલયના એટલા ભાંગવા માંડ્યા. પરંતુ હોશિયાર મામુદ આગળ એમનું કાંઈ વળતું નહિ. બીજા હલ્લા પછી કૃષ્ણા એક વાર ઉમારીને મળી આવી, અને ત્રીજા હલ્લા માટેની જંગી યોજના લઇ આવી. પરદેશના પ્રતિનિધિઓમાં ઇજ્જત અને અફઘાનિસ્તાન લશ્કરી મદદ આપવા તૈયાર થયા. ત્રીજા હલ્લામાં બને તેટલાં શહેરો, આમ વર્ગનાં માણસો ભળે તેવી પેરવી કરી. હલ્લા આડા ગણ્યામાંડ્યા દિવસો રહ્યા. જીવાનો તો કાગળે ડોળે રાહ જોઇ રહ્યા છે.

ઉમારી બેકામ બનીને કામ કરવા લાગ્યો; ખરેખરો રંગમાં આવી ગયો, જણે સ્વરાજ એના હાથમાં રમવા માંડ્યું !

ઉમારીએ ત્રીજા હલ્લામાં જોડાનાર આસપાસના લોકોની ‘સાત ગાઉ’ ના જંગલમાં સભા રાખી. સરકારી લશ્કર મુજિઆ જળ બિછાવી પડ્યું છે, છતાં ઉમારીએ બે હજાર જીવાન-ખુદાઓને એક જગ્યાએ ભેગા કર્યા.

સહીમના રહેઠાણથી પાંચ-સાત ગાઉ દૂર એ જંગલ હતું. ઉમારી આદમને લઇને ત્યાં પહોંચ્યો. એણે આખરી શબ્દો સંભળાવ્યા: “આ હલ્લામાં કાં તો આપણે સ્વાધીન થયું, કાં શહીદ બનશું. તમે નેક ન ચૂકશો. પાછી પાની ન કરશો. દુશ્મનને પીઠ હરગીઝ ન બતાવશો, ચાહે જાન ફેસાન થઈ જાય. આપણી આમાં ફતેહ છે. ખુદા ખેર કરે.” સભા ખતમ થઇ. સૌ શુપત્યુપ પોતપોતાના જુમ્બાઓમાં ચાલ્યા ગયા.

ઉમારી પોતાના રહેઠાણ તરફ વળ્યો.

આગળ આદમ, પાછળ ઉમારી. બન્ને લંગોટીબદ્ધ હતા. ખભે તીરકામઠું લટકાવેલું, હાથમાં બાલુ અને ફેડે તમંચો. બન્ને નિશ્ચિતપણે ચાલ્યા જતા હતા. વાતો કરતા વહ્યા જાય છે. એમાં એકાએક પાછળની પહાડી પરથી સો-સવાસો પોલીસો ખુશાલીના પોકારો કરતા ઊતરી આવ્યા. બન્ને દોસ્તો ચમકીને ઊભા રહી ગયા. ઉમારીએ વીજળીની ઝડપે હાથનો બાલો ફેંકી, ફેરેથી તમંચો કાઢ્યો. અને સામે જ આવી રહેલા નાયક જેવા લાગતા ગોરા ઉપર ઉપરાઉપરી બાર કરવા માંડ્યા. સામેથી પણ ગોળીબાર શરૂ થયો. પળવારમાં દુશ્મનોએ બન્નેને ઘેરી લીધા. તમંચો ખાલી થતાં ઉમારીએ દોડીને એક સોલ્જરના હાથમાંથી ઉઘાડી કિરંચ ખૂંચવી લીધી અને હતું તેટલું જોર વાપરી હુલાવવા લાગ્યો. દુશ્મનની ગોળીઓ અને ભાલા શરીર વિંધી રહ્યા હતા. એમાં આદમ ધવાઇને ઉમારીના પગ આગળ પડ્યો. ઉમારી આદમને પડતો જોઇ મરણિયો થયો; પણ એના વિંધાએલા શરીરમાં કૌવત ખૂટવા આવ્યું હતું. એના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલી જતી હતી. એને અંધારાં આવ્યાં. કપાળમાં વાગેલી ગોળીઓએ આંખમાં લોહી ભરી દીધું. ઉમારીએ હેલ્લો વાર કરી લીધો. માતૃભૂમિનું સ્મરણ કરીને એ ધરણીએ ઢલ્યો !

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો સેનાપતિ, નૂતન આફ્રિકાનો સરજનહાર, જીવાનોનો આત્મારામ, આમ અચાનક, અણધાર્યો, પોતાની સ્વરાજપ્રાપ્તિની વાસનાને અતૃપ્ત રાખીને સમરાંગણમાં સૂતો.

જ્યારે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો વિજય એને હાથવેંતમાં દેખાતો હતો તે ધડીએ, પોતાના દિલોળન દ્વારોને, સગાંસંબંધીઓને અને પૂર્વ આફ્રિકાની સમસ્ત પ્રજાને રડતી મૂકીને એ એકાએક ચાલ્યો ગયો !

*

રાત પડવા આવી તોપણ ઉમારી પાછો ન ફર્યો એટલે સલીમને ચિંતા થવા લાગી. એણે એ જણને સામે મોકલ્યા. બન્ને જણ ઉમારી પડ્યો હતો તે જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. ઝપા-ઝપી થયાનાં ચોખ્ખાં નિશાન દેખાયાં. દુશ્મનો પોતાના ધાયલ માણસોને ઉપાડી ગયા હતા. શ્વાસ ચાલતો હોવાથી જખમી આદમને પણ સાથે લઈ ગએલા. સાત આઠ મર્ડર્ની વચ્ચે છિન્નભિન્ન થઈ ગએલો ઉમારીનો મૃતદેહ પડ્યો હતો. પોતાના વહાલા સરદારનું શબ જોતાં એઉ જણ પોકેપોક રોઈ પડ્યા. રાતનાં અંધારાં ઊતર્યાં, ઉમારીને ઉપાડી સલીમ પાસે લઈ આવ્યા. જોતાંવેંત સલીમ મૂર્ચ્છા ખાઈ પડ્યો ! દુઃખી સાથીઓએ પાણી છાંટી એને જાનમાં આણ્યો. ‘આ ફૂર સમાચારથી કૃષ્ણાનું શું થશે’ એ વિચારે એને કંપારી વઘૂટી. મન મજબૂત કરી કમાલને નરોખી મોકલ્યો.

કમાલે આવી મામુદને સમાચાર આપ્યા. એની સલીમ જેવી જ સ્થિતિ થઈ પડી. બારે હૈયે મામુદ કૃષ્ણા પાસે ગયો.

કૃષ્ણા આજ સવારથી આનંદમાં છે. આવતી કાલે સવારે શરતકુમાર અને બાના જીમ્મા આફ્રિકાને કિનારે ઊતરવાનો તાર છે. મામુદનો શોકગ્રસ્ત ચહેરો જોઈ એણે પૂછ્યું: “કેમ, આજ કાલના ઉપર રીસાયો તો નથી ને ?”

મામુદ મુંગો બિમો રહ્યો.

“જીભ સિવાય ગઈ છે કે શું?” કૃષ્ણાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

મામુદની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. કૃષ્ણાએ જાણ્યું કે કંઈક મંબીર બનાવ બન્યો લાગે છે, નહિતર મામુદ આમ રૂએ નહિ. એ ખુરશી પરથી ઊઠી. મામુદનો હાથ પકડી આંસુ લૂછી નાખ્યાં. પ્રેમળ અવાજે પૂછ્યું: “શું છે મામુદ?”

મામુદ નાના બાળકની માફક ડૂસકે ડૂસકે રોઈ પડ્યો. કૃષ્ણાને સમજણ ન પડી. જાણે એનું લોહી ફરતું બંધ થઈ ગયું: “મામુદ, મામુદ, વાત કરને? શું થયું છે? મારો જીવ મુંઝાય છે!”

મામુદે મહામહેનતે દિલ કહણ કર્યું. હિબકાં બંધ થયાં, આંસુ તો ચાલ્યાં જ જતાં હતાં. એણે તૂટતે અવાજે કહ્યું: “એક લશ્કરી ટુકડી સાથે લડતાં બાના ઉમારી શહીદ થયા!”

કૃષ્ણા જડ જેવી આંખો ફાડી નેમ રહી, જાણે સાંભળ્યું જ નથી. આંખમાં આંસુનું ટીપું ન આવ્યું. જાણે પથ્થરનું પૂતળું! હમણાં અચેત થઈ પડી જશે, એમ ધારી મામુદ ઊડ્યો, કૃષ્ણાને સાંત્વન આપવા એણે પોતાનાં આંસુ લૂછ્યાં. કૃષ્ણાની પીઠે હાથ મૂકી બોલ્યો: “કૃષ્ણાબહેન, તમે આમ શોક કરશો તો અમને કોણ શાંત કરશે? ઉમારીલાઇનું અધૂરું કામ કોણ પૂરું કરશે?” મામુદ પાણી લાવ્યો. કૃષ્ણા એમ ને એમ બેઠી છે. મામુદે જાણ્યું કૃષ્ણા સ્વસ્થ થઈ છે. એણે બધા સમાચાર વિગતવાર કહ્યા. છેવટે કહ્યું: “મરણતોલ આદમ પોલીસના કમળમાં પડ્યો છે.” સાંભળતાં જ કૃષ્ણા દુઃખનિદ્રામાંથી જાગી. શહીદ ઉમારી કરતાં જાલીમના પંજમાં સપડાએલા મરણતોલ જખમી આદમની ચિંતાએ એને ઘેરી લીધી. ઉમારીના કારમા વિયોગદુઃખને હૃદયમાં સંધરી એ ઊઠી. આદમની ખબર કાઢવા લક્ષ્મીદાસને મળવા ચાલી. કૃષ્ણા ઉપર આજે અચાનક આજ તૂટી પડ્યું હતું!

‘એને તખ્ત પરથી હટાવી દો’

ભુરાવદાર દાઢી મૂછવાળા, ખુમારીમાં છાતી કાઢીને બેઠેલા, બે હજાર આફ્રીદીઓ મસ્જિદના ચોગાનમાં એકઠા મળ્યા છે. વચ્ચેવચ્ચ બિછાવેલા ગાલીચા ઉપર, મશરુના તકિયાને અઢેલીને ખાન ઝાફરખાન અને મૌલાના યાકુબખાન બેઠા છે. બન્નેની શક્તિની આજે કસોટી થવાની છે. જીરગાના પ્રમુખપદ માટે હરીકાષ્ઠ નથી, પણ ફેટલાકને વહેમ ગયો છે કે ઝાફરખાન આફ્રીદીઓને હિંદુસ્તાન સાથે લડાવવા માગે છે. એ વાતની ચોખ્ખવટ કરવા માટે આજે ખાસ જીરગા બરવામાં આવી છે.

યાકુબખાને પોતાના અનન્ય સેવાભાવથી અને ચમત્કારિક બુદ્ધિથી આફ્રીદીઓનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. આફ્રીદીઓની રાજસત્તા જીરગાના હાથમાં હતી, એટલે જીરગાનો પ્રમુખ રાજ ગણ્યો. આજે ઝાફરખાન જીરગાનો પ્રમુખ હતો, છતાં યાકુબખાનને પૂછ્યા વિના કોઈ ખાલું પાણી પીવું નહિ. યાકુબની પાછળ બિલા રહીને સૌ નમાજ પઢતા. લોકોની હાજરીમાં ઝાફરને પણ યાકુબની પાછળ બિલા રહેવું પડતું.

યાકુબ સત્તાનો લોભી નહોતો, એટલું જ નહિ પણ એ સત્તાને ધિક્કારતો. યાકુબ એક ફકીર જેવું જીવન જીવતો. ઓલિયા માણસ જેવું એનું સાફ દિલ હતું. પોતાના વિદ્વાનથી એણે આફ્રીદી મુલકને આખાદ કર્યો હતો. અને આપણે જોઈ ગયા.

તેમ પહાડોમાંથી વીજળી કાઢી લોકોની દૃષ્ટિએ એણે ચમત્કાર કર્યો હતો.

ઝાફરખાન મહત્વાકાંક્ષાની મૂર્તિ હતો. બાદશાહ બાબર એનો ઉપાસ્ય દેવ હતો. એ વિચારતો કે ‘બાબર પાસે મૂલીબર સૈનિકો હતા, મારી પાછળ આખી કોમ ભ્રમી છે. બાબર હિંદ પર ચડી આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં બહાદૂર લડવૈયા અને રણ-કુશલ સેનાપતિ હતા, આજે બધા દયા ધર્મની વાતો કરવાવાળા મવાલીઓ થઇ ગયા છે. તે દિવસે દિલ્હીના તખ્ત પર ઇબ્રાહીમ લોદી હતો, રાણા સંગ જેવો રજપૂતાનામાં એક ચક્રવે રાજ કરનાર રાજા હતો, આજે તો દિલ્હીમાં છોકરીઓ રાજ કરે છે! અને રજપૂતાના વાણિયાપૂતાના થઈ ગયું છે. હું કેમ દિલ્હીનું તખ્ત હાથ ન કરું?’

એ મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને એણે દિલ્હીની મજલ કરી હતી, અફઘાનિસ્તાન જઈ આવ્યો હતો. એને સહેજ આશા દેખાઈ હતી. કેટલાક જુવાનો ખાનની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા તત્પર થયા હતા.

ઝરગાનું કામકાજ શરૂ થતાં જ કુતુબ બેઠો. કુતુબ જુવાનોનો આશ્રય હતો. છ માસ પર જ એ તુર્કિસ્તાનમાંથી આવ્યો હતો. કુતુબનાં માઆપ એને સગીર મૂડી મરી ગએલાં, ત્યારે એને કાઠ તુર્કિસ્તાન લઇ ગએલું. આજે બાવીસ વરસે તે પાછો આવ્યો હતો, ભણેલો ગણેલો હોશિયાર થઇ આવ્યો હતો. નાનપણથી પરદેશમાં રહ્યો હતો એટલે આફ્રિકી ભાષા પૂરી આવડતી નથી. યાકુબ-ખાનનો એ બંદા ગુલામ છે. યાકુબખાન તરફ જુવાનોનો પૂજ્યભાવ પ્રગટાવનાર કુતુબ : હિંદુસ્તાન તરફ ઝાફરખાને પ્રગટાવેલી શિકારી વૃત્તિ ટાળી માનવૃત્તિ પેદા કરાવનાર કુતુબ : અને ખૂનખરાખી કરવા કરતાં, જિંદગીભર લૂંટારા રહેવા કરતાં, શિક્ષિત અને

સંસ્કારી શહેરી બનવામાં ખરી ઈજ્જત છે, એવી ઉદ્ધામ બાવાના દિલમાં પ્રગટાવનાર પણ કુટુબ જ હતો. કુટુબે ભુક્કંદ અવાજે કહ્યું:

“ છેલ્લા કેટલાક માસથી મારા જુવાન બાઇઓનાં મન કોઇએ બંભેરી નાખ્યાં છે, કોઇએ એમનાં મગજમાં દિલ્હીનું તમ્મ હાથ કરવાની ખ્વાબી વાત ઘુસાડી દીધી છે. જે હિંદુસ્તાને આપણી સુખાકારી માટે આટલી જહેમત ઉઠાવી, જેણે આપણી પથ્થરીઆ જમીનને ફળદ્રુપ બનાવી, જેણે આપણા અજ્ઞાનને ટાળવા ગામેગામ મદ્રેસાઓ ખોલી, જેણે આપણામાં શાંત શહેરી તરીકેની લાયકાત આણી, તે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવી તે કોઈ ઇન્સાનનું કામ નથી, ખુદાના બંદાનું કામ નથી. કોઇ કાફરનું કામ છે.”

કુટુબ બેઠો એવોજ ઝાફરખાન બેઠો. એણે ગુસ્સામાં જખાન ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી દીધો, ન બોલવાનાં વેણ એ ખોલી ગયો. છેવટ એણે કહ્યું: “ ગમે તેમ થાય, આપણા આપદાદાઓનું પેશાવર તો હું સર કરવાનો જ છું. તમે કોઈ મારી સાથે નહિ આવો તો પરવા નથી. હું એકલો જઇશ, અને પેશાવરના ધુરજ ઉપર આફ્રીદી જીરગાનો ઝંડો ફરકાવીશ. અને તેમ કરતાં મારા જન કુરખાન કરવા પડશે તોપણ હું પાછું વાળી જોઇશ નહિ.” એ જ વખતે ખાન જીરગામાંથી ચાલી નીકળ્યો. સો દોઢસો જુવાનો ખાનની પાછળ ચાલ્યા. ખાને પેશાવરનો માર્ગ પકડ્યો, લાંબો વિચાર કરવાનું એ વિસરી ગયો.

જીરગાના લોકો જોઈ રહ્યા. એ વખતે ભુઝર્ગ અકબરખાને જીરગાને ઠપકાનાં વેણ કહ્યાં: “ હિંદુસ્તાનના આપણે અહેશાનમંદ છીએ. ખાન મવાલી માણસ છે. પેશાવરના લોકો કોઈનું રાજ્ય સાંખી શકે તેવા છે જ નહિ. એક ઇન્સાન પોતાના ગયખી ખ્યાલથી આખી કૌમને ખાડામાં ઉતારવા તૈયાર થયો છે. કહો, એવા લાપરવાઇ, ઉદ્ધત ઇન્સાનને આપણે શી શિક્ષા કરશું ? ”

“ એને જીરગાના તખ્ત પરથી હઠાવી દો ” એક જણે કહ્યું.

“ બસ, બરાબર છે, હઠાવી દો અને એની જગ્યાએ અકબરખાનને બેસાડો ” બીજાએ સૂચના કરી. અકબરખાનનું નામ આવતાં જીરગા આખી મોજમાં આવી ગઇ. અકબર ધણો લોકપ્રિય હતો. અકબરખાનને પ્રમુખની ગાદીએ બેસાડયો.

“ આપણી એક ફરજ ઊભી છે, અને તે ઝાફરને પેશાવર જતો અટકાવવાની.” કુતુબે નવી સૂચના રજૂ કરી.

“ અલબત્ત.” જીરગાએ સૂચના વધાવી લીધી.

“ કોણ એ કામ માથે લે છે ? ” અકબરખાને પૂછ્યું.

“ હું લઇશ.” કુતુબ તાજમ કરી ઊભો થયો.

“ કુતુબખાન સાથે કોણ કોણ જશે ? ”

“ હમ જયગા, હમ જયગા ” કરતા એક સો જુવાન ઊભા થયા. કુતુબે જવાની તૈયારી કરી.

માકુબખાને કુતુબને પાસે બોલાવ્યો, પૂછ્યું: “ ખાનને કેવી રીતે પાછો વાળીશ, કુતુબ ? ”

“ એને સમજાવીશ, ફેસલાવીશ, મનાવીશ.”

“ નહિ માને તો ? ”

“ તો તલવાર ક્યાં દૂર ગઇ છે ? કાં અમે નહિ, કાં એ નહિ.”

“ એમ ન થાય. તો તો ખાનને અન્યાય કર્યો કહેવાય ! ”

“ ત્યારે શું કરવું ? ”

“ ખાનને સમજાવી જોજો. માને તો ઠીક છે, નહિતર માર્ગમાં આડા સૂધ જોજો. ઘાટની સાંકડી નાળમાં તમારા બદન ઉપર પગ દબને જવાની એની તાકાત નથી.”

“ પણ..... ”

“ પણ ને પણ. હું કહું છું તેમ જ કરવાનું; નહિતર નથી

જવું” યાકુબે ખુદાઈ આદેશ સંભળાવ્યો. કુતુબ તાબે થયો, શિર ઝુકાવી ચાલી નીકળ્યો.

ઝાફરખાન કૂચકદમ પેશાવર તરફ ધસ્યો જાય છે. મનમાં અકબર ઉપર અને કુતુબ ઉપર બળી રહ્યો છે. એના મનમાં ઐમ છે કે આ બધું ઊંધું વાળનાર યાકુબખાન છે. ત્યાં પાછળ કુતુબના ઘોડાના ડાબલા ગાળ્યા. ઝાફરખાને જાણ્યું કે લડવા આવે છે. ઝાફરે ખડ્ગ ખેંચ્યું. કુતુબ આવીને ઝાફરના પગમાં પડ્યો.

“કેમ, અમારી મદદે આવ્યા છો?” ખાને અજબખીથી પૂછ્યું.

“નાજી, આપને રોકવા.”

“અમે રોકાનાર નથી.”

“તો પરાણે રોકવા પડશે.”

“ક્યા?” ખાનનું માથું ફરી ગયું.

“તમને રોકવા પડશે. મારીને નહિ પણ માર્ગમાં આડા સર્જને.” કુતુબે મઠ્ઠમતાથી કહ્યું.

“તો શું તમે એ મવાલી હિંદીઓ માફક સલામત કરવાના છો?”

“જી હા. હવે આપ એક ડગલું પણ આગળ ન ભરશો, નહિતર અમારે સત્યાગ્રહ કરવો પડશે.” ‘સત્યાગ્રહ’ ઉપર ભાર મૂકીને કુતુબે કહ્યું.

ખાને વાત કાને ધરી નહિ, આગળ ચાલ્યો. તરત જ પાંચ જુવાન આડા સૂઝ ગયા. ઝાફરખાને રીસમાં ખડ્ગનો વાર કર્યો. ત્રણ જણાને કતલ કરી નાખ્યા! ત્યાં બીજા પાંચ સૂઝ ગયા. ઝાફર ફરી વાર ખડ્ગ ઉગામે છે ત્યાં પાછળથી એના સાથીએ હાથ પકડી લીધો: “સખૂર ઝાફર! આપણે આટલા વાસ્તે નથી નીકળ્યા. તારે આમ ગેરરસ્તે ઈન્સાનનું લોહી વહેવરાવવું હોય, તો અમે તારી સાથે નથી આવવાના.”

“કુછ હર્જ નહિ, સલામાલેકુમ ” ખાને કોધથી કહ્યું. જુવાનો પાછા ફરી ગયા. કુતુબ પણ પોતાના દોસ્તોને લઈ પાછો વળ્યો. ત્રણે શહીદોને સંભાળથી અને માનથી સાથે લીધા. ઝાફરખાન નિરાશ થઈ અફઘાનિસ્તાન તરફ ચાલ્યો ગયો.

જુવાન ટોળીને લઈ કુતુબ અકબરખાન પાસે આગ્રે. અકબર ખુશ થયો. પ્યારથી દુવા આપી.

કુતુબે કહ્યું: “અબ્બાજાન ! મારે હિંદુસ્તાન જવું છે.”

“ત્યાં જઈ શું કરશો ? ”

“અમગળ પરીશ અને મુલક જોષશ.”

અકબરખાને યાકુબ પાસે લલામણપત્ર લખાવી દીધો. કુતુબ હિંદને માર્ગે પડ્યો.

પેશાવર છોડ્યું એટલે એણે વેશ બદલ્યો: ધરાની ટોપી કાઢી પંજાબી સાફો લગાવ્યો, પાયજામે કાઢી ધોતિયું પહેર્યું, કેડિયું કાઢી લાંબા પહેરણ ઉપર કોટ ચડાવ્યો. માથાના વચ્ચે સેંથો પાડ્યો. પાન ચાવ્યું.

કુતુબ મટી કરતાર થઈ ગયો.

દિલ્લી જઈને વાસંતીદેવીને આ બધા સમાચાર કહ્યા. પરરાઝ-મંત્રી આલમશાહની વાત ખરી પડી. એ દિવસ પહેલાં જ વાસંતીદેવીને શાહે કહ્યું હતું:

“તમે આફ્રીઝીઓની મુદ્દલ ફિકર ન કરો. એ બહાદૂર અને નેક કામ દગાખોરને ગરદન મારશે. આપણો અહેશાન ભૂલી પેશાવર ઉપર ચડાઈ કદી નહિ કરે.”

અને થયું પણ તેમ જ.

શરતકુમાર રણમેદાને

“બળવાખોર ટોળાને સરદાર ઉમારી નૈરાળીની પોલીસને હાથે ધર થયો છે.” હિંદી વિમાનમાં પાટીઆ પર તાજા સમાચાર લખાયા. બાના જુમ્મા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા. ટુકડીના જુવાનો પણ દિલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયા. શરતનું વિમાન પાછળ આવતું હતું. એને ખબર આપ્યા. શરતના શોકનો પાર ન રહ્યો.

બીજે જ દિવસે વિમાન મોખ્યાસા ઊતર્યો. સ્ટેશન પર કૃષ્ણા અને મામુદ લેવા આવ્યાં હતાં. ડૉ. મથુરચંદના મકાન પર કાફલો ગયો.

સાંજે કૃષ્ણા, બાના જુમ્મા અને શરત બંધખારણે વિચાર કરવા બેઠાં. કૃષ્ણાએ વાત પરથી જોઈ લીધું કે આ લોકો અહિંસક રીતે જ મદદ કરવા તૈયાર છે. એણે કહ્યું: “તમે ગમે તે રીતે મદદ કરો એમાં મને વાંધો નથી, પણ આ બંને નીતિ સાથે ચાલી નહિ શકે.”

શરતે કહ્યું: “ઉમારીલાઇના જવાથી તમારા ત્રીજા હલ્લાનો કાર્યક્રમ હમણાં અમલમાં મૂકી નહિ શકાય. એને માટે ૭ સાત માસ સહેજે જોઈશે, અમને એક વરસની મુદત આપો. અત્યારની દેશની પરિસ્થિતિ સાંભળ્યા પછી મને ખાતરી છે કે એટલા સમયમાં હું તમને અહિંસાની સફળતા હથેળીમાં ખતાવી આપીશ.”

“એટલે લડતની લગામ તમને સોંપી અમારે વરસ સુધી ઘેર બેસી રહેવું એમ ને ?”

“ ના, એમ નહિ. તમારે તમારી તૈયારી કરી રાખવી. ”

“ ધારો કે અમે છ માસમાં તૈયાર થઈ ગયાં તો ? ”

“ છ માસમાં અહિંસક હડતરનો રંગ એવો જન્મ્યો હશે કે તમને ખીજા છ માસ રોકવાનું મન થઈ આવશે. ” શરતે અડગ શ્રદ્ધાથી જવાબ દીધો.

“ હીક છે. હું મામુદ, સલીમ વગેરેને મળી વિચાર કરી જોઈશઃ પણ તમને નૈરોખીના સ્ટેશન પર ઊતરતાં જ રાજકીય કામ ન કરવાના જમીન આપવાના હુકમ અતાવવામાં આવશે. મને ખાનગી રીતે વાત મળી છે. ” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“ તો અમે જંગલમાં રહીશું. ”

“ એ ખનવા જોગ છે. પરંતુ ત્યાં તમારે અમારા જેટલી જ સાવચેતી રાખવી પડશે. ”

“ સાવચેતી રાખશું. એની ચિંતા ન કરશો. કહો, ઉમારી-ભાઈનો મૃતદેહ ક્યાં છે ? ” શરતે પૂછ્યું.

“ આવતી કાલે દફન કરવા માટે નૈરોખી લાવવામાં આવશે. ”

“ બસ ત્યારે. પહેલો કાર્યક્રમ એ કે નૈરોખીમાં ઉમારીભાઈની પ્રચંડ રમશાનયાત્રા નીકળે, જેમાં હરેક જાતિના માણસો સામેલ થાય. પૂર્વ આફ્રિકાનાં દરેક શહેરમાં તે દિવસે લોકો હડતાળ પાડે અને રોજ રાખે. ” શરતે કાર્યક્રમ ઘડ્યો.

“ પણ એને માટે તો સરકારની પરવાનગી જોઈએ, આ કોઈ હિંદુસ્તાન નથી. ” કૃષ્ણાએ શંકા ઉઠાવી.

“ તો શું સરઘસને મનાઈહુકમ આપશે ? ”

“ હા જી. ”

“ આપણે એ જ જોઈએ છીએ. જે સરઘસને મનાઈહુકમ આપે તો આપણે એ હુકમનો ભંગ કરી આગળ વધવું, ભલે પછી ગોળીબાર થાય. ”

“એ વાત ખરી છે.” બાના જુમ્માએ ટેકો આપ્યો.

“આપણને કબૂલ છે” કૃષ્ણાએ કહ્યું. એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે કદાચ એ વખતે જ ત્રીજા હલ્લાની તૈયારી થઇ જશે. છતાં પૂછ્યું: “ગોળીખાર થયા પછી શું કરશો ?”

“લોકોને સરકાર સાથે અસહકાર કરવાનું કહીશું. એમને કહીશું તમે જંગલમાં આવી વસો. જંગલમાં ખાવાનો તો તોટો જ નથી. ત્યાં એમને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, અદાલતો વગેરે સ્થાપી દેશું.” શરતે પ્રજાસત્તાકની યોજના રજૂ કરી.

“ડીક છે, જુઓ શું થાય છે. આપણને કાંઈ એ વાતમાં બહુ વિશ્વાસ નથી, પરંતુ સરખસ કાઢવું એ નક્કી. અને બનતાં સુધી સરખસે અઢિસક રહેવું એ પણ નક્કી.” કૃષ્ણાએ અર્ધા વાત મંજૂર રાખી.

શરતકુમાર, બાના જુમ્મા અને ખાસ શક પડે તેવા ત્રણ ચાર જુવાનને લઇ એક વિમાન સીધું જંગલમાં ઊપડી ગયું.

સાંજે બાકીનાં યુવકયુવતીઓને લઈ કૃષ્ણા નૈરાખી ગઇ.

ગુરુવારનો દિવસ ‘ઉમારી દિન’ રાખવામાં આવ્યો. ઉદ્દામ છાપાંએ એ દિવસનો કાર્યક્રમ છાપ્યો. હજારો પત્રિકાઓ છૂટે હાથે વહેંચવામાં આવી. પડોશનાં ગામડાં અને જંગલને રમશાનવાત્રામાં સામિલ થવા અરજ ગુજરી હતી. પૂર્વ આફ્રિકાના એકએક શહેર, ગામડાંઓ અને છૂટાછવાયા જુમ્માઓમાં પણ ‘ઉમારી દિન’ રખાયો.

સરકાર મૂંઝવણમાં પડી. એણે હુકમ કાઢ્યો: “બગવાખોર ઉમારીના સરખસમાં કાંઈએ જોડાવું નહિ, જોડાશે એને ગોળીએ વિધવામાં આવશે.”

પગારદાર નોકરો તો હુકમ વાંચીને જ ઠરી ગયા. નરમ વિચારવાળા ચૂપ થઇ ગયા. જુવાનો ઝાલ્યા ન રહ્યા. કૃષ્ણા સરખસમાં જવાની નહોતી. શરતે અને બાના જુમ્માએ એને

આગ્રહપૂર્વક ના કહી હતી. પરંતુ નૈરોબી આવતાં જ એના મગજમાં મંથન ચાલ્યું. ન્યારે ખાસ પ્રતિષ્ઠિત લોકો પાછા હઠ્યા છે, આગેવાન મનાતા લોકો સરકારી હુકમથી ડરી ગયા છે, એવે વખતે જીવાનોને એકલા મૂકવા એમાં જોખમ હતું. કૃષ્ણાએ નિર્ણય ફેરવ્યો. હાથમાં કાળો વાવટો લઈ સરઘસને મોખરે આવીને એ ઊભી રહી. કૃષ્ણા મોખરે આવ્યાના સમાચાર સાંભળી દુઃખી રહેલા કેટલાય લોકો આગળ આવ્યા, સરઘસમાં જોડાયા, અર્ધા માઇલ સુધીનો રસ્તો સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો.

કૃષ્ણાએ જીલ્લે અવાજે ઘોષણા કરી: “બાના ઉમારી જિન્દગીદાર!”

લોકસમૂહે એકે અવાજે પડઘો પાડ્યો: “બાના ઉમારી જિન્દગીદાર!”

સરઘસની વચ્ચેવચ્ચ ફૂલદારોથી ઢંકાએલી પાલખીમાં ઉમારીના મૃતદેહને પોઢાડવામાં આવ્યો હતો. સરઘસ કીડીવેગે આગળ વધ્યું.

પૂરાં દશ ડગલાં ન ભર્યાં ત્યાં પોલીસ પલટણ આવી પહોંચી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કૃષ્ણાને સલામ કરી, હાથમાં મનાઇહુકમ મૂક્યો. કૃષ્ણાએ હુકમને તાબે થવાનો ઇન્કાર કર્યો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે દિલગીરીના દંભ સાથે કૃષ્ણાને ગિરફતાર કરી. એ વખતે એણે સરઘસના જીવાનોને ઉદ્દેશીને બે શબ્દો કહ્યા:

“આજે આપણા જીવજન દોસ્ત બાના ઉમારીની શ્રમશાનયાત્રામાં ડખલ કરીને સરકારે તમને રોષે ભરાવાનું સંજ્ઞા કારણ આપ્યું છે. મને એ માથાનો ધા થયો છે. મારું દિલ ધગી જાયું છે. જો કોઈ બીજો પ્રસંગ હોત તો હું તમને કહેત કે હાથમાં આવે તેટલા દુશ્મનને પૂરા કરો. પણ આજે ખામોશ! આજે ખબરદાર, કોઈ આકળા ન થતા.

મિરાદર ઉમારીના પાકબદનને દાગ ન લગાડતા. આજ દુસ્મન ગોળી ચલાવે તો સામી છાતીએ ઝીલજો, જીનતવાસી ચજો, પણ હથિયાર ઉપર હાથ ન મૂકતા. ખુદા તમને પાક રહેવાની તાકાત બક્ષે ! ”

• સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે મોટરમાં બેસી કૃષ્ણા જેલ તરફ રવાના થઈ. કૃષ્ણાની મોટરની પીઠ ફરી કે તરત અમલદારોનાં મોઢાં ઉપરથી વિનય ઊડી ગયો. એમણે યમરાજ જેવો સીનો ધારણ કર્યો. ઇન્સ્પેક્ટરે સૌને વિખરાઈ જવા કહ્યું. કોઈ ન હઠ્યા. હંટર મારી બધાને વિખેરી નાખવાનો પોલીસોને હુકમ કર્યો. પોલીસો આગળ વધ્યા તેવા જ પહેલી હારમાં ઊભેલા જુવાનો કૃષ્ણાની સૂચના અનુસાર નીચે બેસી ગયા. જોતજોતામાં પાલખીવાળા સિવાયના બધા ભોંય પર બેસી ગયા.

આજ સુધી જેને ખીકણ અને નમાલા ધાર્યો હતા તે લોકો આવા ટેકીલા અને શરવીર જોઈને અમલદારોનો મિજાજ હાથ ન રહ્યો. એમણે હવામાં ફેર કરવા કહ્યું. થોડા ઘણા માણસો ખસ્યા પણ મોટો ભાગ ન ચસ્યો, એટલે નૂખી પલટણે ગોઠણલર થઈ ગોળીઓ છોડી. પહેલા જ પાલખીવાળાને વિધ્યા. ખીજ ચારે પાલખી ઉપાડી લીધી. એ પડ્યા એટલે ખીજ ચાર ઊઠ્યા, તે પડ્યા એટલે એમાં લંગાણ પડ્યું, પાલખી નીચે પડી ગઈ, જુવાનો રાષે બરાયા, મન ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી બેઠા, જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને તૂટી પડ્યા. સામેથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો, લોહીની નદી ચાલી. મોટા ભાગનું લોક જેમ આવ્યું તેમ ભાગ્યું, ગોળીઓ બમણા જોરથી છૂટી, મડદાંના ગંજ ખડકાયા, અર્ધા કલાકમાં પોલીસ સર્ગવ ચાલી ગઈ !

આ બીષણ હત્યાકાંડના સમાચારથી લોકોના દિલમાં લાલ્હ લાગી. જુવાનોના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. શહેરો ગામડાંઓ, નરમ

ગરમ આગેવાનો, જંગલવાસીઓ, જેણે જેણે ઉમારીનું નામ સાંભળ્યું હતું, જેણે જેણે દેશપ્રેમ અને આઝાદીનું નામ સાંભળ્યું હતું, એ બધા ગોરી સરકાર પર રીસે ભરાયા. એકેએક આફ્રિકનના દિલમાં થઈ ગયું: “આ જાલીમ સરકાર ન જોઈએ, આ હરામી સરકાર ન જોઈએ, આ નાપાક સરકાર ન જોઈએ.”

૩૩

અસહકાર

સરકારે માળ મૂકી. પ્રજાને દબાવી દેવા એણે દમનનો કોરડો પૂરજોસમાં ચલાવ્યો. કૃષ્ણાને દેશનિકાલ કરી, આદમને ફાંસીએ લટકાવ્યો. જીવાનોની સંસ્થાએને ગેરકાયદેસર ગણી વિખેરી નાખી. માત્ર કડપ બેસાડવા ખાતર, પ્રતિષ્ઠિત ગણ્યાતા લોકો ઉપર ખોટા આગ મૂકી, ભરખજરમાં એમને કોરડા ફટકાર્યા. આથી જનતાના ક્રોધાગ્નિમાં ઘી હોમાયું. લોકો અંદર અંદર ધુંધવાવા લાગ્યા: “આ શ્યતાની સરકારનું શું કરવું?”

ઉમારીના સહચારીઓએ પોતાની ખાનગી બેઠક મેળવી. પ્રત્યેક ચાણાના જીવાનો સહીમના રહેઠાણે આવી મળ્યા. છેક દારેસલામ અને ટબોરાના આવ્યા. મોશી અને ટાંગાના આવ્યા. કોઈ બાકી ન રહ્યો. સહીમે સૌની સંમતિથી શરતકુમાર અને ખાના જીમ્માને ખાસ નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું. બન્ને હાજર થયા હતા.

જીવાનોના મુખ પર રોષની છાયા હતી. સૌ બીતરથી જળી રહ્યા હતા. ઉમારી અને કૃષ્ણામ્મા જતાં શું કરવું તે વિચારવા

એકઠા થયા હતા. ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી હતી. કોઇ કહેતા: “બસ યાહોમ ફૂદી પડો;” કોઇ કહેતા: “ત્રીજો હલ્લો થવો જ જોઈએ;” કોઈ કહેતા: “બાના ઉમારીના ખૂનીને ઠાર કરો.” રાતના અગિયાર વાગે રીતસરની એઠક મળી. બાના જુમ્માને સર્વાનુમતે પ્રમુખસ્થાને બેસાડ્યા.

ખાનગી ચર્ચાઓ ખુલી રીતે થઇ. છેવટે પ્રમુખે કહ્યું:

“તમારી બધી વાત મેં બરાબર સાંભળી છે. તમારો સરદાર ઉમારી મારો પ્રિય શિષ્ય હતો. તમારી આગેવાન કૃષ્ણામ્મા મારી પાસે બસેલી હતી. તમે કોઇ મને ઓળખતા નથી. હું તો હિંદુસ્તાનમાં જન્મને રણો હતો. પણ તમને મારી વાતમાં વિશ્વાસ પડે તો મને અહીં રહેવા દેજો, નહિતર હું પાછો ચાલ્યો જઈશ. આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય સ્થાપવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો મારી પાસે છે. એમાં આપણે દુશ્મનનું કે આપણું લોહી વહેવડાવવાની જરૂર નહિ પડે. તમે બધા બસેલા છો, બુદ્ધિશાળી છો, જરા વિચાર તો કરો કે આપણાં જંગલોમાં કેટલી ફલસંપત્તિ ભરી છે? અહીં દુનિયા આવીને વસે તો પણ ન ખૂટે. આપણે તો સિંહના સાથી જંગલમાં સ્વતંત્રપણે વિહરવાવાળા, આપણને શહેરોની ગુલામી શે ગમે? નકામા ગોરાના ફંદામાં ફસાઇને ત્યાં ગયાં. હવે આપણે એક જ કામ કરવાનું છે, અને તે બધાને જંગલમાં બોલાવી લેવાનું. એની મેળે અંગ્રેજો રસ્તે પડી જશે. એનું રાજ આપણા સાથે વિના પગવાર નહિ નભે. તમને મારી વાત ગળે ઊતરે તો હું તો કાલ સવારે જાહેરનામું બહાર પાડું કે ‘જે સરકારે બાના હુસેન જેવા સાધુપુરુષને દેશપાર કર્યા, જેણે આપણા પ્રાણપ્રિય સરદાર બાના ઉમારીનો જીવ લીધો, જેણે આદમ જેવા બહાદૂર જીવાનને ફાંસીએ લટકાવ્યો, જેણે કૃષ્ણામ્મા જેવાં પરમજીવ બહેનને દેશનિકાલ કર્યા, અને જે સરકારે નૈરોબીની બજારમાં નિર્દોષનાં લોહી વહેવરાવ્યાં

એવી ચયતાની સરકાર સાથે સંબંધ રાખવો તે કાંદરનું કામ છે. એની નોકરીઓ, એની નિશાળો છોડી, અદાલતોને હાત મારી સૌ જંગલમાં ચાલ્યાં આવો; અને સ્વતંત્ર થાઓ. મને ખાતરી છે કે અર્ધો આફ્રિકા તે જ ધડીએ જંગલમાં વસી જાય.” બાના જુમ્મા શ્વાસ ખાવા રોકાયા. એમના શબ્દોની જાદુઈ અસર થઈ હતી. જુવાનો ઉંચે શ્વાસે સાંભળી રહ્યા હતા. એમણે આગળ ચલાવ્યું: “પરંતુ આ પહેલાં તમારે થોડુંક કામ કરવું પડશે. તમારામાંથી જે શહેરોમાં જઈ શકતા હો તેમણે ખાનગી રીતે નાતવાર અને મંડળોવાર ઠરાવો કરી રાખવા કે વખત આવ્યે સૌએ જંગલમાં નાસી જવાનું છે. મુખ્ય માણસોને આટલી વાત સમજવવાનું કામ પણ તમારે માથે રહેશે. હું જુદો છું એટલે કદાચ મારી વાતમાં ઇતખાર મૂકતાં તમને વિચાર થઈ પડે! એટલે હવે શરત તમને એ શબ્દ કહેશે. એણે આપણો દેશ સ્વાધીન ન થાય ત્યાં સુધી વિદ્યાપીઠનું પાણી હરામ કર્યું છે, એ ઉપરથી તમે જાણી શકશો કે એને કેટલી ધગશ છે. ચાલો; શરત શરૂ કરો.”

શરતે તૂટીફૂટી સ્વાદિલીમાં જુસ્સાદાર બાપણ કર્યું, જુવાનોનાં દિલને હચમચાવી નાખ્યાં. અસહકાર એ એક જ અકસીર ઇલાજ છે એવું સાબીત કરી દીધું, હિસાથી મેળવેલું સ્વરાજ અંદર અંદર લડાવી મારશે એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો અને છેવટે કહ્યું:

“શહેરોમાં વસનારા, કારખાનામાં કામ કરનારા, એ સરકારના હાથપગ છે; એ જંગલમાં ચાલ્યા આવે એટલે સરકાર મરેલી જ પડી છે. વળી જંગલમાં આપણને વરસ દિવસ દુઃખ જેવું લાગશે, પણ પછી આપણે જંગલે જંગલે ગ્રામપંચાયતો સ્થાપશું; શાળાઓ, દવાખાનાં, અદાલતો, બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવી દેશું; ધટાદાર છાયામાં મજનનાં નવાં ગામ વસાવશું; શહેરને બૂલાવી દે તેવી સાક્ષી કરશું; અને એવાં એ ગામોમાં રાતને પહેલે પહેરે બાના ઉમારી

અને કૃષ્ણામ્બાનાં લોકગીત અને રાસ તમે સાંભળશે ત્યારે તમને એમ થશે કે ‘આ તો અણુધાર્યું સ્વરાજ આવ્યું.’ બસ, હવે અસહકારના જાહેરનામાને તમે સંમતિ આપો અને ઠરાવો કરાવવા ઊપડી જાઓ એટલી જ મારી અરજ છે. બોલો બાના ઉમારી?”

• “ઝિન્દાબાદ !”

શરતના બોલની જીવાનો ઉપર ઊંડી અસર પડી. સૌએ બાના જીમ્બાનો પ્રસ્તાવ એકમતે વધાવી લીધો.

• બે માસમાં શહેરે શહેરમાં ઠરાવો થઈ ગયા, અસહકારનો દિવસ મુકરર થઈ ગયો, ફરમાન બહાર પડ્યું. જાણે રાહ જોઈને જ બેઠા હોય તેમ લોકોએ ચોવીસ કલાકમાં જંગલ વસાવી દીધાં.

હિંદીઓએ આફ્રિકનોના ઉપકારો યાદ કરી, એમની લડતને સક્રિય ટેકો આપવા સરકારી નોકરીમાં ફાઇપણ હિંદીએ ન રહેવું એવો ઠરાવ કરી દીધો. છૂટા થએલા હિંદીઓને દેશમાં ન જવું હોય તો જંગલમાં રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી.

*

નોકરશાહીને સમજણ પડી ત્યારે બાજુ હાથ રહી નહોતી. એણે વિલાયત તાર કર્યા, જવાબ આવ્યો: “દમન કરો, જંગલીઓને જેર કરો.” ગવર્નરે સામે ઉત્તર વાળ્યો: “લોકો બધા જંગલમાં ચાલ્યા ગયા છે, કોના ઉપર અમે દમન કરીએ ? કોને અમે જેર કરીએ ? નોકરો જતાં અમારા તો જાણે હાથપગ ગયા: ઘરમાં ‘બાય’ નથી, એફિસમાં પટાવાળો નથી, કારકૂન નથી, ટપાલમાં ટપાલી નથી, રેશન બધાં સૂતાં પડ્યાં છે, શું કરવું તે સૂઝતું નથી. ખાતરી ન થતી હોય તો જાતે આવીને જોઈ જાઓ.”

વાંચીને વડા પ્રધાને કડકડતો કેબલ મોકલ્યો: “સમજવટથી કામ લો, ભેદ પડાવો, ફાસલાવો; ગમે તેમ કરો, પણ જંગલમાંથી એમને પાછા બોલાવો.”

ગવર્નરોએ જંગલોમાં પાદરીઓ મોકલ્યા. પાદરીઓ હડધૂત થઈને પાછા આવ્યા. માન મૂકીને, ગર્વ તજીને, અમલદારો મનાવવા ગયા, રખડી રવડીને વીંત્રે મોઢે પાછા ફર્યા.

દિવસો ઉપર દિવસો વીત્યા, મહિનાઓ ઉપર મહિનાઓ ચાલ્યા. કોઈ પાછા આવ્યા નહિ. ઘરેરો જાણે ખાવા ધાય છે. કારખાનાને કાટ ચડ્યો, સિગારેટ ને કેરોસીન, કાપડ કે તમ્બાકુ ખંધું વપરાતું ખંધ થયું. દુનિયાના વેપાર ભાંગી પડ્યા, અમેરિકન બજાર તૂટી ગયાં. જાપાનીઓ રાતે પાણીએ રોયા, પરદેશી મૂડીદારોએ કારખાનાને લીલામમાં મૂક્યાં, પાણીને મૂલ્યે વેચવા માંડ્યાં. લક્ષ્મીદાસ અને મથુરચંદ, સ્માર્ટ અને એન્ડર્સન જેવા આફ્રિકન હિતમાં રાચનારાઓએ કારખાનાં ખરીદી લીધાં. એક પછી એક વિદેશી વેપારીઓ ધર ભેગા થવા લાગ્યા. ગણ્યા ગાંડ્યા માણસો રહ્યા. દેશપરદેશનાં છાપાંના પ્રતિનિધિઓ, ગવર્નરો અને મુદ્રીભર અમલદારો ઉજ્જડ ગામમાં રહી ગયા.

ગવર્નરોને ખાતરી થઈ કે હવે રાજ નહિ ચાલે, હવે કારી નહિ ફાવે, એટલે એમણે હેડક્વોર્ટ પાસે નાખ્યો. લક્ષ્મીદાસ વગેરે ચારપાંચ માણસોને બગલે બોલાવ્યા.

“આમાં આગેવાન કોણ છે ? એનાં નામ કોઈ જાણો છો ?” ગવર્નરે પૂછ્યું.

“હું જાણું છું પણ નામ ન આવું” લક્ષ્મીદાસે કહ્યું.

“એમ તો મને ખબર છે. એ નામ ખરાં હશે કે કેમ તે શંકા છે. પણ નામનું મારે કામ નથી. તમે જઈને એ લોકોને સમજાવો. આ રીતે જિયારા લોકો હેરાન પરેશાન થઈ જશે. એમને શું જોઈએ છીએ, કેવ! હક જોઈએ છીએ, એ કાંઈ કહેતા નથી; વાતચીત કર્યા વિના ખબર કેમ પડે ?” ગવર્નરે લાગણીનો કૃત્રિમ ઝરો વહેતો મૂક્યો.

“અમે સમજાવવા જવા તૈયાર છીએ, પરંતુ એ લોકો માનશે નહિ.”

“તમે પ્રયત્ન તો કરી જુઓ. એક આખી પ્રજાનું હિત થતું હોય તો આપણે શા માટે પ્રયત્ન ન કરવો ?” વિશ્વાયતી વાણિયે કરીમત કરવા માંડી.

“તો અમે કાલે જઈએ, કેમ દાકતર સાહેબ ?”

“મને વાંધો નથી, આ બધા બાઈઓ તૈયાર હોય તો !”

બધા સંમત થયા. બીજે દિવસ જવાનું ઠરાવી ગઈય. ગઈતાં ગઈતાં ગવર્નરે હેતથી કહ્યું: “જુઓ, એમને સારી રીતે સમજાવજો. અમારા દિલમાં એમના પ્રત્યે વેર નથી. બલે અમારા માણસો મારી નાખ્યા, કેદ કર્યા. એમનો જે આગેવાન હોય તેને મારા નામથી કહેજો કે હું તો એટલે સુધી તૈયાર છું કે એ લોકો જો કહે તો હુસેન, મામુદ અને કૃષ્ણામ્મા બધાંને છોડી મૂકું. આ ત્રણ લોકો મૃગ લડત શરૂ કરનાર છે: ખરા આગેવાન છે. એમની સાથે મસલત કરીને જવાબ દેવો હોય તો એમ કરવા પણ હું રાજી છું.” ગવર્નરે ઉદારતાની હદ વટાવી.

જેમાં અંગ્રેજ સરકાર પશ્ચાત્તાપ સાથે રાજગાદી છોડે છે.

“**આ** સામા જુમ્મામાં શરતકુમાર રહે છે.” લક્ષ્મીદાસે આંગળી ચિંધીને સાથીઓને કહ્યું.

એ જ વખતે શરત ઝરણા ઉપરથી નાહીને આવતો દેખાયો. ગૌરવર્ણ શરીર ઉપર બીના વાળમાંથી મોતી ટપકતાં હતાં. એનો ધીરગંભીર પ્રતિભાશાળી ચહેરો સામાના દિલમાં માન અને પ્રેમ ઉપજાવતો. ધડીભર લક્ષ્મીદાસ વગેરે પ્રશંસાપૂર્ણ નજરે શરતને જોઈ રહ્યા. એમને થયું કે આટલી મુકુમાર વયમાં શરતે પૂર્વઆફ્રિકા ટુરન્યો, ગવર્નરોને મહાત કર્યા, પરદેશી પ્રજાનાં દિલ જીતી લીધાં. શરત નજીક આવ્યો એટલે સૌએ ટોપી ઉતારી સલામ કર્યા, શરતે નમ્રતાથી સામા હાથ જોડ્યા. મહેમાનો માટે સાદડીઓ ખિંચાવી, કેળાં અને પાણી મૂક્યાં; પોતે જલદી કપડાં મૂકવી આવીને સાદડીને છેડે બેઠો. પાસેની ઝૂંપડીમાંથી જાના જુમ્મા આવીને બેઠા. મહેમાનો ખૂટવાળા પગ ભટકતા રાખી સાદડી પર બેઠા.

“શરતકુમાર, કેનિયાના ગવર્નરે અમને આપની અને જાના જુમ્માની પાસે મોકલ્યા છે.” લક્ષ્મીદાસે વાત શરૂ કરી.

“હીક.” શરતે તટસ્થ ભાવથી કહ્યું.

“ગવર્નર કહેવરાવે છે કે એ લોકોને શું જોઈએ છીએ, શા માટે જંગલમાં ચાલ્યા ગયા છે. કોના ડરથી બહાર આવતા નથી ? અમારી સાથે કોઈ વાતચીત કરે તો કંઈક ખબર પડે ને ?”

“આ લોકોની એક જ માગણી છે. ગવર્નરેએ આફ્રિકાનો કિનારો છોડી ચાલ્યા જવું.” શરતે સીધી વાત કરી. ✓

“તમે એમ છેલ્લે પાટલે ન જાઓ. ગવર્નરે બહુ સહૃદયતાથી આ બાબતમાં તમારી અને બાના જુમ્માની મદદ માગે છે, લોકો માંગે તેવા સુધારા આપવા તેઓ તૈયાર છે” મિ. સ્માર્ટ બોલ્યા.

“તમે નકામા શ્રીફા ખાંડો છો. આફ્રિકામાં આફ્રિકનો રાજ કરે, અંગ્રેજ ઇંગ્લાંડમાં કરે, જેમ હિંદી હિંદમાં કરે છે. એમાં સુધારાની વાત ક્યાં આવી?” શરતે ટૂંકું પતાવવા કહ્યું.

“ગવર્નરે પણ એમ જ કહે છે. બધી સત્તા આફ્રિકાવાસીના હાથમાં, અંગ્રેજ માત્ર સલાહકાર તરીકે રહે.” એક અબજાબા ગૃહસ્થ બોલ્યા.

“તમે વાટાઘાટ કરવા આવ્યા છો? અમારે વાટાઘાટ નથી કરવી.” શરતે કહ્યું. “અને આવી બાબતમાં અમને લાંબી લપ પસંદ નથી. પરદેશીઓ પોતાને દેશ જાય. અહીંના વતની જે કરવું હશે તે કરશે.”

શરત ઉતાવળિયો જુવાન છે માની મિ. સ્માર્ટે એક વધુ પ્રયત્ન કર્યો: “જુઓ બાના જુમ્મા, ગમે તેવા તોપણ શરતકુમાર પરદેશી છે. તમે હજી ગમ્મ કાલ સુધી પરદેશમાં હતા. આ બાબતમાં લડત શરૂ કરનાર બાના હુસેન, કૃષ્ણામ્મા, મામુદ વગેરે લોકો વધારે જાણે, એમણે શા માટે લડત શરૂ કરી તે જાણવું જોઈએ. અત્યારે એ લોકો સાથે મસલત કરવાની જરૂર લાગતી હોય તો ગવર્નરે એમને છોડવા તૈયાર છે.”

“અમારે કોઈને મળવાની જરૂર નથી. એ બધાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે. શહીદ બાના ઉમારીએ ખુલ્લા શબ્દોમાં જગત આજ્ઞાને જણાવી દીધું છે કે ‘આ લડત પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રજાસત્તાક સ્થાપવા માટે ઉપાડી છે.’ પરદેશીઓને વેપાર કરવા માટે રહેવા દેવા કે ✓

કેમ એ પણ આફ્રિકનોની મરજીની વાત છે. મવર્નરને કહી દેજો: ડાહ્યા થઈને વેળાસર ધર ભેગા થઈ જાય. ” શરતે છેવટની વાત કરી નાખી.

સૌનાં મોઢાં બંધ થયાં. બાના જુમ્માની મૂંગી સંમતિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. શરત અને બાના જુમ્માને સલામ ઢરી બધા પાછા ફર્યા.

*

શ્વિટનના બેકાર મજૂરો પાર્લામેન્ટને છાપરે પથ્થર નાખે છે, એ વખતે નૈરોબીથી સ્નાનના સમાચાર આવ્યા. “બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ નિવડ્યા છે.” વાંચીને સૌ વિમાસણમાં પડ્યા, રાજકર્તાના હાથ હેઠા પડ્યા, અસહકારે એમને તોબા પોકરાવી, અસહકારે એમના સાંધા ઢીલા કર્યા. અસહકારે એનું રાજતંત્ર અટકી પડ્યું, એનો રોટલો તૂટી ગયો. સદાય જંગી ટંગડી રાખનારાની મૂછ, અસહકારે સાત વાર નીચી કરાવી.

આફ્રિકાને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું જાહેરનામું પાર્લામેન્ટે એકમતે પસાર કર્યું. જાહેરનામાના નીચેના શબ્દો વાંચીને જગત આશ્ચર્ય વિશિષ્ટ થયું.

“આથી અમે જગતભરનાં પ્રજાસત્તાક અને સ્વતંત્ર રાજ્યોને જાહેર કરીએ છીએ કે પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રજાના હકની લડત વ્યાજબી અને સકારણ હતી. હરેક રાષ્ટ્રને પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાનો સંપૂર્ણ હક હોય છે. એ હક્ક આજે અમે એ બહાદૂર અને ટેકીલી પ્રજાને આપીએ છીએ. આજથી અમે પૂર્વ આફ્રિકા ઉપરનો અમારો તમામ હકક સહર્ષ ઉઠાવી લઈએ છીએ.

“સાથોસાથ અમે નિખાલસપણે અમારો અનુભવ જગતસમક્ષ રજૂ કરવાની આ તક લઈએ છીએ. અમે

સેંકડો વરસ પરપ્રજા પર રાજ્ય કર્યું, હિંદુસ્તાન જેવા દેશ ઉપર દોઢસો વર્ષ સુધી અમે યુનિયન જેક ફરકાળ્યો, કેનેડા અને આયર્લેંડ પણ એક દિવસ બ્રિટિશ મહારાજ્યનાં અંગ હતાં, પરંતુ આજે અમારે અત્યંત દિલગીરી સાથે કબૂલ કરવું પડે છે કે એ દેશોને પગ તળે દબાવવા જતાં, અમે જ એમના પગ તળે દબાયા, એ દેશોને પરાધીન બનાવવા જતાં અમે જ પરાધીન બની ગયા, એ દેશોને પરાવલંબી બનાવવા જતાં અમે જ પરાવલંબી બન્યા. અને એ દેશોને ગુલામ રાખવા માટે અમે જે ભયંકર ગુનાઓ કર્યા છે, તેને એક તરફ રાખીએ તોપણ, સરવાળે અમારે ભાગે પશ્ચાત્તાપ અને ક્લેશ જ રહ્યાં છે.

“અને અમારા આ અચૂક અનુભવ ઉપરથી ધડો લાઠ પરપ્રજા ઉપર શિકારી નજર ફેલાવતાં રાષ્ટ્રો ચેતી જશે તો તે પશ્ચાત્તાપનાં બિનાં આંસુ અને રાષ્ટ્રવિધાતક ક્લેશમાંથી બિગરી જશે.

“વિશ્વપ્રેમી જીસસ માનવહૃદયમાં બંધુભાવ પ્રેરે!”

વિજય-મહોત્સવ

જંગલે જંગલે અને જુમ્મે જુમ્મે ખુશખબર ફરી વળ્યાઃ
 “અંગ્રેજોએ રાજગાદી છોડી છે. બાના હુસેન, કૃષ્ણામ્મા,
 માસુદ વગેરે છૂટીને નૈરોબી આવ્યા ગયા છે, અમલતા શુક્રવારે
 નૈરોબીમાં આઝાદ મહોત્સવ ઊજવાશે.”

સાંભળીને લોકો પાગલ બની ગયા. હાથમાં જે આવ્યું તે
 લઈ નાચવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, બાળક અને બુદ્ધા,
 ગોમે * કરવા માંડ્યા. ખાવાપીવાનું ભાન ન રહ્યું. બાના ઉમારીનાં
 ગીત ગાવા લાગ્યા. સામાન ઉપાડી શહેરો તરફ ચાલી નીકળ્યા.

ગુરુવાર સાંજ સુધીમાં શહેરો ને ગામડાંઓ ફરી વસી
 ગયાં. ઘેર ઘેર ધમ્મ-પતાકાઓ ફરકી, રસ્તાઓ ઉપર પાણી
 છંટાવવામાં. નૈરોબીની બજારમાં ચાલવાનો માર્ગ ન રહ્યો.

શરત અને બાના જુમ્મા નૈરોબી આવ્યા. બાના હુસેન અને
 કૃષ્ણાને હેતથી બેટ્યા. આનંદનો પાર ન હતો. મહોત્સવની તૈયારીઓ
 માંડી. શરતે પહેલું નિમંત્રણ દેશ જતા ગવર્નરોને આપ્યું. અમેરિકન
 પ્રજાસંઘ, દક્ષિણ અમેરિકન પ્રજાસભા, યુરોપનાં સર્વ રાષ્ટ્રો, ચીન
 અને જાપાન, તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઇરાન,
 ઇજિપ્ત અને હિંદુસ્તાન સર્વ સ્થળે નિમંત્રણ પાઠવ્યાં. કોઈ
 રાષ્ટ્ર બાકી ન રહ્યું.

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠને ખાસ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. વિદ્યાપીઠના જૂના નવા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને દુનિયાના મોટે ભાગે ખૂણામાં હોય ત્યાંથી આવી પહોંચવા લાગી નાખ્યું.

પૂર્વે કદી નહિ ભજવાએલો એવો મહોત્સવ આફ્રિકાને આંગણે નૈરાળીમાં ફર થયો. સભામંડપને શણગારવામાં કલારસિક કલાધરોએ પોતાની બધી મૂડી ખર્ચી નાખી, પણ દુર્યોધનના ધન-બંડાર માફક જેમ ખર્ચતા મયા તેમ એ મૂડી વધતી મધ. કલા-સૃષ્ટિનું ત્યાં પ્રદર્શન બરાયું. ભોજનાભયમાં પણ કલાધરોનો હાથ દેખાઈ આવતો હતો. ભોજનની વાનીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠનાં દેશવિદેશથી આવેલાં બાઈબહેનોએ ખનાવી હતી, એટલે એની વિવિધતા એમર હતી. દુનિયાના રીતરિવાજોનું સંમેલન થયું હતું, જગતભરની સંસ્કૃતિની જાણે પરિષદ બરાઈ હતી. બધા સભા-સ્થાન સુશોભિત ચીજો વિના પણ દીપ્તું હતું.

પ્રાતઃકાળથી મંડપની હવા ધૂપથી પવિત્ર થવા લાગી. એક ખૂણામાંથી આવતા સંગીતના મધુરા તાનથી વાતાવરણમાં પ્રસન્નતા પુરાઈ.

ધીરે ધીરે લોકો આવવા લાગ્યા. સ્વચ્છ અને સાફ વસ્ત્રો સૌ સૌના દેશનાં ખાસિયત બતાવતાં હતાં. એકબીજાનાં કાનમાં બોલતા હોય તેમ અવાજ વિના સૌ વાતો કરતા હતા. લોકો આવતા ગયા તેમ, હારખંધ અવસ્થિત ગોઠવાતા ગયા. થોડી વારમાં મંડપ ચિહ્ન બરાઈ મયો. જગતનો કોઈપણ દેશ આડી ન હતો.

વ્યાસપીઠ ઉપર જગતનાં રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓ, દેશ સીધાવતા ગવર્નરો અને બીજા જાણીતા માનીતા લોકો હતા. આના હુસેન અને કૃષ્ણામ્મા, આના જુમ્મા અને શરતકુમાર, માસુદ, સલીમ અને કાસીમ, જિતેન્દ્રનાથ અને વાસંતીદેવી, શાહ અલમશાહ

અને ચાકુબખાન, સાલીમપાશા અને શેરખાન વગેરે આવી પહોંચ્યા હતા.

બાસપીટથી સહેજ ઊંચું ઉમારીનું આરસનું પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું હતું.

સંગીતથી કામકાજની શરૂઆત થઈ. સંગીત પૂરું થતાં જ મામુદ ઊઠ્યો. આવેલા અતિથિઓનો આભાર માની એણે સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું. ત્યારબાદ પૂર્વ આફ્રિકન પ્રજાસત્તાકના હોદ્દેદારોનાં નામ જાહેર થયાં. બાના જુમ્મા પ્રમુખ, સલીમ સેનાપતિ, મામુદ પરરાબૂ મંત્રી, કાસીમ ગૃહસચિવ અને બીજાં હોદ્દેદારોનાં નામ બોલી મામુદ ખેડો. સભાજનોએ તાળીઓના અવાજે મંજૂરી આપી. નૈરાબીનું નામ ઉમારી-મંજિની રાખવાનું જાહેર થયું.

બાના જુમ્માએ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું:

“પ્રમુખપદનો અધિકારી ઉમારી હતો. અત્યારે કાંઈ હોય તો ઉમારી સાથે રાત-દિવસ ધૂમી દેશનિકાલ થનાર કૃષ્ણ છે. મેં એને ઘણો આગ્રહ કર્યો, બાના હુમેને પણ ઘણું કહ્યું, પણ ‘પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ પરદેશી ન હોઈ શકે’ કહી એણે ઇન્કાર કર્યો. હું વયોવૃદ્ધ છું. આજ સુધી મારું કામ શરત કરતો આવ્યો છે, હવે આજથી મારી બીજી પાંખ કૃષ્ણા થશે એવી આશા રાખું છું. આ બંને પાસેથી ત્રણ વરસ આફ્રિકામાં રહેવાનું મેં વચન લઈ લીધું છે.”

વાસંતીદેવીએ ઉમારીને અંજલિ આપતાં સભામંડપને આંસુ પડાવ્યાં, કૃષ્ણાને માટે બે વેણ કહી એણે શરતની પ્રશંસા કરી: “શરતકુમારે પોતાની પ્રતિષ્ઠા આજે પૂર્ણ કરી છે, જન્મતબરમાં અહિંસાને બળે શાંતિ સ્થાપવામાં એણે પોતાનો ફાજો નોંધાવ્યો.

છે. જે કામ પચાસ વરસથી વિશ્વરાષ્ટ્રસંઘ નથી કરી શક્યો, તે કામ એક દેશપૂરતું શરતે પાર પાડ્યું છે. એને આપણા અભિનંદન હો.”

શરત બાક્યો. ગવર્નરને માટે વિદાયના બે બોલ કહી એણે ઉમેર્યું: “ઘોઠ વરસ પહેલાં જિતેન્દ્રનાથ ઠાકૂરના એક અહિંસક પ્રવચનનો મેં સખત વિરોધ કર્યો હતો. આજે મને ખાતરી થઈ છે કે અહિંસાની અમોઘ શક્તિ રાષ્ટ્રના નબળામાં નબળા માનવીને પથ સખળ અને સ્વતંત્ર બનાવે છે. અને એમાં જ રાષ્ટ્રની સાચી સ્વાધીનતા છે.

“મેં બાના જુમ્માના આગ્રહને વશ થઈને અહીં રહેવાનું સ્વીકાર્યું છે. આજે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના લગભગ સધળા પ્રતિનિધિ બંધુઓ અહીં હાજર છે. એ વખતે મારું અહીં હાજર રહેવાનું મુખ્ય કારણ હું તમને જણાવી દઉં. મારા આફ્રિકાવાસ દરમિયાન હું એવી જગ્યાએ હતો જ્યાં મશીનોનો ખગલખાટ ન હતો, વીજળીની આંખઅંજમણી બત્તીઓ નહોતી, મજૂરોનાં લોહી ચૂસનારાં રાક્ષસી કારખાનાં નહોતાં. મારી આસપાસ વસતાં કુટુંબીઓનું શાંત અને સંતોષી જીવન જોઈને મને લાગ્યું કે આ લોકો ફરી પાછા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની જગમગ ન ફસાય એ માટે મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જગતને આજે ગુંમળાવી રહેલા યંત્રવાદનો ઘોંઘાટ શમાવવા માટે મારી જિંદગીનાં અણમૂલાં વર્ષો ખર્ચવાં જોઈએ. જો મારા અહીં રહેવાથી ફરીવાર આ લોકોનાં જીવન યંત્રમાં રહેંસાવાને બદલે મુક્ત અને ખુશનુમા રહેતાં હોય તો મારું રહેવું સાર્ય છે.

“અને તમને સ્વાતંત્ર્યના પ્રેમીઓને એ પણ જણાવી દઉં કે જ્યાં સુધી કારખાનાં હસ્તી ધરાવે છે ત્યાં સુધી મજૂરોને ખરી સ્વતંત્રતા મળી છે એમ મારું મન કબૂલ કરતું નથી.”

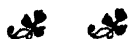
શરદ બેઠો, સંગીત ચાલ્યું અને ભારે હર્ષનાદ વચ્ચે સભા વિસર્જન થઈ.

*

ખીજે દિવસ મહેમાનો દેશ જવા તૈયાર થયાં. જિતેન્દ્રનાથ અને વાસંતીદેવી બાના જીમ્માને નમસ્કાર કરી વિમાન પાસે બાબ્યાં. કૃષ્ણામ્માને પ્રેમથી મળ્યાં. શરતે વાસંતીદેવીને નીચા વળી નમન કર્યું. વાસંતીએ બાવળીના આશીર્વાદ દીધા: “જગતની હિંસાથી રીઆતી પ્રજાએને અહિંસક શક્તિનું જ્ઞાન કરાવવા ચિરકાળ જીવજે.”

*

અને ઊગતા સૂર્યનું આતિથ્ય સ્વીકારવા જતાં હોય તેવાં એ વિમાન આકાશમાર્ગે ઊંચે ને ઊંચે ચડવા લાગ્યાં.

सरस्वती ग्रन्थमाला

वर्ष १ वं

नव पुस्तकानि आर्यो सेट
मुद्रक पादु आर्य-सेट
मुद्रक पुस्तकानि १९००
आदी उपिया

वर्ष २ वं

नव पुस्तकानि आर्यो सेट
मुद्रक पादु आर्य-सेट
मुद्रक पुस्तकानि १९००
आदी उपिया

नव पुस्तकानि आर्यो सेट

मुद्रक पादु आर्य-सेट

मुद्रक पुस्तकानि १९००

मुद्रक पादु आर्य-सेट

